

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

RUSYA’NIN HİVE HANLIĞI’NI İŞGALİ

Seyit Ali BUDULGAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Nasrullah UZMAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

HAZİRAN - 2019

RUSYA'NIN HİVE HANLIĞI'NI İŞGALİ

Seyit Ali BUDULGAN

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
TARİH ANABİLİM DALI
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

HAZİRAN 2019

Seyit Ali BUDULGAN tarafından hazırlanan “Rusya’nın Hive Hanlığı’nı İşgali” adlı tez çalışması aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ / ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile Gazi Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Danışman: Doç. Dr. Nasrullah UZMAN

Tarih Anabilim Dalı, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu ~~onaylıyorum~~/onaylıyorum.

Başkan: Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

Tarih Anabilim, Yozgat Bozok Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu ~~onaylıyorum~~/onaylıyorum.

Üye: Prof. Dr. Mustafa TURAN

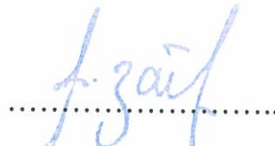
Tarih Anabilim, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Bu tezin, kapsam ve kalite olarak Yüksek Lisans Tezi olduğunu ~~onaylıyorum~~/onaylıyorum.

Tez Savunma Tarihi: 24/06/2019

Jüri tarafından kabul edilen bu tezin Yüksek Lisans Tezi olması için gerekli şartları yerine getirdiğini onaylıyorum.

Prof. Dr. Figen ZAİF

Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Seyit Ali BUDULGAN

24.06.2019

RUSYA’NIN HİVE HANLIĞI’NI İŞGALİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Seyit Ali BUDULGAN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Haziran 2019

ÖZET

Bu çalışma, Çarlık Rusya’sının tarih boyunca Hive Hanlığı’nı işgal etmek amacıyla göstermiş olduğu çabayı, Rusya ve Hive Hanlığı arasında 1873 Seferi öncesi yaşanan gelişmeleri, 1873 Seferi’nin ortaya çıkışını, 1873 yılında Hive Hanlığı’nın Rusya tarafından işgalini ve işgal sonrası bölge ilişkilerinin seyrini incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmada, Hive Hanlığı ile Çarlık Rusya’sı arasında 1873 yılına kadar sürdürülen ilişkiler dikkate alınarak Hive Hanlığı’nın işgali süreci incelenmiş ve Rusya’nın Hive Hanlığı’nın işgali konusunda Türkistan bölgesindeki yayılmacı politikalarını meşru bir zemine dayandırmaya çalıştığı, buna karşın Hive Hanlığı’nın, Rusya’nın hanlığı işgal etme amacı karşısında yeterli önlemler almadığı ortaya konulmuştur. Yeterli tedbir almayan ve çağının maddi ve manevi olarak gerisinde kalmış olan Hive Hanlığı, Türkistan Genel Askeri Valisi General K.P. von Kaufmann komutasındaki kuvvetlerce ciddi bir direnişle karşılaşmadan işgal edilmiştir. Çarlık Rusya’sının Türkistan bölgesinde sürekli bir yayılma göstermesi karşısında İngiltere, Hindistan sömürgeleri ve Afganistan’ın güvenliği konusunda endişeye kapılmış, iki büyük gücün bölgede atmış olduğu her adım bir diğer tarafın da bölgede harekete geçmesine sebep olmuştur. İşgal sonrası Hive Hanlığı ve Çarlık Rusya’sı arasında Hive Hanlığı’nın bağımsızlığını kaybederek özerk bir hanlık haline gelmesine neden olan 1873 Antlaşması imzalanmıştır. Çarlık Rusya’sına bağlı olarak varlığını sürdüren Hive Hanlığı, 1920 yılında ilga edilerek yerine Harezmi Halk Cumhuriyeti kurulmuş, 1924 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti de ilga edilerek Hive Hanlığı’nın eski toprakları yeni kurulan suni Türk cumhuriyetleri arasında paylaştırılmıştır.

Bilim Kodu : 116105

Anahtar Kelimeler : Hive Hanlığı, Türkistan, 1873, Rusya, İşgal

Sayfa Adedi : 157

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Nasrullah UZMAN

RUSSIA'S OCCUPATION OF THE KHIVA KHANATE

(M. Sc. Thesis)

Seyit Ali BUDULGAN

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

GRADUATE SCHOOL FOR ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY

June 2019

ABSTRACT

This study, aims to research the effort of Tsarist Russia to occupy the Khiva Khanate throughout history, the developments between Russia and Khiva Khanate before the 1873 Expedition, the emergence of the Expedition of 1873, the occupation of the Khiva Khanate in 1873 by Russia and the course of post - occupation regional relations. In this study, the process of occupation of the Khanate of Khiva was examined by considering the relations between Khiva Khanate and Tsarist Russia until 1873 and it was revealed that Russia tried to base its expansionist policies in the Turkestan region on a legitimate basis for the occupation of the Khanate of Khiva, but that the Khanate of Khiva did not take adequate measures against the aim of occupying Russia. Khiva Khanate, which did not take adequate measures and was under the material and spiritual lag of his era, was occupied without serious resistance by the forces under the command of Turkestan General Military Governor K.P. von Kaufmann. As a result of the continuous spread of the Tsarist Russia in the Turkestan region, Britain was worried about the Indian colonies and the security of Afghanistan, and each step that the two big powers had taken in the region caused another side to move in the region. After the occupation, Khiva Khanate and Tsarist Russia signed the 1873 Treaty which caused the Khanate of Khiva to lose its independence and become an autonomous Khanate. Khiva Khanate, which continued to exist under Tsarist Russia, was abolished in 1920 and the People's Republic of Khwarezm was established and the People's Republic of Khwarezm was abolished in 1924, and the old territory of the Khiva Khanate was divided among the newly established artificial Turkish republics.

Science Code : 116105

Key Words : Khiva Khanate, Turkestan, 1873, Russia, Occupation

Page Number : 157

Supervisor : Assoc. Prof. Nasrullah UZMAN

TEŞEKKÜR

Çalışmalarım boyunca yardım ve katkılarıyla beni yönlendiren, kıymetli tecrübelerinden faydalandığım değerli danışmanım Doç. Dr. Nasrullah UZMAN hocama, kıymetli fikir, görüş ve yardımlarından dolayı Prof. Dr. Mustafa TURAN ve Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA hocama, ilgilerinden dolayı TTK Kütüphanesi ve Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri çalışanlarına, ömrünün sonuna kadar maddi ve manevi olarak beni destekleyen anneme ve kıymetli aileme teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLoların LİSTESİ.....	ix
HARİTALARIN LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR.....	xi
1. GİRİŞ	1
2. TÜRKİSTAN'IN RUSYA İÇİN ÖNEMİ ve 1873 HİVE SEFERİ'NDE RUS KUVVETLERİNİN FAALİYETLERİ	13
2.1. Türkistan ve Hive'nin Rusya İçin Önemi	13
2.2. Hive Hanlığı'nın Sefer Karşısında Aldığı Tedbirler ve Askeri Gücü.....	22
2.3. Hive Seferinde Rus Kuvvetleri	29
2.3.1. Türkistan Ordusu.....	33
2.3.2. Orenburg Ordusu.....	44
2.3.3. Krasnovodsk Ordusu.....	51
2.3.4. Aral Filosu.....	55
3. HİVE HANLIĞI'NIN İŞGALİ VE SONUÇLARI	59
3.1. Hive Hanlığı'nın İşgali.....	59
3.2. İşgal Sonrasındaki Gelişmeler	62
3.3. Kölelik ve Kölelerin Statüsü	65
3.4. Rusya – Hive Antlaşması (1873)	68
3.5. Rusya'nın Türkmen Seferi ve Türkmen Bölgelerinin İşgali	79

	Sayfa
4. İŞGALİN BÖLGE İLİŞKİLERİNE YANSIMASI.....	87
4.1. Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti	87
4.2. İşgalin Rus-İngiliz İlişkilerine Yansıması	95
4.3. Osmanlı Devleti’nin Türkistan Hanlıklarına Yaklaşımı.....	102
4.4. İşgalin İran Üzerindeki Yansımaları	108
5. RUS İŞGALİ SONRASI YAŞANAN DEĞİŞİMLER VE HİVE HANLIĞI’NIN SONU	111
5.1. Ekonomik Değişimler	111
5.2. Lojistik Faaliyetler.....	114
5.3. Nüfusun Değişimi.....	116
5.4. Rusya’nın Türkistan Müslümanları Üzerindeki Uygulamaları	121
5.5. Hive Hanlığı’nın Sonu	123
6. SONUÇ.....	131
KAYNAKLAR.....	135
EKLER.....	142
ÖZGEÇMİŞ	157

TABLULARIN LİSTESİ

Tablo	Sayfa
Tablo 2.3. 1873 Hive seferine katılan Rus birliklerini gösteren tablo	30
Tablo 2.3.4. 1873 Hive seferine katılan Aral Filosu hakkında tablo	55
Tablo 3.4. Hive Hanlığı hazinesinin yıllık gelirine dair tablo	69
Tablo 5.1 Rusya ve Türkistan arasında gerçekleştirilen ithalat-ihracat oranları	111
Tablo 5.1. Hive Hanlığı'ndan Rusya'ya gerçekleştirilen pamuk ihracatını gösteren tablo.....	113
Tablo 5.3. Türkistan Genel Askeri Valiliği kurulduğu yıllarda Türkistan nüfusunu gösteren tablo	116
Tablo 5.3. Türkistan Genel Valiliği'ne dair nüfus bilgilerini gösteren tablo	118
Tablo 5.3. 1897 yılında Türkistan Genel Askeri Valiliği'nde nüfus oranlarını gösteren tablo.....	119
Tablo 5.3 1897 yılında Rusya'da inançlara göre nüfus dağılımını gösteren tablo	119

HARİTALARIN LİSTESİ

Harita	Sayfa
Harita 1. Türkistan coğrafyasına dair harita.	154
Harita 2. Rusya ve Çin hâkimiyetinde Türkistan'ın idari taksimatını gösteren harita...	155
Harita 3. Türkistan'a karşı Rus saldırı güzergâhlarını gösteren harita	156

KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur.

Kısaltmalar

Açıklamalar

A.G.E.	Adı geçen eser
A.G.M.	Adı geçen makale
A.G.T.	Adı geçen tez
BKZ.	Bakınız
BOA.	Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
ÇEV.	Çeviren
D.	Dosya
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
G.	Gömlek
HAZ.	Hazırlayan
HP.	Horse power (Beygir gücü)
İA.	İslam Ansiklopedisi
K.	Kısım
KG.	Kilogram
KM.	Kilometre
NU.	Numara
S.	Sayfa
S.S.C.	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri
TTK.	Türk Tarih Kurumu
TGAV.	Türkistan Askeri Genel Valiliği
VB.	Ve benzeri
VS.	Ve saire

1. GİRİŞ

Orta Asya'da merkezi bir konuma sahip olan Türkistan coğrafyası geniş bir alanı kapsamaktadır. Güneyde; Gürgan Irmağı, Horasan dağları, Küpet Dağ, Kuhi Baba (Kara Dağ, Kohzâr-i Mescid), Mezdûran, antik Yunanların Paropamis olarak adlandırdıkları Topçak ve Akdağ (Kôh-i Sefid) dağları, Hindikuş sırtları, Mustağ-Küenlün sıradağları, doğuda; Doğu Türkistan'ın doğu sınırları, Sucav ve Moğol Altaylarında ki Burucan geçidi, kuzeyde; Cungarya ve Kazakistan'ın kuzey sınırlarını oluşturan İrtiş havzası ile Aral-İrtiş su ayrımının kuzey yamaçları, batıda ise Ural Dağı'nın güneyi, Yayık Irmağı, Edil'in denize döküldüğü Bökey Orda ve Hazar Denizi, Türkistan'ın sınırlarını oluşturmaktadır. Sınırları belirtilen Türkistan coğrafyasının yüz ölçümü 5.340.066 km²'dir. Türkistan coğrafyasının Rusya hâkimiyeti altında kalan kısmı Batı Türkistan olarak adlandırılırken Çin hâkimiyeti altında kalan kısmı Doğu Türkistan olarak adlandırılmaktadır. 19. yüzyılda Doğu ve Batı olmak üzere Türkistan'ın nüfusu da 17 milyon civarındadır¹.

Şeybaniler Devleti (1428-1599) Timurlularla gerçekleştirdikleri mücadeleler sonucunda Türkistan coğrafyasında önemli bir güç olarak ortaya çıkmıştır. Şeybaniler, Safeviler ile giriştikleri mücadeleler sonucunda güçten düşmüş ve bölgede bir otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Türkistan coğrafyasında ortaya çıkan otorite boşluğu Türkistan hanlıklarının ortaya çıkmalarına sebep olmuştur². 1511 yılında Harezm Özbekleri'nin³ Safeviler tarafından Şeybanilerden alınan Vezir şehrinde isyan etmeleri ile İlbars, han

¹ Togan, Z. V. (1942). *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt: I Batı ve Kuzey Türkistan*. (1. Baskı) İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi, 1-2. Saray, 19. Yüzyıl Türkistan'ın nüfusunun, Batı Türkistan'da 7 milyon ve Doğu Türkistan'da 3 milyon olmak üzere 10 milyon kişiden oluştuğunu ifade etmiştir. Bkz. Saray, M. (1984a) *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. (1. Baskı) İstanbul: İstanbul Matbaası, 1.

² Türkoğlu, İ. (2010). "Şeybânîler". *DİA*. (C. 39., s.45-46) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

³ Gündoğdu, Ebulgazi'den edindiği bilgilere göre ülkesini ve halkını İslama geçirdiğinden dolayı Özbek Han'dan başlanarak tüm Cuci ülkesine Özbek ülkesi adı verildiğini aktarmıştır. Bkz. Gündoğdu, A. (2002). "Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü". H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:8 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 607. Gündoğdu'nun aktardığı bilgilere göre İlbars Han, Arab-Şah ve Yadiğâr Han soyundan gelmektedir. Bkz. Gündoğdu, A. (2007). *Hive Hanlığı Tarihi (Yadiğâr Şibaniler Devri:1512-1740)*. (1. Baskı). Ankara: Tutibay Yayınları, 42-53. Bu nedenle İnakların iktidara geçişine kadar Hive (Harezm) Hanlığı'nı yöneten haneda, Yadiğâr oğulları ya da Arabşahlar olarak adlandırılmıştır. Yadiğâr Han soyundan gelmektedir. Bkz. Gündoğdu. a.g.e., 2007, 42-53. Bu nedenle İnakların iktidara geçişine kadar Hive (Harezm) Hanlığı'nı yöneten haneda, Yadiğâr oğulları ya da Arabşahlar olarak adlandırılmıştır.

seçilmiş ve böylece Harezmi (Hive) Hanlığı ortaya çıkmıştır. 1593 yılında Buhara tarafından istila edilse de Hive Hanlığı 1598 yılında tekrar bağımsızlığını kazanmıştır⁴. Şeybanilerden Abdullah Han 1583 yılında Buhara'yı merkez edinmiştir. Ancak Abdullah Han'ın ölümünden sonra 1599 yılında yönetimi Canoğulları Hanedanı ele geçirmiştir. Canoğulları 1747 yılına kadar Buhara'da bulunan göstermelik han yerine ülkeyi idare ederlerken, 1747 yılında Mangıt kabilesine mensup Atalık Muhammed Rahîm han ilan edilmiştir. Oğlu Mâsum Şah ise 1785 yılında han unvanını bırakarak Emîr unvanını kullanmaya başlamıştır⁵. Şeybanilerin zayıflaması sonrasında Fergana bölgesinde hâkimiyeti ele geçirerek aralarında bölüşen Hoca ailesi, Şahrüh tarafından ortadan kaldırılmıştır. Hoca ailesini ortadan kaldıran Şahrüh 1710 yılında merkezi Hokand olmak üzere Hokand (Fergana) Hanlığı'nı kurmuştur⁶. Rusya'nın Türkistan hanlıklarını işgali öncesinde, Buhara Emirliği, Zereşan vadisi başta olmak üzere, Kaşka, Karategin, Andican, Semerkand, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Cizak bölgelerine hâkimken, Hive Hanlığı, Harezmi vadisi başta olmak üzere, Aral Gölü'nün güneyinden Merv'e kadar uzanan sahayı, Hive, Kongrad, Ürgenç, Gazavat ve Hazerasp bölgelerini hâkimiyeti altında bulunduruyordu. Hokand Hanlığı ise Fergana vadisi başta olmak üzere doğuda Issık Göl'den batıda Sirderya'ya kadar uzanan ve güneyde Pamir Dağları'ndan kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan bölgeyi ayrıca; Hokand, Taşkent, Margilan, Evliya Ata, Pişpek, Namangan, Türkistan (Yesi) ve Akmesicid bölgelerini hâkimiyeti altında bulundurmaktaydı. Doğu Türkistan'da bulunan Kaşgar Devleti de başta Tarım havzası olmak üzere, Kaşgar, Yarkent, Aksu, Hoten, Turfan, Balasagun, Beşbalık ve Urumçi bölgelerine hâkimdi⁷.

Rusya'nın Türkistan bölgesinde ilk olarak ele geçirdiği bölgeler Kazak Cüzleri⁸ olmuştur. Rusya, Kalmuk istilasını karşısında Kazaklara yardım etme vaadiyle bölgede etkisini arttırmış ve yayılmaya başlamıştır. Kazaklara yardım etme vaadiyle 1734-1735 yıllarında Orenburg'da müstahkem bir kale inşa etme iznini alan Ruslar, Türkistan

⁴ Hayit, B. (1975). *Türkistan, Rusya ile Çin Arasında*. (1. Baskı). Ankara: Otağ Yayınları, 27.

⁵ Şeşen, R.(1992). "Şeybâniler". *DİA*. (C. 6. s., 366). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

⁶ Konukçu, E.(1998). "Hokand Hanlığı". *DİA*. (C. 18., S. 215). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

⁷ Saray. *a.g.e.*, 1984a, 2.

⁸ Kaynaklarda "Cüz" kelimesinin yerine "Orda" kelimesinin de zaman zaman "kabile" anlamında kullanıldığı görülmüştür. Bkz. Hizmetli, S. (2011). "Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü". *İstem*. (9-17), 29.

bölgesine açılan önemli bir kapının da sahibi olmuşlardır⁹. Orenburg müstahkem mevkiinin inşasından sonra Küçük, Orta ve Büyük Cüz olarak adlandırılan Kazak Cüzleri aşamalı olarak Rusya'nın hâkimiyeti altına girmiştir. Küçük Cüz 1734 yılında, Orta Cüz 1740-1742 yıllarında ve Büyük Cüz 1847 yılında Rus hakmiyetini tanımaya başlamıştır¹⁰. 1854 yılında Rusya tarafından yayınlanan bir ferman ile Kazak bölgelerinin tamamen Rus hâkimiyeti altına girdiği ve bu tarihten sonra Kazak Türklerinin Rus kanunlarına tabi olacağı ilan edilmiştir¹¹.

Rusya'nın Kazak Cüzleri üzerinde hâkimiyet sağlaması sonrasında sıra Hokand Hanlığı'na gelmiştir. Hokand Hanlığı'nda yaşanan iç mücadelelerden faydalanan Rusya 1850'li yıllar itibariyle Hokand sınırlarında görülmeye başlanmıştır¹². 1853 yılında Hokand Hanlığı'na ait Akmescit kalesi Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Akmescit kalesinin alınması ile bölgede önemli bir üs kazanan Rusya bu tarihten itibaren Türkistan bölgesini işgal etmek amacıyla hazırlıklar yapmaya başlamıştır. Rusya 1860 yılında harekete geçerek Tokmak ve Pişpek'i, 1861 yılında Cülek ve Yenikurgan'ı, 1864 yılında Türkistan'ı (Yesi) ve 1865 yılında Taşkent'i ele geçirmiştir. Taşkent'in ele geçirilmesinin ardından Rusya'nın bölgede yayılması hızlanmıştır¹³. Hokand Hanı Hudâyâr Han'ın ikinci hanlık döneminde (1865-1875) ise 1868 yılında Rusya ile yapılan antlaşma gereği Hokand Hanlığı Rus hâkimiyetine girmiştir. 1875 yılında Hokand Hanlığı'nda meydana gelen iç karışıklıklar taht mücadelesine dönüşmüş ve Rusya duruma müdahale ederek 1876 yılında hanlığı ilhak etmiştir. İlhak edilen Hokand Hanlığı, Fergana eyaleti olarak adlandırılmış ve Türkistan Genel Askeri Valiliği'ne bağlanmıştır¹⁴. Rusya karşısında direnmeye çalışan Hokand Hanlığı, Taşkent'in savunması sırasında Buhara Emiri Muzaffer (1861-1885) tarafından saldırıya uğramıştır¹⁵. Taşkent'in işgal edilmesiyle beraber Buhara Emirliği, Rusya ile çatışmaya başlamıştır. Buhara kuvvetleri 1866 yılında Ircar ve Yenikurgan mevkiilerinde mağlup olmuşlardır. 3500 kişilik bir kuvvet ile harekete geçen Türkistan Genel Askeri

⁹ Saray. **a.g.e.**, 1984a, 28.

¹⁰ Kurat, A.N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*. (6. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 347-348.

¹¹ Gömeç, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. (1. Baskı) Ankara: Akçağ Yayınları, 80.

¹² Konukçu. **a.g.m.**, 1998, 215.

¹³ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 349-350

¹⁴ Konukçu. **a.g.m.**, 1998, 216.

¹⁵ Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 49.

Valisi General K.P. von Kaufmann 2/14 Mayıs 1868 tarihinde Türkistan'ın en büyük şehirlerinden biri olan Semerkand'ı mukavemetsiz şekilde işgal etmiştir. Semerkand'ın da düşmesi ile Rusya Zerefşan ovasının büyük bir kısmını hâkimiyeti altına almıştır. 1868 yılında Ruslara karşı yaşanan mağlubiyet sonucunda Buhara ve Rusya arsında bir antlaşma imzalanmış ve Buhara Emirliği Rus himayesini kabul etmiştir¹⁶.

Hive Hanlığı, Türkistan hanlıkları içerisinde bağımsızlığını kaybeden son hanlıktır. Kurulduğu bölge dolayısıyla XVIII. yüzyıla kadar Harezmi Hanlığı olarak bilinen hanlık sonraki dönemde Hive Hanlığı olarak adlandırılmıştır¹⁷. Hive Hanlığı'nın kurucusu İlbars Han (1511-1533) Ürgenç şehrini merkez haline getirmiştir. Arab Muhammed Han (1602-1623) ise hanlık merkezini 1610 yılına doğru¹⁸ Ürgenç'ten Hive'ye taşımıştır¹⁹. Ürgenç'in terk edilerek Hive şehrinin başkent olarak kabul edilmesinin temel sebebi bölgede yaşanan kuraklıktır. Ürgenç bölgesinde yaşanan kuraklığın sebebi ise Amuderya'nın bölgeyi sulamakta olan bir kolunun zaman içerisinde kurummasıdır²⁰.

Hive Hanlığı'nın yüz ölçümü doğu batı doğrultusunda 160 km ve kuz güney doğrultusunda 321 km'lik bir alanı kapsamakta idi²¹. Hanlık en geniş sınırlarına I. Muhammed Rahim Han (1806-1825) ve Allahkulu Han (1825-1842) devirlerinde ulaşmıştır²². MacGahan Hive Hanlığı nüfusunun 700 bin - 800 bin arasında değiştiğini ifade etmiştir²³. Hive halkı, Tüccarlar (Sartlar²⁴), ekinciler (Karakalpaklar), yöneticiler

¹⁶ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 350.

¹⁷ Saray, M.(1998). "Hive Hanlığı". **DİA**. (C. 18., s. 167). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

¹⁸ Roux, J-P. (2014). **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**. (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlandı), 375.

¹⁹ Topal, K.(2014). **19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 15.

²⁰ Bartold, V.V.(2010). **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**. (Çev. D. Ahsen Batur) İstanbul: Selenge Yayınları, 158. Saray, 1557-1558 yıllarında Hive'nin kısa süreli olarak hanlığın merkezi haline getirildiğini ancak kalıcı olarak Hive şehri merkez haline getirilince kadar tekrar Ürgenç şehrinin hanlığın merkezi olduğunu aktarmıştır. Bkz. Saray. **a.g.m.**, 1998, 167.

²¹ Karadağ, G.(2006). **Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları**. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 75.

²² Özaydın, A.(1997). "Hârizm". **DİA**. (C. 16., s. 219). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

²³ MacGahan, I.A.(1995). **Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver**. (Çev. Kolağası Ahmed), (Haz. İsmail Aka ve Mehmet Ersan). İzmir: Akademi Kitabevi, (Eserin orijinali 1876'da yayımlandı), 170. Mehmet Alpargu, 19. yüzyılda Hive Hanlığı'nın nüfusunun 700 bin olarak tahmin edildiğini ifade etmekle beraber nüfusun 40 bin kişilik bir kısmını Özbeklerin oluşturduğunu belirtmiştir. Bkz. Alpargu, M. (2007). "Özbekler". **DİA**. C. 34., s. 120). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı. Tümen Somuncuoğlu ise hanlık

(Özbekler), savaşçılar (Türkmenler) ve son olarak esir edilen kölelerden oluşmaktaydı²⁵. Hive Hanlığı'na bağlı Türkmenlerin çoğunlukla Mangışlak bölgesinde yaşadıkları ve yaklaşık 200 bin nüfus ile hanlık nüfusunun dörtte birini oluşturdukları tahmin edilmektedir²⁶.

Hive Hanlığı, etrafı çöllerle kaplı bir bölgede kurulmuştur. Hanlığın etrafında bulunan çöller dışarıdan gelen saldırılara karşı hanlığa doğal bir koranak sağlamıştır. Bu nedenle pek çok boy sığınmak için korunaklı Hive topraklarını tercih etmiştir²⁷. Hive Hanlığı'nın genelinde tek bir mevsim tipi gözlemlenmezken, hanlık toprakları nadiren yağış alan bir iklime sahip olmuştur²⁸. Hive, Cürcaniye (Küçük, Büyük ya da Yeni Ürgenç), Kât, Hazaresp, Sevâd ve Kürleyen şehirleri Hive Hanlığın'ın en önemli şehirlerini oluşturmuştur²⁹. Mevsimsel ve coğrafi koşullar nedeniyle tarıma elverişli olmayan Hive Hanlığı'nda, Amuderya'nın çeşitli kolları vasıtasıyla yapay sulama kanalları oluşturularak tarım yapılmıştır. Hive, Ürgenç, Hazaresp, Honka, Taşhavuz, Hocayli, Gür lan ve Çimbay şehirleri hanlığın önemli ticaret merkezleri olmuştur³⁰.

nüfusunun 600 bin ila 800 bin arasında tahmin edildiğini ve ahalinin Türkmen, Karakalpak, Kazak ve Özbeklerden oluştuğunu belirtmiştir. Bkz. Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 3. Vambery'nin Hive nüfusuna dair vermiş olduğu bilgilerde bu unisurların yanı sıra sayıları az da olsa bölgede Sartların ve İranlıların olduğundan da bahsetmiştir. Bkz. Karadağ. **a.g.t.**, 2006, 21.

²⁴ Togan, Sart kelimesinin Harezmin yerli ahalisi için yahut şehirlerde oturup ticaret ile uğraşan halk için kullanıldığını ifade etmiştir. Bkz. Togan. **a.g.e.**, 1942, 148.

²⁵ Mantayev, T.(2006). *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 42. Esir edilen köleler ile göçebeler tarafından esir edilerek Hive pazarlarında köle olarak satılan İranlılar ve Ruslar kast ediliyor olmalıdır.

²⁶ İliyev, M. (2003). *1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 5. Taşağıl, Hive Hanlığı'na XVI. yüzyılda bağlanan Mangışlak bölgesinde yaşayan Türkmenlerin 1840 yılından itibaren neredeyse Mangışlakın tamamını terk ettiklerini ve bölgeye Kazakların yerleştiğini belirtmiştir. Bkz. Taşağıl, A.(2003). "Mangışlak". *DİA*. C. 27., s. 596). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

²⁷ Suavi, A. (1977). *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayıması*. (1. Baskı), (Haz. Rıza Akdemir). İstanbul: Orkun Yayınevi, 98.

²⁸ Erdoğan, A.(2013). *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal Kültürel ve Ekonomik Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahraman Maraş, 13.

²⁹ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 51-55.

³⁰ Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 19-21.

Hive Hanlığı kuruluşu sonrasında zaman zaman dışarıdan gelen kuvvetlerce geçici olarak işgal edilmiştir. Buharalılar 1687 yılında Harezmi'ye girerek Hive Hanlığı'nı işgal etmişler ve bölgeye yönetici olarak Şah Niyaz Işık Ağa'yı getirmişlerdir. Buhara'dan ayrılarak serbest şekilde hareket etmek isteyen Şah Niyaz, Rusya'dan kuvvetini arttırmak için himaye istemiş ve Rus Çarı I. Petro (1689-1725) 1700 yılında onun himayesini kabul ettiğine dair cevap göndermiştir. Ancak bu himaye girişiminden bir sonuç çıkmamıştır³¹.

II. Arab Muhammed Han (1702-1714) devrinde de Rusya'ya Hive Hanlığı'nın himaye altına alınması için bir elçi gönderilmiştir. Hive Hanlığı tarafından 1703 yılında Moskova'ya gönderilen elçi Hive Hanlığı ile ticari ilişkilerin geliştirilmesi ve hanlığın himaye altına alınmasını talep etmiştir. I. Petro bu istekleri kabul etmesine karşın ilk denemede olduğu gibi Hive Hanlığı'nın himaye altına alınması başarısızlıkla sonuçlanmıştır³². Himaye taleplerinden bir sonuç çıkmamasına karşın bu girişimler Rusya'nın Hive Hanlığı'na karşı olan ilgisini arttırmış olmalıdır. 18. yüzyılın ilk yarısında Safeviler ile Hive Hanlığı arasında yaşanan çatışmalardan yararlanarak Rusya'nın da desteğini alan Küçük Cüz Hanı Ebu'l Hayr Han 1740 yılında Hive Hanlığı'nı işgal etmiş ancak Nadir Şah'tan (1736-1747) korktuğu için bölgeyi terk etmiştir. Kazakların işgali sonrasında Hive Hanlığı Safevilerin işgaline uğramış ve 1740-1747 yılları arasında Safeviler, hanlığı işgalleri altında tutmuştur³³. Nadir Şah'ın 1747 yılında öldürülmesi ile Hive Hanlığı yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. Kazak liderlerinden Gaib (1747-1757) kendisinin hanlığını ve Hive'nin bağımsızlığını ilan etmiştir³⁴. Safevilerin Hive Hanlığı'nı işgalinin en önemli etkilerinden biri de Arabşahlar (Yadigâr oğulları) hanedanının fiili olarak son bulması olmuştur³⁵. 1763 yılında Hive Hanı Timur Gazi Han'ın öldürülmesi sonrasında Mangıt, Kıpçak ve Kongırat boyları arasında başlayan mücadele, Kongırat boyunun galip gelmesi ile sonuçlanmıştır. Muhammed Emin-İnak'ın (öl. 1790) iktidarı ele geçirmesi ile Hive'de Kongırat (İnak) hanedanı yönetime gelmiştir. 1790 yılında tahta çıkan Avaz Beğ'den (1790-1804) ibaren on bir han yıkılışına kadar Hive Hanlığı'nı yönetmiştir³⁶.

³¹ Saray. a.g.m., 1998, 167.

³² Ziyayev. a.g.e., 2007, 45.

³³ Hayit. a.g.e., 1975, 29.

³⁴ Saray. a.g.m., 1998, 167-168.

³⁵ Çelik, M.B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, 193.

³⁶ Hayit. a.g.e., 1975, 29. 19. yüzyıl boyunca Hive Hanlığı'nı yöneten hanlar sırasıyla, İltüzer Han (1804-1806), I. Muhammed Rahim Han (1806-1825), Allahkulu Han (1825-1843), Rahim Kulu Han (1843-1845),

Türkmenler 19. yüzyılda pek çok kez Safeviler ve Hive Hanlığı'nın saldırılarına maruz kalmışlardır. Türkmenlere karşı hâkimiyet mücadelesine giren Hive Hanlığı, Türkmenlere karşı girişmiş olduğu mücadeleler sırasında oldukça yıpranmış nitekim 1855 ve 1856 yıllarında iki Hive Hanı Türkmenler tarafından öldürülmüştür. Bu tarihlerden sonra Hive Hanlığı'nın Türkmenler üzerindeki hâkimiyeti büyük oranda son bulmuştur³⁷. Türkistan'da Buhara Emirliği ve Hokand Hanlığı arasında Jizzah, Uratepe, Takent ve Çust, Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı arasında ise Merv ve Çarçov bölgeleri hâkimiyet mücadelelerinin yaşandığı bölgeler olmuştur. Timurlular ve Şeybaniler sonrasındaki dönemde Türkistan'da merkezi bir idare kurulamamıştır. Bölgede merkezi bir idare kurulamamasının temel sebebi ise hanlıkların ve boyların birbirleri ile sürekli bir mücadele halinde olmalarıdır. Hanlıkların ve boyların birbirleri ile mücadeleleri bölge hanlıklarının çağın gerisinde kalmalarına ve güçsüzleşmelerine sebep olmuştur. Her anlamda çağın gerisinde kalan Türkistan hanlıkları yeniliklere kapalı birer Orta Çağ devleti görünümünde olmuşlardır³⁸. Türkistan devletlerinin ve halklarının geri kalışının bir diğer sebebi ise bölgede yeni ticaret yollarının keşfedilmesi sonucunda Türkistan dışındaki bölgeler ile gerçekleştirilen ticaretin azalmasıdır. Türkistan coğrafyası dışında kalan bölgeler ile ticareti kesilen hanlıklar, içe dönük bir hale gelmiş ve halk şehirlerden köylere göç etmeye başlamıştır³⁹. 19. yüzyıl başlarında Türkistan hanlıklarının birbirlerine karşı giriştikleri mücadeleler siyasi birlik kurma amacıyla gerçekleştirilmiştir.⁴⁰ 1856 yılında tahta geçen Seyid Muhammed Han (1856-1864) döneminden 1864 yılına kadar yaşanan Yomud-Özbek çatışmaları sonucunda ülke büyük bir çöküş yaşamıştır⁴¹.

Rusya'nın Hive Hanlığı'nı işgal etme çabaları 17. yüzyıla kadar uzanmaktadır. 17. yüzyıl başlarında Yayık nehri civarında yaşayan Don Kazakları (Kozaklar) Harezm'e girerek Ürgençe saldırmışlar ve pek çok ganimet elde etmişlerdir. Don Kazakları ilk saldırılarından sonra da zaman zaman Ürgenç bölgesine baskınlar gerçekleştirmişlerdir⁴². I. Petro döneminde Hive Hanlığı'ndan iki kez talep edilen Rusya himayesinin başarı ile

Muhammed Emin Han (1845-1855), Seyid Muhammed Han (1856-1864) ve II. Muhammed Rahim (Bahadır) Han (1864-1910) olmuşlardır. Bkz. Karadağ. **a.g.t.**, 2006, 75.

³⁷ Saray, M. (1993d). *Türkmen Tarihi*. (1. Baskı). İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 16-17.

³⁸ Somuncuoğlu. **a.g.t.**, 2006, 5.

³⁹ Togan. **a.g.e.**, 1942, 120-121.

⁴⁰ Togan. **a.g.e.**, 1942, 215-216.

⁴¹ Karadağ. **a.g.t.**, 2006, 96.

⁴² Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 43-44.

sonuçlandırılmaması Rusya'nın Hive Hanlığı'na karşı ilgisini arttırmış olmalıdır. Başarısız himaye taleplerinin üzerinden çok geçmeden 1717 yılında Hive Hanlığı'na karşı bir keşif seferi düzenlenmiştir. Hive Hanlığı üzerine gönderilen kuvvetlere Hive ve Buhara'yı himaye altına almanın yollarının aranması, Hindistan'a giden yolların araştırılması ve Amuderya nehri üzerinde bir kale inşa edilmesi gibi kapsamlı emirler verilmiştir. Kuvvetlerin komutanlığına ise asıl adı Davlat Kisten Mirza olup Kabardinli bir Müslüman olan ancak daha sonra din değiştiren Prens Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy getirilmiştir. Berberinde 31 mühendis, 50 sivil memur ve 138 gemi ile harekete geçen 6.565 kişilik Rus ordusu, Hive Hanı Şir Gazi (1715-1727) tarafından Hive önlerine geldikten sonra mağlup edilmiştir. Hive önlerine gelen Çerkaskiy, Şir Gazi'ye savaşmak niyetinde olmadığını bildirmiştir. Çerkaskiy'nin savaşmak niyetinde olmadığını bildirmesi üzerine Rus kuvvetlerinin konaklarına yardım edilmesi konusunda görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Vakit kazanan Şir Gazi, Rus askeri kampına, bu denli kalabalık bir kuvveti barındıracak bir yeri olmadığından Rus kuvvetlerini Hivelilerin hanelerine yerleştirmeyi teklif etmiş ve Rus askerleri yerleştirildikleri hanelerde gece baskını ile imha edilmiştir. Çerkaskiy felaketi sonrasında Hive Hanlığı, Rusya'nın öncelikli olarak işgal etmek istediği bölgelerden biri olmuş ve bu tarihten sonra aşamalı olarak Hive Hanlığı'nın işgali için hazırlıklara başlanmıştır⁴³. Bekoviç Çerkaskiy kuvvetlerinin imha edilmesi sonrasında Çerkaskiy'nin kesilen kafası Şir Gazi tarafından Buhara Emiri'ne gönderilmiş ancak Rusya ile arasını bozmak istemeyen Buhara Emiri, Şir Gazi'nin bu davranışını olumsuz karşılamıştır⁴⁴. I. Petro görevlendirmiş olduğu Çerkaskiy kuvvetlerinin imha edilmesi karşısında büyük üzüntü duymuş ve ölümü esnasında mutlaka Hive Hanlığı'ndan intikam alınması gerektiğine dair bir vasiyette bulunmuştur⁴⁵.

1717 seferi sonrasında Rusya'nın Hive Hanlığı üzerine gerçekleştirdiği ikinci kapsamlı sefer 1839 seferi olmuştur. MacGahan'ın ifadelerine göre, 1839 senesine geldiğinde Rusya kervanları ile Rus tüccarlarına karşı yapılan saldırılar doruk noktasına

⁴³ Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 46-47.

⁴⁴ Koç, D.(2015). "Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı'na Gelen Rus Asker Ve Elçileri". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (215), 7.

⁴⁵ Ziyayev. a.g.e., 2007, 57-58.

ulaşmış ve bunun üzerine 1839 seferi gerçekleşmiştir⁴⁶. St. Petersburg Sefareti tarafından 5/17 Aralık 1839 tarihinde hariciye nezaretine gönderilen bir belgede, 1839 seferinin Hive Hanlığı'nın düşmanca tutumundan dolayı gerçekleştirildiği, Hivelilerin defalarca uyarılmalarına karşın her yıl Ruslara karşı saldırılarını arttırdıkları ve seferin “barbar” bir kavim üzerine mecbur kalındığı için gerçekleştirildiği ifade edilmiştir. Ancak St. Petersburg'dan gönderilen raporun oluşturulmasında Journal de St. Petersburg gazetesinin seferin haklılığını ispat etmek üzere yapmış olduğu bir haber kullanılmıştır⁴⁷. St. Petersburg Sefarti'nin 1839 seferine dair hazırlanmış olduğu raporda dönemin Rus basınından etkilenilmiş olması da muhtemeldir. 1839 yılı sonbaharında 5 bin kişilik bir kuvvet ile harekete geçen General Perovski birlikleri Hive Hanlığı'nın uzaklığı ve korunaklılığı dışında mevsim şartlarının kötüleşmesinden dolayı yola çıktıktan kısa bir süre sonra zorlanmaya başlamışlardır. Yola çıkıldığında 9 bin adet olan deve miktarı, mevsim şartlarının kötüleşmesinden dolayı Ak Bulak adlı mevkie gelindiğinde 5 bine düşmüştür. Seferi sürdüremeyeceğini anlayan General Perovski Orenburg'a dönme kararı almış ve dönüş yolunda da binden fazla adamını kaybetmiştir⁴⁸. 1839 yenilgisi sonrasında Rusya ile Hive Hanlığı arasında Mangışlak bölgesinde çarpışmalar yaşanmış ve bu çarpışmalardan Hive Hanlığı galip çıkmıştır.⁴⁹ 1839 seferi ile yaşanan başarısızlık sonucunda Rusya tekrar Hive Hanlığı üzerine bir sefer gerçekleştirme düşüncesi içerisinde olmuş ancak yaşanan zorlukları ve alınması gereken tedbirleri göz önüne aldığı anda bu düşüncesinden vazgeçmiştir⁵⁰. 1839 seferi sonrasında Hive Hanlığı üzerine 1873 seferi gerçekleştirilmiştir. 1873 seferi Hive Hanlığı'nın bağımsızlığını kaybederek Rusya'ya tâbi özerk bir hanlık haline gelmesi ile sonuçlanmıştır.

Rusya, I. Petro döneminden itibaren Harezmi bölgesinin merkezi konumundan yararlanarak, Orta Asya ile Hindistan'a hâkim olmak istemiştir. Ayrıca Hive Hanlığı

⁴⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 151-152. Sabol, 1833 yılında Orenburg Valiliğine getirilen General Perovski'nin hükümete sürekli olarak Hive Hanlığı'nı ele geçirmeye yönelik tekliflerde bulunduğunu belirtmiş ve bu yıllarda İngiltere'nin Afganistan'a saldırmasının 1839 seferini tetiklediğini ifade etmiştir. Bkz. Sabol, S. (2002). “Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti”. H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. **Türkler**. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 589.

⁴⁷ **Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrakı (HR.SYS.) Dosya (D):1338 Gömlek (G):12 Lef. 5/1-2-3 5/17 Aralık 1839 St. Petersburg Sefareti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

⁴⁸ Baumann, RF. (2002). “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”. H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. **Türkler**. Cilt:18 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 581.

⁴⁹ Taşağıl. **a.g.m.**, 2003, 569.

⁵⁰ Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 65-66.

tarafından Rusya'ya himaye talepleri gönderilmesi sonrasında, Rusya'nın Hive Hanlığı'na yönelik ilgisi artmıştır. 1717 yılında Bekoviç Çerkaskiy'nin kuvvetleri ile gerçekleştirilmiş olan seferin ağır bir hezimet ile sonuçlanması Rusya'nın Hive Hanlığı'nı ele geçirme konusundaki isteğini daha da kuvvetlendirmiştir. 1839 yılında gerçekleştirilen General Perovski seferi ile Rusya, hedefine doğrudan ulaşamayacağını anlamıştır. 1839 yılı sonrasında Rusya, bölge hakkında edindiği bilgileri arttırmış ve Hive Hanlığı'ndan önce Hokand ve Buhara'yı işgal etme politikasını uygulamaya koymuştur.

Tez çalışmasının temel amacı, 1873 yılında gerçekleştirilen Hive Seferi sebeplerinin Rusya ve Hive Hanlığı açısından haklılığının değerlendirilmesi ve seferin gelişimi ile Hive Hanlığı'nın işgal sürecinin değerlendirilmesidir. Ayrıca İngiltere, İran ve Osmanlı Devletlerinin, Hive Seferi ve Hive Hanlığı'nın işgali karşısında sergilemiş oldukları tutum ve davranışlar da ortaya konulması amaçlanmıştır. Çalışmanın, Hive Hanlığı'nın işgali sonrasındaki süreci konu alan kısmında ise işgal sonrasında Rus kuvvetleri tarafından Türkmenlere karşı gerçekleştirilen harekât ve bölgede yaşanan gelişmeler ortaya konarak Hive Hanlığı'nın ortadan kalkış süreci değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Tez çalışmamızın birinci bölümünde Türkistan ile Hive coğrafyasının Rusya için siyasi, ekonomik ve stratejik önemi değerlendirilmiştir. Hive Hanlığı'nın işgal öncesindeki askeri gücü ve 1873 seferi karşısında almış olduğu önlemler incelenmiştir. Sonrasındaysa 1873 yılında Hive Hanlığı üzerine gönderilen Rus kuvvetleri konusu detaylı olarak incelenmiştir. İkinci bölümünde Hive Hanlığı'nın işgali ve işgal sürecinde yaşanan gelişmeler değerlendirilmiştir. Bu anlamda önem arz eden 1873 Antlaşması ayrıca ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise işgalin uluslararası ilişkilere yansımaları ele alınmıştır. Bu kapsamda Orta Asya'da yaşanan Rus-İngiliz rekabeti çerçevesinde Hive'nin işgalinin Rus-İngiliz ilişkilerine yansımaları değerlendirilmiştir. Bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden İran'ın ve Osmanlı Devleti'nin bölge hanlıklarına yaklaşımları da incelenmiştir. Dördüncü ve son bölümde işgal sonrası bölgede yaşanan değişimler ele alınmış ve Hive Hanlığı'nın yıkılma süreci incelenmiştir.

Tez çalışmasının ortaya çıkarılmasında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Hariciye Nezareti Defterleri, Hariciye ve Dâhiliye İradeleri ile Yıldız Parakende Evrakı'na ait arşiv belgeleri kullanılmıştır. Fransızca belgelerin çevirisinde profesyonel çevirmen yardımı alınmıştır. Ayrıca Basiret Gazetesi'nin 1873 yılı ve öncesine ait sayılarında bulunan Hive meselesine dair haberler de taranarak kullanılmıştır. Tez çalışmasının hazırlanmasında, 1873 Seferi'ne bizzat katılan Hugo Stumm'un "The Russian Campaign Against Khiva in 1873" adlı eseri ve MacGahan'ın "Hive Seyahat Namesi ve Tarihi" adlı eseri ile döneme dair birinci elden önemli bilgilerin toplandığı "British Documents on Foreign Affairs" adlı çalışma temel alınmıştır. Türkistan hanlıklarının, siyasi, toplumsal ve kültürel yapısı üzerine hazırlanmış pek çok değerli çalışmadan da yararlanılmıştır. Kullanılan tez çalışmalarında, Hive Hanlığı'nın işgali süreci kısaca değerlendirilmiştir. 1873 seferi ve Hive Hanlığı'nın işgaline dair müstakil bir tez çalışması yapılmamıştır. Nitekim Hive Hanlığı'nın işgali meselesi gerek Rusya'nın Orta Asya'daki yayılması, gerek İngiltere'nin bölgedeki nüfuzu ve gerekse Türkistan'ın yerli ahalisi açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Rusya ve İngiltere'nin Orta Asya coğrafyasında hâkimiyet kurmak için atmış oldukları her adım bir diğer tarafı bölgede harekete geçme konusunda teşvik etmiştir. Rusya'nın 1873 Sefer'i hazırlıklarına başlaması itibariyle İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri için duyduğu endişe artmış ve İngiltere diplomatik yollarla tepkisini ortaya koymuştur. İngiltere'nin tepkisi ise Rusya'yı, bölgede anlaşma zemini aramaya sevk etmiştir. Çalışmada, İngiltere ve Rusya arasında gerçekleşen Orta Asya rekabetinin Hive Hanlığı'nın işgali meselesinde nasıl bir etki yarattığı da ortaya konmaya çalışılmıştır.

2.TÜRKİSTAN'IN RUSYA İÇİN ÖNEMİ ve 1873 HİVE SEFERİ'NDE RUS KUVVETLERİNİN FAALİYETLERİ

2.1. Türkistan ve Hive'nin Rusya İçin Önemi

Rusya'nın doğu bölgeleri ile Batı Asya arasındaki ticaret, Amuderya ve Sirderya güzergâhı olarak iki ana yol üzerinden gerçekleşmekte iken Rusya, Sibiryaya - Pekin güzergâhını da ekleyerek bu yolları üçe çıkarmıştır. Bahsi geçen ana ticaret yollarından Amuderya güzergâhı doğuda Batı Çin'e, güneyde ise Meşhed, Merv ve Herat yollarıyla Hindistan'a ulaşmaktaydı⁵¹. Türkistan coğrafyası ise bu güzergâhlar arasında bulunan önemli bir ticari merkez konumunda olmuştur.

19. yüzyılda Rusya ticari olarak Avrupa pazarlarında rekabete giremiyordu⁵². Rus mallarının kalitesiz olması nedeniyle Avrupa pazarlarında satışlarına da kısıtlamalar getirilmişti⁵³. Türkistan'da ise Rus tüccarlarının karşısında ticari bir rakip olarak İngilizler çıkmaktaydı. İngilizler Türkistan'da ağırlıklı olarak muslin ve patiska⁵⁴ ticareti yapmakla beraber etkinliklerini ciddi ölçüde arttıramamışlardır. Türkistan pazarlarında İngiliz mallarının az olmasının yanısıra İngiliz parası da kullanılmamakta ve Rus rublesi⁵⁵ İngiliz sterline⁵⁶ tercih edilmekteydi⁵⁷. Türkistan coğrafyasının hammadde zenginlikleri ve bilhassa pamuk verimliliği, Rusları kendisine çekmekle beraber Rus malları için de yeni bir pazar olarak görülmüştür⁵⁸.

⁵¹ *British Documents On Foreign Affairs: Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print. (Part I, Series B, Volume 11)*. (General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard.) University Publications of America, 1987-1991, 38. (Bundan sonra bu eser "*British Documents On Foreign Affairs*" olarak anılacaktır.)

⁵² Haciosmanoğlu, E.(2006). *Rusya'nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 17.

⁵³ Haciosmanoğlu, a.g.t., 2006, 16.

⁵⁴ Müslin ve patiska bir tür kumaştır.

⁵⁵ Ruble, Çarlık Rusya'sının kullanmış olduğu para birimidir.

⁵⁶ Sterlin, İngiltere'nin kullanmış olduğu para birimidir.

⁵⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 3.

⁵⁸ Riasanovsky N.V. ve Steinberg M.D. (2011). *Rusya Tarihi*. (Çev. Figen Dereli). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.(Eserin orijinali 1963'te yayımlandı), 402. 1872 yılında yapılan Moskova Fuarı'ndan Türkistan'ın temel ürünlerinin kömür, bakır, demir, kurşun, güherçile, kar, zümrüt, yakut, akik taşı, yeşim taşı, lacivert

Hanlıklara gelen Rus tüccarları arasında kimi zaman tüccar görünümlü casuslar da bulunmuştur⁵⁹. Casus olsun ya da olmasın Türkistan halkı, topraklarına gelen yabancılara her zaman şüphe ile bakmış⁶⁰ ve yabancılardan her hareketi izlenerek yöneticilere haber verilmiştir⁶¹. Rus tüccarlar hanlıklara girmeye çalıştıklarında yerli tüccarlar ve hükümetler tarafından engellenmişler, tüccarlar ve memurlar tarafından da taciz edilmişlerdir⁶². Buhara, Hive ve Hokand pazarları Hıristiyan ve Yahudi tüccarlara dini fanatizmin etkisiyle kapalı olduğu için Ruslar bu bölgedeki ticaretlerini Tatarlar ile ortaklık kurarak onlar vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir⁶³. Türkistanlı tüccarlar ise Astrahan ve Tobolsk pazarlarında mallarını Başkurt ve Tatar tüccarlarına satarak ticari faaliyetlerini sürdürmüşlerdir⁶⁴.

Rusya'nın Orta Asya ticaretinde pamuk önemli bir yer tutuyordu. 19. yüzyıl ortalarına doğru bölgede Rus ticaretinin %75'i pamuktan oluşuyordu⁶⁵. Amerikan İç Savaşı (1861-1865)⁶⁶ çıkıncaya kadar Rusya pamuk ihtiyacının büyük bir kısmını Birleşik Devletler'den sağlıyordu. İç savaşın çıkmasıyla Rusya'nın pamuk ticareti ciddi bir kesintiye uğramış böylece Orta Asya pamuğu Rusya için hayati bir öneme sahip olmuştur. 1860-1864 yılları arasında Orta Asya'dan ham pamuk ithalatı 713 bin rubleden 6.521

taşı, firuze taşı, kenevir, tütün, kürk, deri, ipek, saten fularlar ve doğal dokumalar olduğu anlaşılmaktadır. Mısır ve çeşitli meyveler pek çok yerde yetişirken Türkistan'ın pamuk ve ipeği mükemmeldir. Bölgede kağıt üretimi de yapılmaktadır. Kuyumculuk zanaatı ise pek çok şehirde üst seviyededir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 37.

⁵⁹ Suavi. a.g.e., 1977, 94.

⁶⁰ Gezginciler dahi Türkistan'da kılıklerini değiştirerek gezmek zorunda kalmışlardır. Orta Asya'ya seyahat etmiş olan Alexander Burnes'de Orta Asya seyahati sırasında canını kaybetmemek için kılık değiştirmek zorunda kalan gezginlerden biridir. Bkz. Erman, A.(2011), *Seyahatnamelerin Işığında "Orta Asya Türk Şehri": Bir Tipoloji Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara, 15.

⁶¹ Bonvalot, G. (1970-80), *Esir Yurt Orta Asya'dan*. (Çev. M. Reşat Uzmen) İstanbul: Tercüman Yayınları, (Eserin orijinali 1884'te yayımlandı), 148.

⁶² *British Documents On Foreign Affairs*, 50.

⁶³ Zenkovsky, S.A. (1967). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. (1. Baskı). Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 20.

⁶⁴ Koç. a.g.m., 2015, 3.

⁶⁵ Sabol. a.g.m., 2002, 590.

⁶⁶ Amerikan İç Savaşı (1861-1865), Amerika'nın Kuzey ve Güney eyaletleri arasında yaşanmıştır. İç savaş ortaya çıkaran temel sebep Kuzey eyaletlerinde köleliğin kaldırılması olmuştur. Güney eyaletleri köleliğin kaldırılmasına karşı çıktıkları için Amerika'nın Kuzey ve Güney eyaletleri arasında çıkan iç savaş, Kuzey eyaletlerinin zaferi ile sonuçlanmıştır. Bkz. Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*. (14. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları, 699-709.

milyon rubleye çıkmıştır⁶⁷. 1871 yılına gelindiğinde ise Rusya'nın ihtiyacı olan pamuğun beşte biri Türkistan'dan karşılanmakta ve Rusya Türkistan'ın tamamının Rusya topraklarına katılması gerektiğini düşünmeye başlamış bulunmaktaydı⁶⁸. Bu dönemde Rusya gelişen tekstil sanayisiyle Türkistan pamuğunu işleyerek ürettiği pamuklu mamullerin %95'ini de Asya pazarlarına sürmüştür⁶⁹. Amerikan'dan pamuk ithalatının kesilmesi ve Orta Asya ile artan pamuk ticareti, Rusya'nın Türkistan'ı istila isteğini arttırmışmıştır⁷⁰. Rus tüccarların Orta Asya pazarlarına hâkim olmak amacıyla Rus hükümetine yaptıkları baskılar Rus yönetimini istila konusunda daha kararlı hale getirmiştir⁷¹.

Rusların Türkistan bölgesindeki işgallerinin temelinde ekonomik sebepler ve Avrupa devletleri (bilhassa İngiltere) ile yaşanan rekabet yatmaktadır. Ayrıca Panslavist⁷² ideolojinin yayılcı görüşleri de Türkistan coğrafyasının işgalinde etkili olmuştur⁷³. Türkistan coğrafyasının Ruslar tarafından işgalinin diğer bir sebebi ise bölgede siyasi birliğin olmayışı Hive, Buhara ve Hokand Hanlıkları ile Türkmen kabilelerinin sürekli bir mücadele içerisinde olmalarıydı. Parçalanmış ve güçsüz bir durumda bulunan Türkistan coğrafyası hanlıkların ve kabilelerin bitmek bilmeyen mücadeleleri sonucu kargaşa içine

⁶⁷ Saray, M. (1984). *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*. (1. Baskı). Ankara: O.D.T.Ü Mimarlık Fakültesi Basım İşliği, 7.

⁶⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 135.

⁶⁹ Hacıosmanoğlu, a.g.t., 2006, 19.

⁷⁰ Togan. a.g.e., 1942, 228.

⁷¹ Saray, a.g.e., 1984, 7.

⁷² İlk kez 19. yüzyılda kullanılan Panslavizm terimi, Ortodos-Slav kardeşliğini temel almaktaydı. Slavların siyasi ve kültürel olarak Rus yönetimi altında toplanması, Panslavizm fikrinin temel amacını oluşturmaktaydı. J. Herkel Panslavizm fikrini daha bilinçli bir şekilde geliştirmiştir. 1848 yılında önde gelen Slav liderlerin katılımı ile Prag'da toplanan "Slav Kongresi"nde Slavlara dair meseleler görüşülmüştür. Rusya'nın emperyalist amaçları doğrultusunda hızla yayılan Panslavizm fikri ilerleyen dönemde Pan-Rusizm yani tüm Slavların Ruslaştırılması hareketi haline gelmiştir. Danilevskiy önderliğinde şekillenen ideolojiye göre Rus Slav birliği kurulacak ve Slavlar Adriyatik Denizi'nden Büyük Okyanus'a, Buz Denizi'nden Adalar Denizi'ne kadar coğrafyayı kapsayacaktır. Bkz. Uzman, N.(2008). *İttihat ve Terakki Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kars, 54-55. Panslavizm fikri 19. yüzyılda Almanya'da yaşayan Slav kökenli fikir insanları tarafından geliştirilmeye başlanmıştır. Alman düşünürler Herder ve Fichte'nin milliyet ve ırklar üzerindeki görüşleri Panslavizm fikrini beslemiştir. Slavların birliğini sağlamak amacıyla edebi, bilimsel ve kültürel alanlarda ortaya çıkan Panslavizm fikri, ortaya çıktığı dönemde bilimsel bir karakter taşımakta iken sonraki dönemlerde siyasi bir akım haline gelmiştir. Bkz. Karal, E.Z.(2011). *Osmanlı Tarihi VII. İslahat Fermanı Devri 1861-1876*. (7. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 55-57.

⁷³ Sabol. a.g.m., 2002, 588.

sürüklenmiş ve bitkin bir hale gelmiştir⁷⁴. Ruslar işgal ettikleri bölgelerde kendilerini medenileştirici bir güç⁷⁵ olarak görmüşlerdir. İşgal ettikleri bölgelerde yaşayan halkları “medenileştirme”yi de kendilerine yüklenmiş bir görev olarak kabul etmişlerdir⁷⁶. Türkistan’da Rus yayılma siyaseti, askerler, sınır bölgelerinde bulunan valiler ile İgnatiyev gibi bazı milliyetçi (Panslavist) bürokratlar tarafından savunulmuştur. İgnatiyev’in 1861 yılında Asya Departmanı’nın başına getirilmesi de Panslavistlerin Türkistan istilasındaki yerini göstermesi açısından önemlidir⁷⁷. Rusya’nın Türkistan’ı istilasında bölge idaresinde bulunan yerel yöneticilerin⁷⁸ ya da bölge hakkında rapor hazırlaması istenen kişilerin önemli bir etkisi olmuştur. 1820-1830’lu yıllarda bölgeye gönderilen Lalayev adlı bir Rus memurun hazırlamış olduğu rapor Rusların daha o tarihlerde Türkistan’ı işgal düşüncesinde olduklarını göstermektedir⁷⁹. Bölgenin yerel yönetiminde bulunanlardan biri olan General Romanovsky, yazmış olduğu raporda Hokand, Buhara ve Hive Hanlıklarının Rus nüfuzu altına alınmasının zaruri olduğunu belirtmiş ve bölgenin yer altı ve yer üstü ile ticari zenginliklerine sahip olmanın Rusya halkı ve askerine vereceği kuvvetten bahsetmiştir⁸⁰.

Rusya’nın bölgede gerçekleştirdiği işgalleri, mevcut ticari faaliyetlerini göçebelerin saldırılarına karşı koruma eğilimi de tetiklemiştir. General Alexander Virgin’in hazırlamış olduğu “Orta Asya’daki Ticaretimizin Emin Bir Şekilde Yürütülebilmesinin Tek Çıkar Yolu Hive’nin İşgali” başlıklı rapor, Rusların ticari çıkarlarını koruma konusunda takip edecekleri politikayı ortaya koymaktadır⁸¹. Ticari güvenliğin sağlanması adına izlenmesine karar verilen işgal politikasının ortaya çıkışında Türkmen, Kazak ve Kırgız kabilelerinin

⁷⁴ Benningsen, A., Quelquejay, C.L. (1981). *Step’te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam’ın 400 Yılı*. (Çev. Nezih Uzel) İstanbul: Selçuk Yayınları. (Eserin Orjinali 1967’de Yayımlandı), 8-9.

⁷⁵ Dostoyevski’nin 1881 yılında “Avrupa’da sığıntı ve köle idik, Asya’da efendiyiz. Avrupa’da Tatarlık, Asya’da Avrupalıyız” şeklindeki söylemi Rusların işgal ettikleri topraklarda kendilerini ne derece bir “medenileştirici” güç olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Bkz. Riasanovsky, Steinberg. **a.g.e.**, 2011, 403.

⁷⁶ Riasanovsky, Steinberg. **a.g.e.**, 2011, 403.

⁷⁷ Mac Kenzie, D. (1988). “The Conquest and Administration of Turkestan 1860-65”. M. Rywkin. *Russian Colonial Expansion to 1917*. London. Mansell Publishing Limited, 212.

⁷⁸ Rusya’da Müslümanlara karşı uygulanan politikalar zaman ve mekâna göre değişiklik göstermekteydi. Politikalar yerel yöneticiler tarafından uygulanıyor sonrasında St. Petersburg tarafından onaylanıyordu. Bkz. Benningsen, Quelquejay. **a.g.e.**, 1981, 10.

⁷⁹ Necef, E.N. (2003) *Hazar Ötesi Türkmenleri*. (1. Baskı). İstanbul: Kaknüs Yayınları, 260.

⁸⁰ Yalçınkaya A. (2006). *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan*. (2. Baskı). Ankara: Lalezar Yayınları, 66.

⁸¹ Hacıosmanoğlu, **a.g.t.**, 2006, 20

Hive hâkimiyetinden faydalanarak Rus tüccarlarına saldırımları ve Rusları köle olarak esir edip satmaları büyük bir etkiye sahip olmuştur. 1837 yılında etrafında topladığı 20 bin kişi ile Ruslara karşı isyan⁸² eden Kenesarı'nın⁸³ ölümü sonrası takipçilerinin bir kısmı Hokand'a diğer bir kısmı ise Hive'ye iltica etmişlerdir. Ancak iltica eden Kazaklar Ruslara karşı saldırılarını sürdürmüşler, bu durum ise Rusların Hive ve Hokand Hanlıklarına karşı sınır tecavüzlerinde bulunmasına sebep olmuştur⁸⁴. Ruslar, Kazakları hâkimiyetleri altında tutabilmek ve Kazak steplerinde güvenliği sağlayabilmek için Türkistan hanlıklarını hâkimiyetleri altına almaları gerektiğine inanıyorlardı⁸⁵. Rusya'nın, hanlıklar yönünde ilerleme ve Türkistan'ı istila etme planları Kırım Savaşı (1853-1856) sebebiyle sekteye uğramıştır⁸⁶. Kırım Savaşı ile Avrupa ve Asya'da Rusya'nın prestiji sarsılmış ayrıca Rusya, Paris Antlaşması (1856) dolayısıyla devletlerarası arenada yalnız kalmıştır⁸⁷. Kırım Savaşı (1853-1856) Rusya'nın prestijini sarsmasının yanı sıra onu doğuda yayılmaya da teşvik etmiştir⁸⁸. Rus çarı II. Aleksandr (1855-1881) Türkistan hanlıklarının durumlarının incelenmesi amacıyla 1858 yılında Albay N.P. İgnatiyev'i geniş bir heyet ile hanlıklara göndermiştir⁸⁹. İgnatiyev, beraberinde on altısı coğrafyacı olmak üzere pekçok jeolog, etnograf, zoolog, tarihçi ve şarkiyatçıdan oluşan toplam seksen iki kişilik bir heyetin başkanlığını üstlenerek, 15 Mayıs 1858 tarihinde Orenburg şehrinden Hive istikametinde yola çıkmıştır. Hive Hanı II. Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han ile görüşmesi olumsuz geçmesine karşın İgnatiyev heyeti yolculuğuna devam etmiş, Buhara Emirliği ve Pekin hükümeti ile birer ticaret anlaşması imzalamıştır. İgnatiyev'in maiyetindeki kişilerin nitelikleri dikkate alındığında heyetin asıl amacının bölge hakkında bilgi toplamak olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İgnatiyev, heyetinin dönüşü sonrasında yazmış olduğu raporda bölgenin coğrafi, ekonomik ve siyasi durumu hakkında bilgiler aktararak artık saldırma

⁸² Kenesarı Rusların verimli Kazak topraklarını işgal ettiklerini, stratejik noktalarda kaleler inşa ettiklerini, Rus Kozaklarının halka kötü muamele ettiklerini, halkın haklarının geri verilmesi ve kendi kendini yönetmesi gerektiğini belirterek isyan etmiştir. Bkz. Saray, M. (1993b). *Kazak Türkleri Tarihi Kazakların Uyanışı*. (1. Baskı). İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 38.

⁸³ Kenesarı 1802 yılında Kökçetav'da doğan bir Kazak soylusudur. Çocukluğu Rusların Kazaklara karşı uyguladıkları haksız politikaları dinleyerek geçmiş ve dedesi Abılay Han'ın cesur politikalarını dinleyerek büyümüştür. Bkz. Saray, a.g.e., 1993b, 37. Kenesarı'nın isyanı 1847 yılına kadar sürmüş ve Rusların Kazak stepleri üzerindeki hakimiyetini tehdit ederek ticaretlerine ciddi zararlar vermiştir. Bkz. Sabol, a.g.m.,2002, 589.

⁸⁴ Saray, M. (1993c). *Kırgız Türkleri Tarihi*. (1. Baskı). İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, 32-33.

⁸⁵ Sabol. a.g.m., 2002, 589.

⁸⁶ Ziyayev. a.g.e., 2007, 268.

⁸⁷ Habberton, W.(1965). *Russia The Story of a Nation*. (1. Baskı). Boston: Houghton Mifflin Company, 116.

⁸⁸ Kurat. a.g.e., 2014, 50.

⁸⁹ Çelik. a.g.t., 2009, 210-211.

vaktinin geldiğini ayrıca ilk hedefin Hokand Hanlığı olması gerektiğini ifade etmiştir⁹⁰. Toplanan istihbaratlar sonrasında Rusya'nın Türkistan hanlıklarını ve Türkmen topraklarını istila harekâtları 1863 yılı itibariyle başlamıştır⁹¹.

Harezmi, Avrupa Rusya'sı ile Müslüman dünyası arasında gerçekleştirilen ticari faaliyetler açısından önemli bir yere sahiptir⁹². Hive Hanlığı'nın hâkimiyeti altında bulunan Harezmi coğrafyası, Türkistan'ın Rusya üzerinden gerçekleştirdiği ekonomik faaliyetler için transit bir ticaret merkezi olması dolayısıyla Rus ve batılı tüccarlar için bir cazibe merkezi olmuştur⁹³. Harezmi bölgesinde bulunan Yeni Ürgenç şehri Hive ve Buhara ile olan ulaşımı sayesinde gelişmiş, bölgede Merv şehriden sonra en önemli ticari şehir konumuna gelmiştir.⁹⁴

I. Petro (1689-1725) döneminde savaşların hazinede yarattığı büyük yük ile altın kaynaklarına olan ihtiyaç artmıştır. Türkmenler ile Rusların ticareti I. Petro zamanına kadar dayanmaktadır⁹⁵. 1713 yılında Astrahan'a gelen Hoca Nefes adında bir Türkmen tüccar Amuderya nehrinde altın tozu bulunduğunu⁹⁶, Amuderya'nın bir zamanlar Hazar Denizi'ne döküldüğünü ve gerekli çalışmalar yapılırsa tekrar Hazar Denizi'ne dökülmesinin sağlanabileceğini Rus hükümetine bildirmiştir⁹⁷. Hoca Nefes'in verdiği bilgiler, I. Petro nezdinde Hive Hanlığı'na karşı ileride vasiyetine dahi konu olacak bir ilginin ortaya çıkmasına sebep olmuştur⁹⁸. I. Petro bu bilgileri ışığında Amuderya'nın akış yönünü Hazar Denizi'ne çevirmek⁹⁹, Hazar Denizi'nde oluşturacağı donanmayı kullanarak Amuderya üzerinden Hive'ye sahip olmak böylece Hindistan yolunu Rusya'ya açmak

⁹⁰ Saray. **a.g.e.**, 1984a, 60-62.

⁹¹ Necef. **a.g.e.**, 2003, 260.

⁹² Bartold. **a.g.e.**, 2010, 29.

⁹³ Koç, **a.g.m.**, 2015, 2

⁹⁴ Necef. **a.g.e.**, 2003, 319.

⁹⁵ Necef. **a.g.e.**, 2003, 316

⁹⁶ Ali Suavi'nin belirttiğine göre Amuderya'da altın tozu bulunmamakla beraber Şeyh Celil Dağı bölgesinde altın, gümüş, kurşun, kükürt ve bakır madenleri vardır. Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 46.

⁹⁷ Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 45-46.

⁹⁸ Ali Suavi'nin aktardığına göre I. Petro "Bir kere Hive'yi alırsak, diğer ülkelerde bizim olacaktır" demiştir. Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 23. Baymirza Hayit I. Petro'nun ölümünden önce "Hive cezalandırılmalıdır" şeklinde bir vasiyet bıraktığını aktarmaktadır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 100. Basiret gazetesinin 17 Mayıs 1289 tarihli sayısında I. Petro'nun "Bir kere Hive'yi alınca ötesi bizim olur." Şeklinde bir sözü olduğu ve I. Petro'nun Hazar'da bir donanma oluşturarak Ceyhun ve Hive yoluyla Hindistan'a ulaşmak istediği belirtilmiştir. Bkz. **Basiret**. 17 Mayıs 1289. Nu: 940 (29 Mayıs 1873)

⁹⁹ Ziyayev. **a.g.e.**, 2007,47-48.

istemiştir¹⁰⁰. 1717 yılında Hive üzerine Bekoviç Çerkasky komutasında bir ordu göndermişse de bu kuvvetler mağlup olmuştur¹⁰¹.

1717 seferiden sonra Hive üzerine 1839 yılında General Perovski kumandasında bir ordu ile ikinci bir sefer düzenlenmiştir. Bu seferin düzenlenmesinde Hivelilerin Ruslara karşı Kazak isyanlarını desteklemeleri¹⁰² ve Rus toprakları ile kervanlarına karşı Hivelilerin gerçekleştirdikleri yağma akınları etkili olmuştur¹⁰³. General Perovski birlikleri, Ocak-Şubat aylarında yola çıktıklarından ve bölgede şiddetli soğuklar yaşanmasından dolayı pek çok yük hayvanı kaybetmişlerdir. Kuvvetler ilerledikçe kayıplar artmaya başlamıştır. General Perovski, şiddetli soğuk nedeniyle asker kayıplarının yaşanması ve kuvvetlerin halsiz düşmelerinden dolayı kuvvetlerini geri çekmek zorunda kalmıştır¹⁰⁴.

Rusya Orta Asya'yı istilası sırasında Hive Hanlığı'nı kendisine karşı en ciddi rakip olarak görmüştür¹⁰⁵. Hive Hanlığı, 1868 yılında Buhara Emirliği'nin Rus hâkimiyetine girmesinden sonra bölgedeki tek güç olarak görülmüştür¹⁰⁶. Rusya, Hive Hanlığı'nın bağımsız olarak varlığını sürdürmesini bölgede Rus idaresinin ve otoritesinin sağlam temellere oturtulmasına engel olarak kabul etmiştir¹⁰⁷. Rusya'nın Hive Hanlığı'nı bölgedeki otoritesi için bir engel olarak görmesinin sebebi Hive'nin Mangışlak ve Kazak steplerinde yaşayan göçebeler üzerindeki nüfuzundan kaynaklanmış olmalıdır. Hive Hanlığı Hazar Denizi sahillerinde yani Mangışlak yarım adasında yaşamakta olan Türkmenleri zaman zaman hâkimiyeti altına almaya çalışmış fakat bu tam bir başarıya

¹⁰⁰ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 23

¹⁰¹ Hayit. **a.g.e.**, 2004, 47. Ayrıca Ruslar Petro'nun "Hive mutlaka cezalandırılmalıdır" vasiyetini ve 1717'nin intikamını alabilmek için 156 yıldan fazla bir süre sabretmek zorunda kalacaklardır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 100.

¹⁰² Donnelly, A. (1988). "The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850". M. Rywkin. **Russian Colonial Expansion to 1917**. London. Mansell Publishing Limited, 205.

¹⁰³ Vernadsky, G. (2009). **Rusya Tarihi**. (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları. (Eserin orijinali 1969'da yayımlandı), 278.

¹⁰⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 152-153.

¹⁰⁵ Saray. **a.g.m.**, 1998, 169.

¹⁰⁶ Yetişgin, M. (2014). **A History Of Turkistan In The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions**. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 123.

¹⁰⁷ Saray, M.(2003). **The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan**. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 36.

ulaşamamıştır¹⁰⁸. Mangışlak üzerinde tam bir hâkimiyet kuramasalar da Hiveliler Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında Rus ticaretine karşı hareketlerde bulunmuşlar ve bölgedeki gemi trafiği ile balıkçılık faaliyetlerine zarar vermişlerdir¹⁰⁹. Rusların Kazak/Kırgız steplerini istila etmeye başladıkları zamandan itibaren Hiveliler Rusya için bir tehdit oluşturmuştur¹¹⁰. Ruslarla mücadeleye giren Kazakların Hive Hanlığı'na sığınması ve Hive Hanlığı'nın bu sığınmacıları kabul etmesi Ruslar tarafından düşmanca bir hareket olarak kabul edilmiştir¹¹¹. Hiveliler Kazakları Rusya'ya karşı kışkırtmamış, yaşanan sorunlar Hivenin göçebeler üzerinde otoritesinin kuramamasından kaynaklanmıştır. Hive'nin göçebelerin kervanları vurup Rusları köleleştirmesinde de bir müdahalesi ve suçu olmamıştır¹¹². Hiveliler tarafından Hive'de bulunan kölelere gayet iyi muamele edilmiştir¹¹³. Rusya sınırlarını Ural nehrinin belirlediği zamanlarda dahi Hiveliler, Kazak/Kırgız kabilelerini kışkırtarak onların Rus sınırlarında yağma hareketlerinde bulunmalarına sebep olmuş ve Hive Hanlığı Rusya düşmanları için bir sığınak halini almıştır. 1873 yılına gelindiğinde Kazak/Kırgız steplerinde Hive taraftarlığı artmış bununla beraber Hive'nin kışkırtmasıyla Rus dostu olarak bilinen kabileler isyana teşvik edilmiş, Taşkent posta yolu tehlike altında kalmıştır¹¹⁴. 1869-1870 döneminde bozkırda büyük karışıklıklar yaşanmış, posta yolları haricinde istasyonlar saldırıya uğramış ve bölgede seyahat edenlerin bir kısmı öldürülürken diğer bir kısmı ise esir edilmiş ve köle olarak kullanılmıştır¹¹⁵. Hive Hanlığı her zaman, göçebelerin Rus kervanlarından yağmaladıkları mallar ve esir ederek köleleştirdikleri Ruslar için iyi bir pazar olmuştur¹¹⁶. Bununla beraber

¹⁰⁸ *Basiret*. 8 Temmuz 1287. Nu: 421 (20 Temmuz 1871)

¹⁰⁹ Stumm, H. (1876). *The Russian Campaign Against Khiva in 1873*. (1. Baskı). Calcuta: Foreign Department Press, 72.

¹¹⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 134-135.

¹¹¹ Saray. a.g.e., 1993c, Kırgız Türkleri, 25.

¹¹² Saray, M. a.g.e., 2003, 36. Togan, Saray'ın aksine Hive Hanları'nın da Ruslara karşı çapul faaliyetlerine katılarak esirler aldıklarını ifade etmiştir. Ayrıca Zeki Velidi Togan 1646 yılında Hive Hanı Ebulgazi Han'ın Rus tüccarlarına akınlar düzenlediğini ve büyük ganimetler elde ettiğini aktarmıştır. Bkz. Togan, a.g.e., 1942, 185.

¹¹³ Yetişgin. a.g.e., 2014, 124-125.

¹¹⁴ *British Documents On Foreign Affairs*, 134-135. Akdes Nimet Kurat da Hive Hanlığı'nın Kazakları isyana teşvik ettiğini bu sebeple Kazaklar arasında isyanlar yaşandığını belirtmektedir. Bkz. Kurat. a.g.e., 2014, 347. *Basiret* Gazetesi 4 Haziran 1286 tarihli sayısında, bir önceki yıl yani 1869 senesinde, Kazak/Kırgız'ların Üst Yurt bölgesinde Ruslara karşı isyan ettiklerini ve isyanın Hive ahali tarafından destek gördüğünü bildirmiştir. Bkz. *Basiret*. 4 Haziran 1286. Nu: 100 (16 Haziran 1870) *Basiret* gazetesinde birkaç yıl sonra çıkan haberlere göre ise Hive Hanı Mangışlak yarım adası ve Kazak/Kırgız steplerinde bulunan kabileleri yine isyana teşvik etmiş fakat bu karışıklıklar Ruslar tarafından önlenmiştir. Bkz. *Basiret*. 2 Nisan 1289. Nu: 901 (14 Nisan 1873) ; *Basiret*. 21 Mayıs 1289. Nu: 943 (2 Haziran 1873)

¹¹⁵ Schuyler, E. (2007). *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (Çeviren Firdevs Çetin ve Halil Çetin). (Eserin orijinali 1876'da yayımlandı). İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 33.

¹¹⁶ Stumm., a.g.e., 1876, 67.

eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve Rusları esir edip köle olarak satan çeteler Hive tarafından korunmuş ve onlara iyi davranılmıştır¹¹⁷. Hive Hanlığı'nın Kazakların kışkırtılması ve Rusların köleleştirilmesi meselesinde rol oynaması konusunda farklı bilgilerin mevcudiyeti Hive Hanlığı'nın kimi zaman göçebelerle hareket etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Hive Hanlığı fiili olarak yağma ve çapul faaliyetlerine katılmış olsun ya da olmasın bölgede bulunan göçebelere müdahale etmemiştir.

1870-71 yıllarında General K.P. von Kaufmann Hive Hanlığı'na engelsiz ticaret yapabilmek amacıyla tekliflerde bulunmuştur¹¹⁸. General K.P. von Kaufman tarafından Hive Hanına yazılan mektuplarda Rus kervanlarına ve tüccarlarına yapılan saldırıların sonlandırılması istenmiş ancak Hive Hanı General Kaufmann'ı tehdit etme derecesine varan olumsuz¹¹⁹ cevaplar vermiştir. Böylece Rus hükümeti artık askeri bir seferden başka çıkar yol olmadığına karar vermiş ve meselenin incelenmesi için özel bir komisyon kurulmasını karara bağlamıştır¹²⁰. Çar II. Aleksandr'ın dâhil olduğu askeri bir heyet¹²¹ 3 Aralık 1872 tarihinde Hive Hanlığı'nın işgaline karar vermiştir. 12 Aralık tarihinde Çar II. Aleksandr tarafından General Kaufman'ın komutanlığında işgal harekâtının başlaması onaylanmıştır¹²². Sefer kararının alınmasıyla Türkistan Genel Askeri Valisi General K.P. von Kaufmann, Hive Hanı'nın gözünü korkutmak amacıyla Hive yönünde keşif harekâtı başlatmıştır¹²³. General Kaufmann aynı zamanda nasihat heyetlerini Hive Hanlığı'na

¹¹⁷ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1) Dosya (D):32. Gömlek (G):75. Lef. 4. 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹¹⁸ Hayit. a.g.e., 1975, 102.

¹¹⁹ Rusya'nın yakınlaşma ve ticareti geliştirme yönündeki hareketlerin Hive Hanlığı tarafından Rusya'nın bir zayıflığı olarak görülmüş olması ve bu nedenle reddedilmesi muhtemeldir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 135.

¹²⁰ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 4. 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹²¹ Diğer hükümet erkânı Hive seferinden yana bir duruş sergilerken Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof sefere karşı çıkmıştır. Prens Gorçakof seferin başarıya ulaşmasından şüphe duyduğu gibi Hive Hanı'nın tahttan uzaklaştırılmasından sonra bölgede asayiş sağlamanın da neredeyse imkânsız olacağını düşünüyordu. Bkz. BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 5 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹²² Hayit. a.g.e., 1975, 102.

¹²³ Rusya, Hive Seferi öncesinde çeşitli yollarla Hive Hanlığı'na dair bilgi edinmeye çalışmıştır. 1871 yılında Ust Yurt yakınlarında kurulması kararlaştırılan iki ticari kasaba ile Hive Hanlığı'nın faaliyetlerinin incelenmesi planlanmıştır. Stumm, Hive seferi öncesinde en önemli keşif gezisinin Yarbay Skobelev tarafından gerçekleştirildiğini aktarmaktadır. Yarbay Skobelev beraberinde birkaç Kozak süvarisi olduğu halde Hive Hanlığı'na giden en kısa yolu araştırmış ve bu yoldan Hive topraklarına giderek geri gelmiştir. Yarbay Skobelev'in keşfettiği yolun Köhne Ürgenç şehrine giden en kestirme yol olduğu anlaşılmıştır. Bkz. Stumm, a.g.e., 1876, 69-76.

göndererek Buhara Emirliği'nin de bir zamanlar Rusya ile mücadele ettiğini, zararlara uğradığını ve şimdi Rusya ile iyi ilişkiler kurmak mecburiyetinde olduğunu Han'a telkin etmiş ancak bununla Hive Hanlığı'nın hareketlerini düzeltmesi noktasında bir faydası olmamıştır¹²⁴.

1873 yılında gerçekleştirilen Hive seferinin Rusya açısından genel amaçları Hive'de esir tutulmakta olan Rusların serbest bırakılması¹²⁵, Hive Hanı'nın Rus sınırlarında yaşamakta olan kabileleri kışkırtmasının engellenmesi ya da bahsi geçen kabileleri kontrol altına alması ve en önemlisi Hive topraklarının Rus tüccarlarına açılarak bölgede transit ticaretin sağlanması olmuştur¹²⁶.

2.2. Hive Hanlığı'nın Sefer Karşısında Aldığı Tedbirler ve Askeri Gücü

1855 yılında Hive kuvvetleri Serahs civarında Teke Türkmenleri ile yaptıkları savaşı kaybetmiş ve Hive Hanı Muhammed Emin Han bu savaşta öldürülmüştür¹²⁷. Muhammed Emin Han yerine tahta çıkan oğlu Abdullah Han da 4 ay sonra intikam için giriştiği mücadelede Türkmenler tarafından öldürülmüş böylece Hive Hanlığı Türkmenler üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiştir¹²⁸. Türkmenlerin sürdürdüğü isyanlar ise 1867 yılına kadar sürmüş, Hive Hanlığı ekonomik ve siyasi olarak oldukça zayıflamıştır¹²⁹. 1873 yılına gelindiğinde Hive Hanlığı'nın nüfusu ancak 500 bine ulaşırken yüz ölçümü ise 122.412 km²'den oluşmaktaydı¹³⁰.

¹²⁴ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 6 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹²⁵ Mehmed Emin Efendi Rusların 1873 seferinin asıl sebebinin Hive'de bulunan Rus kölelerin kurtarılması olarak ifade etmiştir. Bkz. Emin. M. (1986). *İstanbul'dan Orta Asya'ya Seyahat*. (1. Baskı). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 149-150. Ancak 1873 seferinin asıl sebebi Asya transit ticaretinin kapısı konumunda olan Harezmi coğrafyasının stratejik önemi olmuştur. Bkz. Stumm. **a.g.e.**, 1876, 73.

¹²⁶ *British Documents On Foreign Affairs*, 135.

¹²⁷ Alpargu, M. (2002). "Türkistan Hanlıkları". H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:8 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 571.

¹²⁸ Saray. **a.g.e.**, 1993d, 16-17.

¹²⁹ Alpargu. **a.g.m.**, 2007, 120 .

¹³⁰ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103.

Rusların Hazar Denizi sahillerinde yerleşerek Mangıslak Yarım adasına doğru yayılma faaliyetleri 1846 yılında Novo Aleksandrovsk tahkimli mevkiini inşa etmeleri ile başlamıştır¹³¹. Rusya'nın Hazar bölgesine gönderdiği Binbaşı Dandaville yazdığı raporda Kızıl Su mevkiinin stratejik bir noktada bulunduğunu, Hive üzerine yapılacak seferler için önemli olduğunu ve mutlaka işgal edilmesi gerektiği belirtilmiştir¹³². Rusya 5 Kasım 1869 tarihinde Hazar Denizi sahilinde bulunan Kızıl Su¹³³ mevkiine Albay Stoletov komutasındaki kuvvetleri göndermiş ve burada deniz kuvvetlerini toplayarak askeri bir üs inşa ettirmiştir. 18 Ocak 1870 tarihinde Türkistan Genel Askeri Valisi General K.P. von Kaufmann Hive Hanı'na bir mektup göndererek bu üsün ticari amaçlarla kurulduğunu bildirmiştir. Ancak Hive Hanlığı Rusların bu hareketinin ardındaki niyeti anlamış olmalıdır ki Hive Divan Beyi 25 Şubat 1870 tarihinde General K.P. von Kaufmann'a gönderdiği cevapta Hivelilerin bu davranışı saldırganca gördüklerini ve kabul etmediklerini bildirmiştir¹³⁴. Rusların Kızıl Su'ya üs kurmalarından Hive'nin endişe duyması, bu rapordan da anlaşılacağı üzere gayet yerindeydi. Ruslar Kızıl Su'da bir üs kurduktan sonra Kopet Dağı istikametinde ilerleyerek Taş Arvat ve Molla Kara mevkiilerini ele geçirmişler, 1871 tarihinde Hive'ye ait Çekışlar¹³⁵ ve Sarı Kamış adlı bölgeleri de işgal etmişlerdir. Rusların hızla Krasnovodsk yönünden Hive'ye yaklaşmaları II. Muhammed Rahim Han'ın kendini daha da emniyetsiz hissetmesine neden olmuştur¹³⁶. Endişeye kapılan Hive Hanı, Magıslak bölgesinin önde gelen liderlerinden İşan Nur Muhammed ile görüşmüş ve ondan tavsiye istemiştir¹³⁷. İşan Nur Muhammed Hive Hanı'nın kendisinden tavsiye istemesi üzerine *"Yıllardan beri önümüzde bir boğa yılanı durduğunu gördünüz. Buna mukabil ne yaptınız? Bu hususta o zaman, birçok defa dikkatinizi çekti isem de, sözümü dinlemediniz. Şimdi artık vakit çok geçtir."* ifadelerini kullanmıştır¹³⁸. Bu ifadelerden Hive Hanlığı'nın Rus saldırılarına karşı oldukça hazırlıksız olduğu anlaşılmaktadır.

¹³¹ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351. Novo Aleksandrovsk tahkimli mevkiinin adı ilk kurulduğunda Novo Petrovsky idi. Novo Aleksandrovsk adı 1859 yılında verilmiştir. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 2004, 100.

¹³² Gömeç. **a.g.e.**, 2006, 215.

¹³³ Ruslar Kızıl Su mevkiini işgal edip burada tahkimli bir mevki inşa ettikten sonra bu mevkiinin adını Kızıl Su ile aynı anlama gelen Krasnovodsk'a çevirmişlerdi. Bkz. Togan. **a.g.e.**, 1942, 234.

¹³⁴ Hayit. **a.g.e.**, 2004, 101.

¹³⁵ Saray. **a.g.e.**, 1993d, 20.

¹³⁶ Hayit. **a.g.e.**, 2004, 101.

¹³⁷ Necef. **a.g.e.**, 2003, 263-264.

¹³⁸ Hayit. **a.g.e.**, 2004, 101-102.

Hive Hanı II. Muhammed Rahim Han'ın hükümetinde, Vezir Murad, Vezir Niyaz, Vezir Yakup Bey, Muhammed Bey ve hanın amcası Seyyid Emir Ömer bulunmaktaydı¹³⁹. Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han Rusya hareketleri karşısında çevresindekilerin yanlış yönlendirmelerine aldanmıştır. Yönetimde bulunan vezirler Rusya'nın daha önce gerçekleştirmiş olduğu Hive seferlerini hatırlatarak, Hive'nin ulaşılmazlığını, Rus kuvvetlerinin çöllerde susuzluktan telef olacağını dile getirmişler böylece Hive tarafında ciddi bir hazırlık yapılmamasına sebep olmuşlardır¹⁴⁰.

Osmanlı Devleti'nin St. Petersburg Sefareti'nden, 1872 yılında Hokand Hanının Hanzade adındaki oğlunu Rusya ile iyi ilişkilerini sürdürmek amacıyla Taşkent'e göndereceği bildirilmiştir. Hive Hanı'nın ise tam tersine Rusya'ya karşı dostluğunu göstermekten uzak olduğu ifade edilmiştir¹⁴¹. Hive Hanı Rusya'ya dostluk göstermekten uzak olmasına karşın, 1872 yılı içerisinde Rusya'ya iki elçi göndermeye karar vermiştir. Gönderilen iki elçiye de Tiflis ve Orenburg yönetimlerinden, Türkistan'a yeni bir sefer gerçekleştirme konusu hakkında ne düşündüklerine dair bilgi edinilmesi talimatı verilmiştir¹⁴². Ancak bu elçiler olumsuz karşılanacağı, Hive Hanı alıkoyduğu tüm esirleri ve köleleri serbest bırakmadıkça, taahhütlerini yerine getirmediği ve Türkistan Genel Valisi'ni memnun edici talepleri karşılamadıkça Rusya tarafından görüşmenin reddedileceği St. Petersburg Osmanlı Sefareti'nce aktarılmıştır¹⁴³. Bahsi geçen iki elçi Orenburg ve Tiflise gönderilmiş ve Rus yetkililere şu şekilde sitem ederek bir anlaşma zemini oluşturmaya çalışmışlardır:

“Geçen sene ticaret yapmak maksadiyle Balhan Körfezi'ndeki Kızıl-Su'ya bir askeri üs yaptınız ve dediniz ki, biz ticaret yapmak maksadiyle buradayız. Fakat askerleriniz ticaret yapmaya değil, oraları işgal etmeye gelmiş, işgal edilen bölgelerin bir kısmı benim ülkeme, bir kısmı da Türkmenlere aittir. Ayrıca, Rus

¹³⁹ MacGahan. a.g.e., 1995, 175-176.

¹⁴⁰ Emin. a.g.e., 1986, 150.

¹⁴¹ **BOA**, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 1 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹⁴² **BOA**, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 2 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

¹⁴³ **BOA**, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 35 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

birlikleri Taşkent istikametinden de ilerleyerek Min Bulak bölgemizi işgal etmiştir. Acaba, Grand Duke Michail'in bu gelişmelerden haberi yok mudur? Hâlbuki bizim tarafımızdan dostluğu ve iyi münasebetleri incitici bir hareket olmadı. Sadece bir defasında bilgi toplamak için Kazak Türklerinden birkaç adamı sınıra gönderdim. Onlar da sınırı geçmeden ve herhangi bir hadiseye sebebiyet vermeden geri dönmüşlerdi. Fakat bir müddet evvel bu Kazak halkından bir grup 4-5 adamınızı yakalayıp bize getirdi. Fakat ben sizin adamlarınızı alarak kendilerine iyi muamele edilmesini emrettim. Kendi ülkeleri ve toprakları işgal edilmiş olan Kazakların bu tür hareketlerine mani olmak oldukça güç.

Şayet sizler de bizim gibi sulh arzu ediyorsanız bir andlaşma yapalım ve bu andlaşma ile birbirimizin topraklarına saldırmayalım. Kazakların getirdiği rehineleriniz bir harb için bahane ise buna hiç gerek yok, zira kendilerini çoktan serbest bıraktım.”¹⁴⁴

Elçilerin Rus makamlarına ulaştırdıkları bu mektup Ruslar tarafından cevaplandırılmamış olmakla beraber İmparator II. Aleksandr ve kardeşi Grandük Michail'in şu sözlü ultiमतolmaları elçilere iletilmiştir:

“1- Hive Hanı bir ferman neşrederek Rus hükümetinin dostu olduğunu ilan edecektir. 2- Bütün Rus rehineleri serbest bırakılacaktır. 3- Türkistan Genel Valisi General Kaufmann'ın daha önce yazdığı mektuba niçin cevap vermediğini izah eden bir mektup yazacak ve özür dileyecektir. Bundan sonra Hive ile dostane görüşmeler başlayacaktır.”¹⁴⁵

Sefer hazırlıklarının başlamasından sonra Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han, Buhara Emiri Muzaffer ve Afganistan Emiri Şir Ali Han'dan yardım talebinde

¹⁴⁴ Saray, a.g.e., 1993d, 21-22.

¹⁴⁵ Saray, a.g.e., 1993d, 21-22. Stumm'da Hive Hanlığı tarafından gönderilen elçilere anlaşma zemini için gerekli adımların, Hivelilerin kendileri ya da Kırgız ya da Türkmenler tarafından ele geçirilen ve Hive topraklarında bulunan tüm esirleri serbest bırakmaları ve Hive Hanı'nın Türkistan Genel Askeri Valisine, Hive bakanlarından gelen medeniyetsiz mektuplara dair tatmin edici açıklamalar vermesi şeklinde bildirildiğini ifade etmiştir. Bkz. Stumm. a.g.e., 1876, 100-101.

bulunmuştur. Onlar ise durumu İngiltere'nin Hindistan Valiliği'ne bildirmişlerdir. Buhara Emiri, Rusya'nın Hive'den zapt edeceği toprakların bir kısmının kendisine verileceğini öğrenince tutumunu değiştirirken Şir Ali Han yardım çağrılarına hiç bir cevap vermemiştir¹⁴⁶. II. Muhammed Rahim Han İngiltere'nin Hindistan Valisi Lord Northbrook'tan Ruslara karşı yardım talep etmiş¹⁴⁷ ise de cevap olarak Ruslar ile iyi anlaşılması ve Rus isteklerinin karşılanması tavsiye edilmiştir¹⁴⁸. Hindistan Valisi Lord Northbrook'a 4 Eylül 1872 tarihinde gönderilen bu yardım talebine tavsiyeler ile karşılık verilirken, İngilizler herhangi bir arabuluculuk yapmayı da reddetmişlerdir¹⁴⁹. Hive Hanı sadece İngilizlerden yardım isteğinde bulunmakla kalmamış, İran, Osmanlı ve Çin'den de yardım istemiş ancak herhangi bir yardım görememiştir¹⁵⁰. Hivelilerin Osmanlı'dan talep ettikleri yardım ve koruma öğütlerle geçiştirilmiştir. Hivelilere verilen temel öğüt İngilizlerin dile getirdikleri gibi Rusya ile iyi ilişkiler kurulması yönünde olmuştur¹⁵¹. Rus ilerleyişinden endişeye kapılan Hive Hanı seferin ana sebeplerinden birini teşkil eden Rus esirleri bir elçi heyeti ile göndermeyi düşünmüş ve Rus ilerleyişini durduracağını düşünerek Rusya karşıtı vezirlerinden bir kısmını hapsedirmiştir¹⁵². Bahsi geçen Rus esirler elçilerle beraber Kazala istikametinden gelmekte olan Rus kuvvetlerine gönderilmiş fakat heyet kuvvetlere yetişememiştir. Hiveli elçilerin ulaştıkları Rus yetkililer General K.P von Kaufmannın bilgisi dışında esirleri teslim almak istememişlerdir. Bunun üzerine generale ulaklar gönderilmiş, daha sonra esirler teslim alınmıştır¹⁵³. Heyetin kuvvetleri kaçırması üzerine General K.P. von Kaufmann bir birlik göndererek esirleri teslim

¹⁴⁶ Arşiv belgelerinden de anlaşıldığı üzere Buhara Emiri Muzaffer Hive yanlısı bir tutum içerisinde olmaması aksine daha 1870 başlarında Rusya yanlısı bir siyaset izlemiştir.

¹⁴⁷ MacGahan'ın belirttiğine göre Hive Hanı'nın yardım talebine İngiliz Hind Valisi Lord Northbrook tarafından verilen cevap ve beraberinde gönderilen birkaç hediye Hive'nin işgali sırasında hazinede bulunmuştur. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 155.

¹⁴⁸ Emin. **a.g.e.**, 1986, 150.

¹⁴⁹ Yetişgin. **a.g.e.**, 2014, 125.

¹⁵⁰ Uygun. **a.g.e.**, 2017, 46.

¹⁵¹ Saray. **a.g.e.**, 2003, 38.

¹⁵² **Basiret**. 24 Nisan 1289. Nu: 920 (6 Mayıs 1873) Rus karşıtı vezirler dışında vezirlerden birinin kardeşi olarak belirtilen Atacan Tura'da tutuklanmıştır. Ancak adı geçen Atacan Tura Han'ın kardeşi olmalıdır. Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 144.

¹⁵³ Schuyler, bahsi geçen 21 esiri gördüğünü, esirlerin Hive'deki esaretlerinden dolayı acı çektiklerini ifade etmelerine karşın görüşlerinin gayet iyi olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Schuyler. **a.g.e.**, 2007, 48.

aldırılmış¹⁵⁴ fakat elçilerle görüşme reddedilmiştir¹⁵⁵. II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın bu hareketi General K.P. Kaufmann tarafından korkaklık ve zayıflık olarak görülmüştür¹⁵⁶.

Hive Hanlığı'nın bin kişiden oluşan hassa ordusu ve yeni tip tüfeklerle silahlandırılmış 3 bin süvarisi¹⁵⁷ dışında devamlı bir askeri kuvveti bulunmuyordu. Bununla beraber hanlığa bağlı göçebeler daima hazır bir kuvvet olarak bulunuyordu¹⁵⁸. Buhara ordusunun teşkilat ve eğitiminde İngiliz etkisi görülürken, Hive ordusunun eğitimi ve teşkilatında Rus etkisi görülmektedir¹⁵⁹. İngiliz ve Rus etkilerinden yola çıkılarak Türkistan hanlıklarının modern ordulara sahip oldukları düşünülmemelidir. Türkistan hanlıklarının ve bu devletler içerisi de Hive Hanlığı'nın askeri teknolojisi modern Rus askeri teknolojisi¹⁶⁰ ile karşılaştırılmayacak derecede geri idi. Kuvvetler askeri disiplin ve eğitimden uzak bulunuyor ve sadece savaş zamanlarında toplanıyordu. Top teknolojileri geri kalmış olmakla beraber çok az sayıda bulunuyordu. Kuvvetler süvari, piyade ve küçük topçu sınıflarından oluşmaktaydı¹⁶¹. Hive kuvvetlerinin genel stratejisi ise süvariler ile vur kaç yapmak idi¹⁶². Basiret gazetesinin 7 Kasım 1871 tarihli sayısında Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın, Rusların Hive yönünde işgaller gerçekleştirmesinden endişelenmiş olduğu bu nedenle Maveräünnehir bölgesinde asker toplamaya başladığı

¹⁵⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 12. Ayrıca MacGahan aslında daha fazla Rus esir olduğunu ama bunlardan dönmek istemeyen ya da din değiştirip çocuk çocuga karışanların bulunduğunu aktarmaktadır.

¹⁵⁵ **Basiret**. 26 Mayıs 1289. Nu: 948 (7 Haziran 1873)

¹⁵⁶ Suavi. **a.g.e.**, 1986, 150.

¹⁵⁷ Basiret gazetesinin 24 Nisan 1289 tarihli sayısında Times gazetesinden alınan habere göre, Hive'nin üç bin adet yeni yapım tüfeği olduğu aktarılsa da İnvalide Rus adlı Rus gazetesinin bunu yalanladığı ve Hive'nin ancak bin kişilik düzenli askeri kuvveti bulunduğu aktarılmaktadır. Bkz. **Basiret**. 24 Nisan 1289. Nu: 946 (6 Mayıs 1873). Hayit ise Hive Hanlığı'nın ancak 1.500 kişilik düzenli bir kuvvete sahip olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103.

¹⁵⁸ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 99-100.

¹⁵⁹ Togan. **a.g.e.**, 1942, 216.

¹⁶⁰ Rus kuvvetleri zamanının en iyi Amerikan ve Alman silahlarına sahipti. Bkz. Yetişgin. **a.g.e.**, 2014, 133.

¹⁶¹ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 127. Mehmet Saray'ın aktardığına göre 1837 yılında Hokand'dan Osmanlı Devleti'ne gönderilen bir elçinin Hokand'ın askeri durumu hakkında bilgi vermekte olduğunu ve Hanlıkta piyade sınıfının yeni yeni oluştuğunu bununla beraber 500 piyadesi olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Saray, **a.g.e.**, 1993c,26-27. Orta Asya'da bulunan hanlıkların askeri teşkilatlanmalarının birbirleri ile aynı oldukları göz önünde tutulduğunda Buhara ve Hive Hanlıklarında'da piyade sınıfının yetersiz bir durumda olduğu söylenebilir. Türkistan hanlıklarının askeri yapılarından bahseden Suavi de Hive Hanlığı'nda piyade sınıfı bulunmadığını belirttiikten sonra piyade sınıfında yaşanan eksikliğin Rus ilerleyişini kolaylaştıran bir etken olduğunu ifade etmiştir. İddiasını bir adım daha öteye taşıyan Suavi, Türkistan hanlıklarının piyade sınıfına sahip olmaları durumunda Rusya'yı mağlup edebileceklerini de ifade etmiştir. Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 100-101.

¹⁶² **British Documents On Foreign Affairs**, 144.

aktarılmıştır¹⁶³. Aynı gazete Tiflis'te yayımlanan Kafkas gazetesinden alıntı yaparak Hive Hanı'nın vezirlerinden birini Sirderya ve Amuderya bölgelerine asker toplama göreviyle gönderdiğini de belirtmiştir¹⁶⁴.

II. Muhammed Rahim Bahadır Han, Rus ordusunun ilerleyişi karşısında tedbir olarak Hive şehrinin etrafını çevreleyen surları tahkim ettirmiş, hendekler kazdırmış ve surlara toplar dizdirmiştir¹⁶⁵. Amuderya ve Rus kuvvetlerinin diğer geliş güzergâhları üzerinde bulunan suyollarında tahrip çalışmaları da yapılmıştır¹⁶⁶. Hive'nin Rus esirler ile gönderilen elçilik heyeti de reddedilince Hive Hanı harekete geçmiş ve Divanbeyi Muhammed Murad (Mat Murad) komutasındaki Özbek ve Türkmenlerden¹⁶⁷ oluşan kuvvetleri¹⁶⁸ Yakubbay Kalmak ile Mahmud Yasavulbaşı gibi komutanları da emrine vererek, General K.P. Kaufmann'ın gelmekte olduğu doğu yönüne göndermiştir. Hive Hanı, Baba Muhtar ile İltüzer İnak adlı komutanları 6 bin kişiden oluşan bir kuvvetle Kongrat yönüne gönderirken, Muhammed Rıza ve Emir Töre'yi de 2 bin kişi ile Hazaresp'e göndermiştir. Ayrıca İnakbek adlı bir komutanı Hocalı yönüne göndermiştir¹⁶⁹. Basiret gazetesi 20 Haziran 1873 tarihli sayısında Hivelilerin kuzey yönünde üç ordu çıkardıklarını ve bu kuvvetlerin 4 bin, 6 bin ve 7 bin kişilik birliklerden oluştuğunu aktarmıştır¹⁷⁰. Bu kuvvetler Hive'nin göçebelerle beraber toplam askeri gücünü oluşturuyor olmalıdır. Amuderya civarında General K.P. von Kaufmann'ın karşısına çıkan Hivelilerin mevcudunun 4 bin ya da 5 bin asker ile 4 top, Mangıt kasabasında 3 bin asker

¹⁶³ *Basiret*. 26 Teşrinievvel 1287. Nu: 515 (7 Kasım 1871). 5 Mayıs 1287 tarihli Basiret gazetesi sayısında Hive Han'ının 5 bin adet süvari topladığı aktarılmaktadır. Bkz. *Basiret*. 5 Mayıs 1287. Nu: 366 (17 Mayıs 1871)

¹⁶⁴ *Basiret*. 28 Teşrinievvel 1287. Nu: 517 (9 Kasım 1871)

¹⁶⁵ Ali Suavi ayrıca 1819 yılında Hive'ye Osmanlı Devleti tarafından gönderilen topçu ustalarının bir tophane kurduklarını bununla beraber Hive'de baruthane de bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Suavi. *a.g.e.*, 1977, 99.

¹⁶⁶ Yetişgin. *a.g.e.*, 2014, 125.

¹⁶⁷ Türkmen kabilelerin tamamı Hive tarafında olmamıştır. Aralarında siyasi bir birlik olmayan Türkmen kabilelerinin bir kısmı Hive Hanlığı'nın yanında yer alırken bir kısmı ise fiili olmamakla beraber Rusların yanında oluyor, Rus ilerleyişi karşısında hiçbir tepkide bulunmuyorlardı. Örneğin Teke Türkmenleri Ruslardan nefret ederken, Çavdar Türkmenleri Hive'den nefret ediyorlardı. Bkz. Yetişgin. *a.g.e.*, 2014, 127

¹⁶⁸ Muhammed Murad (Mat Murad) komutasındaki kuvvetlerin sayısının 4400 asker ve 2 toptan oluştuğu ve bu kuvvetlere Sadık adlı bir Kırgız/Kazak liderinin kuvvetlerinin de katıldığı aktarılmaktadır. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 144. Zeki Velidi Togan Sadık adlı beyden Sadık Töre ya da Sadık Sultan olarak bahsetmektedir. Sadık'ın bir Kazak beyi olduğunu, ilk olarak Hokand'a tabii olduğunu, Semerkand'ın 1869 yılında işgali sırasında Ruslara karşı mücadele ettiğini fakat Semerkand işgal edildikten sonra 60 adamıyla Hive'ye geçerek Hive savunmasında yer aldığını aktarmaktadır. Bkz. Togan. *a.g.e.*, 1942, 231.

¹⁶⁹ Ziyayev. *a.g.e.*, 2007, 279.

¹⁷⁰ *Basiret*. 8 Haziran 1289. Nu: 959 (20 Haziran 1873)

ve 3 top, Hocalı da 6 bin asker ve 6 toptan oluştuğu tahmin edilmiştir¹⁷¹. Hive kuvvetlerine dair elde edilen rakamları değerlendirecek olursak Hive kuvvetlerinin 12 bin ila 17 bin kişiden meydana geldiğini ve en azından Rus kuvvetlerinden daha az bir mevcuda sahip olmadıklarını ifade edebiliriz.

2.3. Hive Seferinde Rus Kuvvetleri

Türkistan Genel Askeri Valisi General K.P. von Kaufmann'ın 3 Aralık 1872 tarihinde Hive seferi için St. Petersburg yönetimini ikna etmesinin¹⁷² ardından sefer için hazırlıklara¹⁷³ başlanılmıştır¹⁷⁴. Rusya'nın Hive'ye karşı geçmişte yaşadığı mağlubiyetlerin farkında olan General K.P. von Kaufmann, 1873 seferi için çok dikkatli davranmış ve Hive Hanlığı'nın iklimi ve coğrafyasını¹⁷⁵ da dikkate alarak seferi ilkbaharda başlatmıştır¹⁷⁶. General K.P. von Kaufmann'ın almış olduğu önlemlerden biri de Kazakların itaat altında tutulmaları ve Rus kuvvetlerine karşı bir saldırıda bulunmalarını önlemek amacıyla

¹⁷¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 145.

¹⁷² Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof Hive yapılacak bir seferin İngiltere'nin tepkisini çekeceğini düşündüğün sefere karşı çıkmıştır. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 136.

¹⁷³ Basiret gazetesinin 10 Teşrinisani 1286 tarihli sayısında Rusya Devleti'nin sefer için hazırlıklar yaptığı ve günlük 500 adet silah üreten bir fabrika işletmeye başladığı aktarılmaktadır. Bkz. *Basiret*. 10 Teşrinisani 1286. Nu: 221 (22 Kasım 1870) Basiret gazetesi 2 Temmuz 1289 tarihli sayısında seferden önce Rus coğrafyacı ve mühendislerin incelemelerde bulunmak üzere Hive sınırına gönderildiklerini aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 2 Temmuz 1289. Nu: 976 (14 Temmuz 1873) Gazetenin 9 Nisan 1287 tarihli sayısında ise Rusya Devleti'nin savaş tedariki yaptığı ve İtalya'nın St. Petersburg kabinesinden bu savaş hazırlıklarının neden yapıldığını sorduğu, Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof'un bu hazırlıkların Hive Hanlığı üzerine yapılacak sefer için gerçekleştirildiği cevabını verdiği aktarılmıştır. Bkz. *Basiret*. 9 Nisan 1287. Nu: 342 (21 Nisan 1871) Bu haberlerden Rusya'nın Hive Hanlığı üzerine gerçekleştireceği sefer için birkaç yıl öncesinden hazırlıklara başladığı ve hazırlıklarında Avrupa'da dikkat çektiği sonucuna ulaşılabilir.

¹⁷⁴ Uygun, E..(2017). *İngiliz Gazetesi "Levant Herald"a Göre Rusların Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu, 46-47.

¹⁷⁵ Basiret gazetesi 10 Eylül 1287 tarihli sayısında Hive'nin çöllerle kaplı oluşunun seferin zorluk ve maliyetini arttıracığını belirtmiştir. Bkz. *Basiret*. 10 Eylül 1287. Nu: 480 (22 Eylül 1871) Aynı gazetenin 4 Mayıs 1289 tarihli sayısında Times gazetesinden alıntı yapılarak, Rusya'nın Hive seferinin Avrupa'da meydana gelen savaşlara benzemeyeceği, hatta İngiltere'nin Hindistan'a karşı yapmış olduğu seferlerden bile meşakkatli olacağı aktarılmış ve Rusya'nın daha önce bölgede gerçekleştirdiği harekâtlarda pek çok at, deve ve askerinin susuzluktan öldüğü belirtilmiştir. Bkz. *Basiret*. 4 Mayıs 1289. Nu: 929 (16 Mayıs 1873) Ayrıca Rusların, Hive üzerine gönderecekleri kuvvetlerin girecekleri çatışmalardan ziyade kuvvetlerin kat edecekleri uzun ve zorlu mesafeden dolayı düşünceli oldukları aktarılmıştır. Bkz. *Basiret*. 10 Mayıs 1289. Nu: 934 (22 Mayıs 1873) Memet Yetişgin'in aktardığına göre Hive üzerine gönderilen tüm kuvvetlerin ortalama olarak kat etmesi gereken mesafe 885 km ile 1013 km arasında değişmektedir. Bkz. Yetişgin, *a.g.e.*, 2014, 128. Rus yazarlar ise sefer sırasında Rus kuvvetlerinin karşılaşacakları zorlukları Hanibal ve İskender'in savaşları sırasında karşılaştıkları zorluklar ile bir tutuyorlardı. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 141.

¹⁷⁶ Baumann. *a.g.m.*, 2002, 581.

Mangışlak bölgesinde bulunan 60 Kazak liderini tutuklatmak olmuştur. Gerçekleştirilen planlara göre bu Kazak liderler sefer sonuna kadar tutuklu kalacaklardı¹⁷⁷.

Sefer planlarına göre Hive Seferi'ne katılan Rus kuvvetleri farklı bölgelerden harekete geçerek üç gurup halinde¹⁷⁸ Hive yönünde ilerleyecekler ve Hive önlerinde birleşeceklerdi¹⁷⁹. Sefere katılan Kuvvetler Orta Asya ve Kafkasya'da bulunan ordulardan ayrılacaklardı. Hive seferinin gerçekleşeceği yıllarda Rusya'nın Kafkasya ve Orta Asya'da bulunan askeri gücü Kafkasya'da 196.414 asker 40.897 at ve 248 top, Orenburg'da 35.756 asker, 24.614 at ve 24 top, Batı Sibirya'da 13.000 asker, 8,839 at ve 8 top, Doğu Sibirya'da 29,252 asker, 6,792 at ve 40 top, Türkistan'da 17,685 asker, 2938 at ve 48 top olarak tahmin edilmektedir¹⁸⁰. Hive seferine katılacak Rus kuvvetleri Türkistan, Orenburg ve Kafkasya valiliklerinden toplanmıştır. Hive seferine katılan Rus birlikleri şöyledir;

	Bölük	100 Kişilik Ordu (Süvari)	Havan Birliği	Top	Asker	At	Deve
Türkistan Valiliği'nden: Cizzah Ordusu:	12	5	4	14	3.400	1.300	7.000

¹⁷⁷ Yetişgin. **a.g.e.**, 2014, 126-127.

¹⁷⁸ Rus kuvvetlerinin parçalara bölünmesinin sebebi, İngilizlerin de Habeş Seferi sırasında yaptıkları gibi bir mağlubiyet durumunda ordunun bozgununu önlemek yani bir ordu yenilirse diğer orduların ilerleyişini sürdürmelerini sağlamaktır. Bkz. **Basiret**. 9 Mayıs 1289. Nu: 933 (21 Mayıs 1873) MacGahan Hive seferinde Rus kuvvetlerinin dört guruba (Türkistan, Orenburg, Kafkasya ve Hazar sahilindeki Kindirli Körfezinden harekete geçen kuvvetler) ayrıldıklarını ve bu ayrılmanın bir sebebinin de geçmişte Hive karşısında (1717 ve 1839) yaşanan mağlubiyetlerden ders çıkarılması olduğunu belirtmiştir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 123. Basiret gazetesinin 2 Temmuz 1289 tarihli sayısında ordunun gruplara bölünmesinin bir amacının da Rus kuvvetlerinin sayısını çok göstermek ve Hive kuvvetlerinde kuşatılmışlık hissi uyandırmak olduğu ifade edilmiştir. Bkz. **Basiret**. 2 Temmuz 1289. Nu: 976 (14 Temmuz 1873) Memet Yetişgin'e göre de Rus kuvvetlerinin bölünmesinin sebebi farklı noktalarda Türkmen ve Kazak/Kırgızları oyalayarak onların birleşmesini engellemek böylece sefer güvenliğini sağlamaktır. Bkz. Yetişgin. **a.g.e.**, 2014, 126-127.

¹⁷⁹ **Basiret**. 4 Mayıs 1289. Nu: 929 (14 Temmuz 1873)

¹⁸⁰ **British Documents On Foreign Affairs**, 44-45. Hayit ise Türkistan Kafkasya ve Orenburg üslerinde toplam 264.250 asker olmak üzere bu üslerden Türkistan Genel Valiliği'nde 26.160, Kafkasya Genel Valiliği'nde 197.625 ve Orenburg Genel Valiliği'nde 40.469 askerin savaşa hazır bir halde bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 102-103.

Kazala Ordusu:	9	1	4	8	1.900	350	3.200
Orenburg Ordusu:	9	9	6	12	3.500	1.800	5.700
Kafkasya Valiliğinden:							
Mangışlak Ordusu:	12	6	3	6	2.100	650	1.500
Karsnovodsk¹⁸¹ Ordusu:	12	4	3	16	2.200	500	2.600
Toplam:	54	25	20	56	13.100	4.600	20.000

Tablo 1: 1873 Hive seferine katılan Rus birliklerini gösteren tablo¹⁸².

Belirtilen sefer kuvvetlerinden Cizzah ordusu General Golovatcheff, Kazala ordusu Albay Goloff, Orenburg ordusu General Verevkin, Mangışlak ordusu Albay Markosoff ve Krasnovodsk (Kinderli) ordusu Albay Lomakin komutasında bulunuyordu. General K.P. von Kaufmann ise Türkistan kıtalarını oluşturan Cizzah ve Kazala ordularının komutanı olmakla beraber tüm sefer kuvvetlerinin başkomutanlığını yürütmüştür¹⁸³. Ayrıca Rus kuvvetleri içerisinde pek çok önemli general ve asilzade de bulunuyordu. Rus yönetimi bu

¹⁸¹ Krasnovodsk ordusu genel olarak Kinderli Ordusu olarak bilinmektedir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 140. Bunun sebebi gerçekte Krasnovodsk Ordusu'nu oluşturan Albay Markosoff birliklerinin seferde başarılı olamayıp geri çekilmesi olmalıdır. Kafkasya kuvvetlerini oluşturan iki ana kuvvetten Krasnovodsk Ordusu geri çekilince Kinderli Ordusu olarak bilinen kuvvetlere de Krasnovodsk Ordusu denmiş olmalıdır. Kinderli Ordusu Mangışlak kuvvetlerini ifade ediyor olmalıdır.

¹⁸² Ziyayev. *a.g.e.*, 2007, 278. Rus kuvvetleri temel olarak beş orduya bölünmüş ise de Türkistan, Orenburg ve Kafkasya orduları ana grupları oluşturduğundan ilerleyen bölümlerde diğer kuvvetler bu üç ana ordunun altında incelenecektir. *British Documents on Foreign Affairs*'de ise Cizzah ve Kazala ordularının 5.500, Orenburg ordusunun 3.500, Krasnovodsk ordusunun 2.200 ve Mangışlak ordusunun 2 bin askerden oluştuğu belirtilmiş ancak Albay Markosoff komutasında bulunan Mangışlak ordusunun seferi tamamlayamayıp çekilmesinden dolayı 11 bin askerin seferi sürdürdüğü aktarılmıştır. Seferde katılan kuvvetlerin sahip oldukları deve miktarı ise 19.200 olarak belirtilmiştir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 140-141.

¹⁸³ *British Documents On Foreign Affairs*, 139-142.

yolla askere şevk ve moral vermeyi amaçlamıştır¹⁸⁴. Rusya kuvvetleri için yapılan bir düzenleme ile Hive Hanlığı'nın keşfi amacıyla İmparatorluk Coğrafya Topluluğu da seferde temsil edilmiştir¹⁸⁵. Rus kuvvetleri hazırlıklarını tamamladıktan sonra 15 Mart 1873 tarihinde harekete geçmiş¹⁸⁶ ve General K.P Kaufman da bu tarihte Taşkent'ten ayrılmıştır¹⁸⁷. Rus kuvvetleri 13 bin kişiden fazla bir kuvvetle harekete geçmiş olmakla beraber Albay Markosoff'un Mangışlak birlikleri çıkarıldığında geriye 11 bin kişilik bir kuvvet kalmış ve bu kuvvetin ancak 7.639 kişilik kısmı Hive'ye ulaşabilmiştir. Zorlu yol şartlarından dolayı Rus kuvvetlerinin belirtilen mevcudundan daha azı Hive'ye ulaşabilmiştir. İlerleyiş sırasında kuvvetler develerinin bir miktarını kaybetmişler ve mühimmatın bir kısmı geride bırakılmak zorunda kalmıştır. Bırakılan mühimmatın korunması için geride asker bırakılması ya da kuvvetlerin arkalarında destek olarak oluşturulan tabyalarda asker bırakma zorunluluğu da ortaya çıkmıştır¹⁸⁸.

Rus kuvvetleri Hive seferi sırasında Rusya hâkimiyeti altında bulunan yerel halklardan da faydalanmıştır. Sefer sırasında yerli ahaliden bölgeyi ve yolları iyi bilen bazı kişiler Rus kuvvetlerine rehberlik etmiştir¹⁸⁹. Rusya hâkimiyeti altında bulunan hanlıkları da sefer için kullanmak istemiştir. Rusya'nın Hive üzerine bir sefer gerçekleştirme düşüncesinde olduğu ve bu amaçla daha 1870 yılında Buhara Emiri Muzaffer'den (1860-1886) asker ve levazımat hazırlamasını istediği Basiret gazetesi tarafından aktarılmıştır¹⁹⁰.

¹⁸⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 196. Hive Seferine katılan en önemli Rus asilzadelerinden biri Çar II. Aleksandr'ın kardeşi Grandük Nicholas Constantinoviç ve diğeri Leuchtenberg Dükü'nün oğlu Prens Eugene olmuştur. Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 136.

¹⁸⁵ **British Documents On Foreign Affairs**, 142.

¹⁸⁶ **Basiret**. 17 Mayıs 1289. Nu: 940 (29 Mayıs 1873)

¹⁸⁷ MacGahan **a.g.e.**, 1995, 94.

¹⁸⁸ Türkistan Ordusu kuvvetleri 3.888 asker ve 16 top, Orenburg Ordusu kuvvetleri 2.304 asker ve 8 top, Mangışlak Ordusu kuvvetleri ise 1.447 asker ve 2 top ile Hive önlerine ulaşabilmiştir. Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 140.

¹⁸⁹ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103.

¹⁹⁰ **Basiret**. 14 Mayıs 1286. Nu: 937 (26 Mayıs 1870) Ziyayev'in aktardığına göre 15 Mayıs 1871 tarihinde Buhara Emiri Muzaffer Hive üzerine yapılacak muhtemel bir sefer için Rusya'nın yanında olduğunu Türkistan Genel Valisi K.P von Kaufmann'a yazdığı şu mektupla ifade etmektedir;

“Elçiniz, Danışman Struve Rusya'nın Hive ile olan ilişkilerini ayrıntılarıyla anlattı. Ben böylesine dostluk ifade eden bir haberin bildirilmesinden son derece memnun oldum. Elbette, aramızdaki dostane ilişkiler sizin dostunuzun bizim dostumuz ve sizin düşmanınızın bizim düşmanımız olmasını gerektirmektedir. Ben iyi anlamaktayım ki, eğer Hive, Rusya ile doğru bir ilişki kurmazsa, ona karşı silah kullanmak gerekecektir. Böyle bir durum ortaya çıkarsa, ben mümkün olduğunca bu yardımı gerçekleştirmeye hazırım.

Sizin elçiniz şunu açıkladı: Ak Padişah'ın topraklarından Hive'ye üç yönden yol gitmektedir: Bunlardan biri Hazar Denizi'nden, ikincisi Kazalı'den ve üçüncüsü Ak Padişah'ın sahibi olduğu bizim toprağımız Amuderya'dan geçer. Size ayrıntılı bir cevabı Danışman Struve aracılığıyla göndermekteyim. Sadık dost ve komşu olarak sizden şunu rica ediyorum: Bana kendi düşünceniz ve askeri saldırının zamanını

Rusya'nın Hive seferi kararı ardından Buhara Emiri 5 Nisan 1873 tarihinde Türkistan Genel Valisi K.P. von Kaufmann'a haber göndererek onu selamlamıştır¹⁹¹. MacGahan, sefer sırasında Rus kuvvetleri içerisinde Buharalıların da olduklarını aktarmıştır¹⁹². Basiret gazetesinin 7 Haziran 1873 tarihinde çıkan sayısında, Rusya kuvvetlerinin Karakum Çölü'nden geçerken zorluklar çektiği, Buhara Emiri'nin ise bu zorlukların üstesinden gelebilmeleri için Rus kuvvetlerine yardımda bulunduğunu aktarılmıştır¹⁹³. Basiret gazetesinin aynı sayısında Hokand Hanı'nın da Rus kuvvetlerine erzak yönünden yardımda bulunduğu ifade edilmiştir¹⁹⁴. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği sefer başladığında Rus kuvvetlerinin kendi topraklarından geçişlerine izin vereceklerine ve bu yardım Rus kuvvetlerinin kendileri tarafından yardım göreceklarine dair Rus kuvvetlerine teminat vermiştir¹⁹⁵. Buhara Emiri Rus sefer kuvvetlerine ciddi manada yardım etmiş olmalıdır ki Hive'nin zaptı sonrası yapılan 1873 Rusya-Hive antlaşmasına, Amuderya nehrinin sağ kıyısında kalan ve hanlıktan ele geçirilen toprakların, yardımları karşılığı Buhara Emiri'ne verilmesine dair bir madde eklenmiştir¹⁹⁶.

2.3.1. Türkistan Ordusu

Türkistan kuvvetleri Tablo 1'de görüleceği üzere Cizzah ve Kazala kuvvetlerinin birleşiminden oluşmuştur. Toplam asker mevcutları ise 5.300 olarak hesaplanmaktadır. Cizzah Kolu 12 piyade birliği, 5 süvari birliği, 14 top, 4 havan topu ve 2 farklı toptan oluşan bir kuvvete sahipken, Kazala Kolu, 9 piyade birliği, 1,5 süvari birliği, 6 top, 1 havan topu ve iki mitralyözden oluşan bir kuvvete sahipti. Türkistan birlikleri tam manasıyla düzenli kuvvetlerden oluşturulmamıştır. Bu ordu, bünyesinde düzensiz yerel

önceden bildirin ki, vatandaşlarımı güvene alma ve size güvenilir adamlarımı gönderme imkânım olsun” Bkz. Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 284-285.

¹⁹¹ Uygun. **a.g.e.**, 2017, 46-47. Uygun burada kullanılan “selamlamıştır” ifadesiden Buhara Emiri'nin General K.P. von Kaufmann'ın başarısını dilediği anlaşılmaktadır.

¹⁹² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 32. Rus kuvvetlerine yardım eden yerliler dışında Rus kuvvetlerine karşı halkı ayaklandırmaya çalışanlarında olduğu Basiret gazetesi tarafından aktarılmaktadır. Türkistan yönünde ilerleyen Rus kuvvetlerine karşı bölge halkından dört kişinin ahaliyi Rus kuvvetlerine karşı kıskırttığı fakat Rus kuvvetlerinin önlem alarak bu kişileri yakaladıkları ve ibret için idam ettikleri Basiret gazetesinin 17 Mayıs 1289 tarihli sayısında aktarılmıştır. Bkz. **Basiret**. 17 Mayıs 1289. Nu: 940 (29 Mayıs 1873)

¹⁹³ **Basiret**. 26 Mayıs 1289. Nu: 948 (7 Haziran 1873)

¹⁹⁴ **Basiret**. 26 Mayıs 1289. Nu: 948 (7 Haziran 1873)

¹⁹⁵ Yetişgin. **a.g.e.**, 2014, 129.

¹⁹⁶ **BOA, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı** (HR.SYS.) D:1340. G:30. Lef. 6/1. 8 Ağustos 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

birlikleri de barındırmaktaydı¹⁹⁷. Hokand Hanı ve Buhara Emiri de Hive seferine ciddi bir ilgi duymuştur. Bu ilgiye, Hokand Hanı'nın elçisi Mirza Hâkim ile Buhara Emiri'nin elçisi Kasım Mirahor'un Türkistan ordusu ile birlikte hareket etmekle görevlendirilmesi örnek olarak gösterilebilir¹⁹⁸. Bu kuvvetler farklı noktalardan harekete geçerek General K.P. von Kaufmann ile birleşecekler ve Hive Hanlığı'na doğu yönünden ilerleyeceklerdi.

MacGahan'ın aktardığına göre General K.P. von Kaufmann 2500 kişilik bir kuvvetle 15 Mart 1873 tarihinde Taşkent'ten ayrılarak harekete geçmiştir¹⁹⁹. Ancak burada bir tezat bulunmaktadır. Cizzah kolunun asker sayısı 3.400 olarak bilinmesine karşın bu kuvvete, General K.P. von Kaufman'ın 2.500 askeri de eklendiğinde, 25 Martta Cizzah'tan harekete geçen Rus kuvvetlerinin mevcudu 5.900 askere ulaşarak 2.500 fazla çıkmaktadır. Kuvvetlerin 5.900 kişilik bir mevcuda ulaşması imkânsız olduğundan dolayı bu konuda Ziyayev'in Cizzah kolu için verdiği 3.400 kişilik mevcudu esas alacağız. Cizzah Kolu olarak adlandırılan kuvvetler General Golovatcheff komutasında olmasına rağmen seferin Başkomutanı General K.P. Kaufmann'da bu kuvvetlere eşlik etmekteydi. Cizzah kuvvetleri Ura Tube ile Hocent'ten gelen birliklerle kuvvetlendirilmiş ve Kly (Kili) nehri üzeri üzerinde toplanarak buradan ilerleyişe geçmişlerdir. Orijinal planlara göre Cizzah kuvvetleri Murun ve Tamdy güzergâhı ile Bukan Tav tepelerine ulaşacak, Kızıl Kum ve Batpak adı verilen çöllerde iki kısma ayrılarak ilerleyecekti. Fakat harekete geçildikten sonra Aristan Bel Kuduk'a²⁰⁰ ilerlenmesine karar verilmiştir²⁰¹. Kuvvetlerin levazımatlarının taşınması amacıyla toplanan develerin sayısı Ziyayev tarafından 7 bin olarak verilmekte iken (bkz.Tablo:1) MacGahan bu sayıyı 3 bin ila 4 bin olarak aktarmıştır. Bu develer Kazak/Kırgız kabilelerinden her biri 12 ruble ücretle kiralanmış ve telef olanların her biri için 50 ruble verileceği garanti edilmiştir. Cizzah Kuvvetleri hazırlıklarını tamamlayarak 25 Mart tarihinde yola çıkmış ve henüz havalarda ısınmadığından soğuk hava ile mücadele ederek yollarına devam etmişlerdir. Grandük

¹⁹⁷ Süvari birlikleri Sotnia adı verilen bir sınıf şeklinde organize edilmiş ve bir sotnia 100 süvariden oluşmuştur. Ayrıca Türkistan Ordusu'nun kuvvetleri bu kaynakta 5.500 asker olarak belirtilmektedir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 140-141.

¹⁹⁸ *Basiret*. 8 Haziran 1289. Nu: 959 (20 Haziran 1873)

¹⁹⁹ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 94.

²⁰⁰ Kuduk kelimesi Kazak/Kırgız lehçelerinde Kuyu anlamına gelmektedir. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 48. *Basiret* Gazetesi burada 20 den fazla kuyu olduğunu fakat sularının acı olduğunu aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 8 Haziran 1289. Nu: 959 (20 Haziran 1873)

²⁰¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 139-143. Cizzah kuvvetlerinin planlanan orijinal rotasının Bukan Tav yolunu kullanacağı MacGahan tarafından da aktarılmaktadır. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 46.

Nicola ve emrindeki kuvvetler ise Kazala istihkâmından yola çıkarak 6 Nisan tarihinde Yeni Derya nehri sahiline varmış ve buradan hareketle Amuderya'dan yaklaşık 160.93km uzaklıkta bulunan Bukali kuyularına gelerek burada General K.P. von Kaufmann birliklerini beklemiştir²⁰². 11-17 Nisan günü Aristan Bel Kuduk mevkiine varan Cizzah kuvvetleri daha önce belirtildiği üzere güzergâhını değiştirerek, Bukan Tav tepeleri yerine Kala Ata²⁰³ istihkâmına ilerlemeye karar vermiştir. Ayrıca General K.P. von Kaufmann kendisi ile birleşecek olan Kazala kuvvetlerine de ulak göndererek Minbulak yönünden Kala Ata mevkiine gelmelerini istemiştir. Güzergâhın değişim sebebi ise bu yolun Amuderya'ya ulaşmak için daha kestirme olmasına karşın daha tehlikeli olmasıdır. General Kaufmann Kazala fırkasıyla Amuderya sahillerinde buluşmak yerine daha önce Kala Ata'da buluşmayı amaçlayarak birliklerin güvenliğini sağlamak istemiştir²⁰⁴. Böylece Grandük Nicola kuvvetlerini de kendine dâhil eden General K.P. von Kaufmann, Kala Ata'ya ulaşmak için Karak Atı mevki yönünde harekete geçmiştir²⁰⁵. General K.P. von Kauffman birlikleri ile hareket etmekte olan Hügo Stumm, kuvvetler Karak Atı mevkiine geldiklerinde Buhara Emiri'nin 60 bin librelilik (27 ton) erzak yardımı gönderdiğini aktarmıştır. Ayrıca Buhara Emiri Rus kuvvetlerinin bölgede istedikleri gibi erzak satın alımı yapmalarına izin vermiştir. Gramof adında bir subay bu izinle, 120 bin libre (54 ton) un ile 150 bin libre (68 ton) arpa ekmeği satın almıştır. İhtiyaçlarını gideren General K.P.

²⁰² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 11-12. Basiret Gazetesinin, İnvalide Rus Gazetesinden aldığı haberde, Grandük Nicola ve Prens Eugene emrinde 500 Kozak süvari, 40 er, 12 muvazzaf subay, 14 redif subay ve 200 istihkam eri olduğu aktarılmaktadır. Bkz. *Basiret*. 1 Mayıs 1289. Nu: 926 (13 Mayıs 1873)

²⁰³ Basiret Gazetesinin aktardığına göre 1858-1859 yıllarında bir elçilik heyeti ile hanlıklara gönderilen İgnatiyev Kala Ata mevkiini incelemiş ve bu bölge hakkında rapor tutmuştu. Bkz. *Basiret*. 27 Haziran 1289. Nu: 975 (9 Temmuz 1873) MacGahan, Kala Ata İstihkâmının Buhara toprakları içerisinde olduğunu, adı geçen mevki de eski duvar kalıntıları bulunduğunu ve burada bir karakol ile istihkâm yapılması izninin bizzat Buhara Emiri tarafından verildiğini aktarmaktadır. Ayrıca buranın suyu bol olmasından dolayı merkez üs olarak seçildiğini ve kalabalık birliklerin ihtiyaçlarını karşılayacak durumda olduğunu belirtmektedir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 60-69. Ayrıca merkez üs olarak belirlenen Kala Ata istihkamında St. George adında bir hale ile bir hastane inşa edilmiş idi. Buhara Emiri'nin gönderdiği adamlar rehberlik ederek pek çok kaynak sağlanmasına yardımcı olmuşlardı. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 153. Basiret Gazetesinin Afganistan yolu ile elde ettiğini belirttiği bir haberine göre de Rus kuvvetlerinin Karakum çölünü geçerken Buharalılar tarafından yardım gördüğü aktarılmaktadır. Bkz. *Basiret*. 23 Mayıs 1289. Nu: 945 (4 Haziran 1873) Aynı gazetenin başka bir haberinde de Rus kuvvetlerinin ihtiyaçlarının giderilmesi ve erzak temin edilmesi için Buhara Emiri'nin memurlar görevlendirdiği aktarılmaktadır. Bkz. *Basiret*. 20 Haziran 1289. Nu: 969 (2 Temmuz 1873)

²⁰⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 94-95. MacGahan General K.P. von Kaufmann birliklerinin Aristan Bel Kuduk mevkiine geliş tarihini 17 Nisan olarak belirtmesine karşın bir diğer kaynakta kuvvetlerin Aristan Bel Kuduk mevkiine gelişi 11 Nisan tarihi ile verilmektedir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 153.

²⁰⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 48.

von Kaufmann kuvvetleri erzak yönünden bir sıkıntı çekmeden Kala Ata yönünde ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir²⁰⁶.

17 Mart'ta Kazala'dan yola çıkan Kazala ordusu²⁰⁷ Perovski ve Kazala'dan toplanan birliklerle oluşturulmuştur. Albay Goloff kumandasında bulunan Kazala kuvvetleri orijinal plana göre hareket etmiş ve Bukan Tav tepelerine ilerlemiştir. General Kaufmann'ın emriyle Kala Ata istihkâmına yönelen Kazala kuvvetleri 6 Mayıs'ta Kala Ata'ya ulaşmış ve böylece 6 Mayıs'ta Türkistan kuvvetleri birleşmiştir²⁰⁸. General K.P. von Kaufmann kuvvetlerini harekete geçirmeden önce geçilecek güzergâhın güvenliğinden emin olmak üzere sık sık keşif kolları kullanmıştır. 9 Mayıs günü General Bardoffsky komutasında daha önce keşif için gönderilmiş birlikler güzergâhta bulunan kuyuları kazarak hazırlamışlar ve birliklerin geçişi için uygun şartları oluşturmuşlardır. Birliklerin ilerleyişlerinin 9 Mayıs'ta başlamasına karar verilmiştir. Ancak General Bardoffsky komutasındaki birlikler Adamkurulgan²⁰⁹ kuyuları civarında Türkmenler ile karşılaşmışlardır. Bu Rus kuvvetlerinin Türkmenlerle ilk kez karşılaşmasıdır²¹⁰. Türkmenlerin ani baskınına uğrayan Rus kuvvetleri bir an için bocalasa da az bir zayıfla Türkmenleri püskürtmüşlerdi. Öncü kuvvet içerisinde bulunan subaylardan biri olan Albay Weirman kolundan ve bacağında yaralanmıştır²¹¹. Adı geçen Türkmen kuvvetlerinin Sadık Han adında Kazak/Kırgız ya da Türkmen olması muhtemel bir beyin emrinde oldukları ve sayılarının 300 ile 500 arasında değişmekte olduğu anlaşılmaktadır. Rus keşif kuvvetinin, Adamkurulgan kuyuları civarında Türkmenler ile girdiği çatışmada Yarbay İvanoff da yaralanmış, ufak kayıplar verilmiş ve Türkmenler kaçmıştır. Hive Hanı tarafından 500-600 süvari ile General K.P. von Kaufmann birliklerine baskınlar yapması

²⁰⁶ *Basiret*. 27 Haziran 1289. Nu: 975 (9 Temmuz 1873)

²⁰⁷ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 94.

²⁰⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 153.

²⁰⁹ MacGahan Adamkurulgan adının Tatar lehçesi olduğunu ve insan mahveden manasında olduğunu aktarmaktadır. Bkz. MacGahan *a.g.e.*, 1995, 73. Bu adın verilmesinin sebebi bölgede bulunan bazı kuyuların sularının acı ya da çamurlu olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

²¹⁰ 9 Mayıs'ta Türkmenler ile çarpışmaya giren Rus öncülerinin 2 subay olmak üzere 11 yaralı ve 6 atın öldüğü aktarılmaktadır. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 153.

²¹¹ *Basiret* Gazetesi bu çarpışma ile ilgili olarak Yuvanof (İvanof) ile Ticmenof adlı iki albayın ve 21 Kozak süvarisinin yaralandığını, 12 askerin ise öldüğünü aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 19 Haziran 1289. Nu: 968 (1 Temmuz 1873)

için görevlendirilen Sadık Han, Türkistan kolunun ilerleyişi sırasında da faaliyetlerini sürdürmüştür²¹².

Türkistan ordusu Adamkurulgan kuyularından 17 Mayıs tarihinde harekete geçerek ilerleyişini sürdürmüştür. Rus kuvvetlerinin bilgisine göre Adamkurulgan kuyuları ile Amuderya arasında başka kuyu bulunmamaktaydı. Yollar bozuk ve hava oldukça sıcaktı. General K.P. von Kaufmann bir miktar asker ile 24.14 km kadar ilerlemiş olmasına rağmen arkadan gelen birlikleri beklemek zorunda kalmıştır. Yolların bozukluğu ve aşırı sıcaktan dolayı ilerleyiş sırasında develer telef olmuş, telef olan develerin yükleri diğerlerine yüklenmiş, bu durum ise gecikmeye sebep olmuştur. Hayvanların telef olması, aşırı sıcak ve susuzluk nedeniyle askerlerin bitkin düşmesine karşın General K.P. von Kaufmann geri çekilme gibi bir hareket içerisinde bulunmayı uygun görmemiştir. Bunun nedeni ise herhangi bir geri çekilişin Türkmenleri ve Hive kuvvetlerini cesaretlendireceğini böylece düşman üzerinde kurulan psikolojik baskının ortadan kalkacağına düşünülmesi olmuştur²¹³.

General K.P. von Kaufmann'ın maiyetinde altmış kadar rehber bulunmaktaydı. Rehberler içerisinde yerli ahaliden olanlarda vardı. Bu yerli rehberlerden bir Kırgız, diğer rehberlerin Amuderya nehri ve Adamkurlgan kuyuları arasında başka kuyu olmadığını iddia etmelerine rağmen bazı kuyular olduğunu ileri sürmüş ve yanına birkaç adam verilirse bu kuyuları bulacağını belirtmiştir. MacGahan, General K.P. von Kaufmann'ın matarasını çıkararak bu rehberine verdiğini ve *“bunu su ile doldurup da getirebilersen sana yüz ruble veririm”* şeklinde sözler söyleyerek teşvik ettiğini aktarmıştır. Neticede Kırgız rehberin yanına adamlar verilmiş ve rehber iddia ettiği kuyuları bulmuştur. Ordunun mevcut konumundan 6.43 km uzakta, suları az ve acı olmakla beraber üç adet kuyu bulunmuştur. Ordu iki saatlik bir yürüyüşle bu kuyulara varmıştır. Rus kuvvetleri bu mevkiye üç kuyu daha açmışlar ve mevkiye mevcut olan altı kuyudan dolayı Altıkuduk²¹⁴ adı verilmiştir. General K.P. von Kaufman yeni kuyularda suyun yetersiz olması nedeniyle

²¹² MacGahan. a.g.e., 1995, 62-96.

²¹³ MacGahan. a.g.e., 1995, 96-97.

²¹⁴ MacGahan, Altıkuduk mevkiinin Amuderya'ya 48.28 km mesafede olduğunu aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. a.g.e., 1995, 81.

General Bardoffsky'i su getirmesi için geri Adamkurulgan'a göndermiştir. 18 Mayıs tarihinde General Bardoffsky, Sadık ve 500 adamının²¹⁵ saldırısına uğramış, kuvvetli bir topçu ateşine tutulan Sadık kuvvetleri 3 ölü vererek çekilmişlerdir²¹⁶. Rus kuvvetleri ise hiçbir kayıp vermemişlerdir. 21 Mayıs tarihinde General Bardoffsky kuvvetlerinin taze su ile tekrar General K.P. von Kaufmann birliklerine katılmasıyla Amuderya yönünde yürüyüşe devam edilmiştir. Bölgenin kum tepelerinden oluşması, Altıkuduktan Amuderya yönüne ilerleyiş sırasında gerek askerlerin ve gerekse topların hareketini oldukça zorlaştırmıştır²¹⁷.

Rus kuvvetleri, Altıkuduk mevkiinde levazımatı taşıyacak develerin azlığı ve mühimmatın güvenliği için sacdan imal edilmiş dört duba²¹⁸, iki küçük pirinç top ve bir miktar asker bırakarak küçük bir istihkâm inşa etmişlerdir. Kurulan karakol kulübelerinin pencerelerinden etraf gözetlenmeye başlamıştır²¹⁹. 21 Mayıs'ta Altıkuduktan Üç Ocak'a doğru harekete geçen Türkistan kuvvetleri 22 Mayıs günü sürekli olarak Türkmenlerin saldırılarına maruz kalmış, levazımat konvoyuna bir saldırı yapılmıştır. Bu saldırılara rağmen Rus kuvvetleri hiçbir kayıp vermemiştir. Üç Ocak adı verilen bölgede de Hiveye bağlı kuvvetlerin saldırıları püskürtülmüş ve Hiveliler takibata uğramışlardır. Hivelileri takip etmekte olan Rus süvarileri Üç Ocak tepelerine vardıklarında Hivelilerin Amuderya sahilinde bulunan mavnalara doğru hızla ilerlediklerini görmüşlerdir. Rus süvarilerinin Hivelileri takibi yaklaşık 7.5 km devam etmiş, fakat atların yorulması üzerine Rus süvarileri takibi bırakmışlardır²²⁰. MacGahan ise bu olayda Rus süvarilerinin Hivelileri takipleri sırasında 11 adet mavna ele geçirdiklerini ve bu mavnaların Türkistan ordusunun Amuderya nehrini geçiş esnasında çok iş gördüğünü belirtmiştir. Ayrıca Hivelileri takip eden Rus süvarileri Amuderya sahilinin karşı kıyısında bulunan Hive Hanlığı'na ait Şeyh

²¹⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 97-98.

²¹⁶ MacGahan ise Sadık ve adamlarının çok şiddetli bir şekilde saldırdığını, Rus tarafından da birkaç kişinin kaybedildiğini aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 98-99

²¹⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

²¹⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 100-101.

²¹⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 77.

²²⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

Arik²²¹ istihkâmına yaklaştıklarında Hive topçusunun ateşi neticesinde durmak zorunda kalmışlardır²²².

General K.P. von Kaufmann'ın kuvvetleri içerisinde Amuderya'nın geçişi esnasında kullanılacak portatif mavnalar ve köprü malzemeleri bulunmaktaydı²²³. 25 Mayıs 1873 tarihinde Türkistan ordusu birlikleri Amuderya nehrine inişe geçmiş ve 3 demir mavna Amuderya nehrine indirilmiştir. Bu sırada Hivelilere ait bazı kayıklar ele geçirilmiştir²²⁴. General K.P. von Kaufmann Amuderya'dan karşıya geçmek için yakınında buldukları Şeyh Arik adlı mevkiden değil, nehrin 4-6.5 km aşağısında bulunan Şura Hane adlı mevkiden geçmek istemiş ve bu yönde ilerlerken Hivelilerle karşılaşmıştır. Hivelilerin isabetli top atışlarına rağmen Rus kuvvetlerine ciddi bir kayıp verdirilememiştir. Bunun nedeni ise Hive toplarının geleneksel tipte olması yani kumbaralı tabir edilen ve mermileri düştüğünde patlayan toplardan olmamasıdır. Bu çarpışmalar ardından Hiveliler nehrin karşı yakasına kaçmışlardır. Rus kuvvetlerinin Amuderya nehrini geçmesini engellemek üzere Hiveliler tarafından kayıkların yakılmasına çabalanmışsa da bu girişim bir sonuç vermemiştir. General K.P. von Kaufmann bu çatışmalar nedeniyle Amuderya nehrini Şura Hane'den değil Şeyh Arik mevkiinden geçmeye karar vermiş ve birlikler bir miktar ilerlemiş bulduklarından geri hareket ederek adı geçen mevkie gelmişlerdir²²⁵. Rus kuvvetleri Şeyh Arik mevkiine geldiklerinde nehrin karşı tarafında bulunan Şeyh Arik istihkâmını topa tutmuşlar ve yapısal olarak kuvvetsiz bir istihkâm olan Şeyh Arik'in duvarları Rus topçusunun ateşine dayanamamıştır. Hivelilerin top atışları isabetli olsa da eski tip kumbarasız top olduklarından Rus tarafında ciddi bir hasar oluşmamıştır²²⁶.

Hiveliler Üç Ocak'taki çarpışmalardan kaçan kuvvetlerle Şeyh Arik'teki kuvvetlerini güçlendirmişler ve Amuderya nehrini geçemeyenler Şura Hane istikametinde

²²¹ Şeyh Arik mevki Amuderya nehrinin iki yakasında bulunan Khanki ve Pitnek kasabaları arasında bulunmaktadır. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 143.

²²² MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 101.

²²³ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 142.

²²⁴ *British Documents On Foreign Affairs*, 154. Bu arada Hivelilerden ele geçirildiğini değinilen kayıklar muhtemelen daha önce MacGahan'dan aktardığımız 11 kayığın ele geçirilmesi meselesidir.

²²⁵ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 90-101.

²²⁶ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 87-109.

kaçmışlardır. Hive topçu ateşiyle Rus tarafından ancak bir at ölmüş bir asker yaralanmış ve bir topçu çarkı kırılmıştır. Bu sırada General K.P. von Kaufmann Şeyh Arik tarafına bir keşif kolu yollamıştır. Bu keşif kolu mavnalar ile karşıya geçerken Hiveye ait mavnalarda bulunan askerler tarafından tüfek ateşine tutulmuşsa da Hiveliler bölgeye gelen Aral filosu yardımıyla ele geçirilmiştir. Amuderya nehrinin karşı kıyısına geçen Rus keşif kuvveti Hivelilerin etkili Rus topçu ateşi sonrası bölgeden çekildiklerini görmüşler ayrıca Hivelilerin Şeyh Arik'teki çarpışmada 6 asker, 20 at kaybettikleri ve 100 yaralıları olduğu anlaşılmıştır. Öncü kuvvetlerden sonra tüm Rus kuvvetlerinin Amuderya nehrinden karşıya geçişi ise 28 Mayıs tarihinde başlamıştır²²⁷.

Nehrin karşı yakasındaki Şeyh Arik istihkâmı Hive kuvvetlerince terk edilmiş olmasına karşın, Rus askerleri arasında karşıya geçiş sırasında gerçekleşebilecek bir saldırıdan dolayı genel bir panik havası oluşmuştur. Bu esnada General K.P. von Kaufmann'ın birliklerinin tamamı henüz Amuderya kıyısına ulaşamamıştır. Amuderya nehrinden karşıya geçiş sırasında geride kalan birliklerin gelişleri devam ederken topların ve hayvanların kayıklara yüklenmesinde sorunlar yaşanmıştır. Hayvanlar kayıklara binmemek için huysuzlanmış ve mühimmatın bir kısmı nehir sularına düşmüştür. Nehrin geçişi esnasında yaşanan bu hengâmede Rus askerlerinin bir kısmı ilk kez böyle büyük bir nehir gördükleri için paniklemiştir. Subaylar onların Rus askerlerini teşvik etmeleri gerekmiş ancak nehri geçmek istemeyen bazı askerler zorla soyulup nehre atılmıştır. Nehirden karşıya gidiş ve geliş ortalama olarak 40 dakika sürse de nehrin akıntısından dolayı taşıma sırasında nehre düşen eşyaların toparlanması için harcanan süre dâhil edildiğinde bir kayığın nehrin karşı yakasına gidiş geliş 1 saati bulmuştur. Birkaç saat içerisinde karşıya geçirilen toplar ve birliklerle bir mevzi oluşturulmuş bu suretle ordunun karşıya geçişi güvene alınmıştır²²⁸. General K.P. von Kaufmann 1 Haziran tarihinde Amuderya nehrinden karşıya geçmiştir. Nehirden karşıya geçildikten sonra yerlilerin talebi üzerine, Üç Ocak'ta Ruslarla karşılaşp geri çekilen Türkmenlere karşı yerlilerin otlaklarının ve mallarının korunması için Şura Hane mevkiine bir süvari birliği

²²⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

²²⁸ MacGahan Türkistan ordusunun Amuderya nehrinden karşıya geçişi sırasında Hivelilerin hiçbir hareket gerçekleştirmediklerini belirtmektedir. Ayrıca Hive kuvvetlerinin Rus kuvvetlerinin nehrin karşı yakasına geçişleri sırasında ciddi bir saldırı gerçekleştirmeleri durumunda Rusların zor bir durumda kalacaklarını belirtmektedir. Fakat böyle bir durum gerçekleşmemiştir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 102-103.

gönderilmiştir. General K.P. von Kaufmann 3 Haziran tarihine kadar Şeyh Arik mevkiinde kalan birliklerin karşıya geçmesini beklemiştir²²⁹.

General K.P. von Kaufmann Şeyh Arik mevkiinde iken Hive Hanı tarafından gönderilen bir elçi gelmiş ve General ile görüşmüştür. Bu elçi Rus kuvvetlerinin derhal Hive topraklarından çıkmasını, Hive Hanı'nın Rus ilerleyişinden dolayı hiddetlendiğini söylemiştir. General K.P. von Kaufmann ise bu elçinin söylediklerini ciddiye almamakla beraber Hive Hanı'nın zor bir durum içerisinde bulunduğunu düşünmüş “*Anlaşılan Hive sultanı bizim yukarıdan ve yanlardan gelen diğer üç ordumuz tarafından fena halde kapana sıkıştırıldı da aklını kaçırdı galiba?*” şeklinde sözler sarf ederek bu düşüncesini ifade etmiştir²³⁰. General ve birliklerin çoğu Şeyh Arik mevkiinde iken bir grup Hiveli kendilerine teminat verilmesiyle Rus kuvvetlerinin yanına gelerek pazar kurmuşlardır²³¹. Hiveli tüccarlar meyve, et, pirinç ve çay gibi ürünler getirerek Ruslara satmışlardır. Hiveliler Ruslardan ürünlerinin esas fiyatlarından kat kat fazlasını istemelerine karşın Ruslar tereddütsüz ürünleri almışlardır²³². Rusların bu fahiş fiyatları kabullenmelerinin sebebi uzun ve zorlu bir yoldan gelmeleri ile ellerinde yeterli yiyecek malzeme bulunmaması olmalıdır. Nitekim Hiveli tüccarların getirdikleri ürünler Rus kuvvetleri için yeterli olmamış olacak ki General K.P. Kaufmann'ın emriyle Yarbay Çerkovsky komutasında 300 piyade 4 top ve 250 Kozak süvarisi Hive bahçeleri yönünde yiyecek aramaları için gönderilmiştir. Yarbay Çerkovsky'e verilen emre göre mallarını satmak isteyen Hivelilerden malları ücret karşılığı satın alınacak ancak mallarını satmak istemeyen ya da saklayanlar olur ise bunların malları yağma edilecektir²³³. Hive bahçeleri olarak bahsedilen bölgenin Hazeresp²³⁴ yönünde olması muhtemeldir. İleride bahsedileceği gibi

²²⁹ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

²³⁰ Nalbandoğlu, M. (1970). *Türklere Karşı Rus Vahşeti*. (1. Baskı) İstanbul: Muhit Yayınları, 119-120.

²³¹ MacGahan Şeyh Arik'de bulunduğu sırada Hiveli tüccarların mallarını getirerek Rus kuvvetlerine sattığına şahit olmuş ve bu duruma şaşırarak çevresindekilere durumu sormuştur. Türkistan'da tüccarların bu şekilde hareket ederek düşman kuvvetlerine da mallarını satmalarının bir gelenek olduğu cevabını almıştır. Bir Rus subaya Hiveli tüccarlara gerçekten mallarının karşılığı olarak para verilip verilmeyeceğini sorduğunda Rus subay elbette para verileceğini ancak bunun önemli olmadığını nasıl olsa kuvvetler ilerleyişe geçtiklerinde verilen paraların geri alınacağını aktarmıştır. Bkz. Nalbandoğlu. *a.g.e.*, 1970, 115-116.

²³² MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 104-106.

²³³ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 109.

²³⁴ Mac Gahan'ın aktardığına göre Hazeresp şehri (kalesi) Amuderya nehrine 16km mesafede olup Hive şehri Amuderya'dan 64km uzaklıktadır. Yani Hazeresp şehri Amuderya ile Hive arasında bulunmaktadır. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 119.

Rus kuvvetleri önce Hazeresp'i ele geçirmişler ve daha sonrasında Hive'ye ilerlemişlerdir²³⁵.

Erzak toplamak amacıyla Hazeresp yönünde gönderilen Rus kuvvetleri Hivelilerle karşılaştıklarında artık Ruslara erzak satamayacaklarını şayet Ruslara erzak verirlerse idam edileceklerinin kendilerine bildirildiğini ifade etmişlerdir. Ancak Rus askerleri de kesin emir aldıklarından Hivelilerden mallarını satmayan ya da saklayanlar katledilmiş pek çok hane yağmalanmış ayrıca bahçelerde bulunan meyveler de toplanmıştır. Rus askerleri bu şekilde harekâtlarını sürdürerek herhangi ciddi bir direnişle karşılaşmadan Hive şehrine doğru ilerlemişlerdir. Hive yönünde ki bu bahçelerde pek çok sulama kanalı ve üstlerinde de köprüler ile kuleler bulunmaktaydı. Ancak Hiveliler buralarda herhangi bir tedbir almamışlar; köprüleri tahrip etmemişlerdir. MacGaha'nın ifadesine göre eğer Hiveliler bu köprüleri tahrip edip ciddi tedbirler almış olsalardı Rus kuvvetleri ağır kayıplar verebilir hatta mağlup dahi edilebilirlerdi. Rus kuvvetlerinin ilerleyişi sırasında Hiveli süvari birlikleri Ruslara eski tip tüfekleri ile ateş edip kaçmışlardır. Rus öncüleri küçük çaplı saldırılara maruz kalarak 4.8 km boyunca ilerleyişlerini devam ettirmişler ancak bir noktada evlerden de ateş edilmeye başlanması ile birkaç subay kaybetmişlerdir. Rus öncülerinin saldırılara uğraması üzerine General K.P. von Kaufmann tarafından Grandük Nicola ve Prens Eugene bir miktar kuvvetle Hive bahçelerine destek olarak gönderilmiştir. MacGahan, gönderilen öncü birlikler içerisinde olduğunu ve saldırılara maruz kaldıktan sonra geri dönmeye başladıklarını belirtmiştir. MacGahan, Hive bahçelerinden geri dönüşleri sırasında Grandük Nicola ve Prens Eugene ile karşılaştıklarını aktarmıştır. Kendisi ile sohbet etmeye başlayan Prens Eugene, sefer sırasında karşılaştıkları onca zorluk ve meşakkate rağmen Hiveliler ile düzgün ve ciddi bir savaş gerçekleştirememelerinden dolayı MacGahan'a serzenişte bulunmuştur²³⁶. General K.P. von Kaufmann öncülerin Hive bahçelerinde uğramış oldukları saldırılar nedeniyle Grandük Nicola ve Prens Eugene'i gönderdikten sonra kendisi de harekete geçerek, 4 Haziran'da Şeyh Arik'te küçük bir garnizon bırakmış ve Hazeresp'e yönelmiştir²³⁷. General K.P. von Kaufmann'ın Hazeresp'e yönelmesinde General Verevkin'den Kongrad'ı aldığına dair

²³⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

²³⁶ MacGahan. a.g.e., 1995, 109-115.

²³⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

gelen haber etkili olmuştur²³⁸. Türkistan ordusu Hazeresp yönünde yolu yarılacağı sırada biri Hive Hanı'nın amcası Seyyid Ömer olmak üzere Hive Hanı tarafından gönderilen iki elçi General K.P von Kaufmann ile görüşmek üzere gelmiştir. Elçiler kendilerine Hive Hanı tarafından verilen emrin Hazeresp kalesinin mukavemetsiz olarak Ruslara teslim edilmesi olduğunu aktarmışlardır. General K.P von Kaufmann iki piyade bölüğü, yaverleri ve beraberinde bulunan MacGahan'ı da alarak Hazeresp kalesine gelmiş ve kale herhangi bir direniş göstermeden Rus kuvvetlerine teslim olmuştur. MacGahan'ın aktardığına göre şehrin alınışı ile General K.P. von Kaufmann ahaliye şu konuşmayı yapmıştır:

“Sizden memnunum. Zira bilâ mukavemet teslim oldunuz. Bizim taraftan da cümlenizin ırzına ve malına, canına asla taarruz ve tasallut olunmayıp serbest bırakılacağınızı katiyen temin ve şayet sizin taraftan bize taarruz olunur ise hakkınızda vukua gelecek her türlü mezalim ve teaddiyatdan²³⁹ kat'a mesul olmayacağımızı beyan ederim ve bizim buralara kadar gelip bunca felaket ve meşakkate tahammül etmemize sebep müstakil Hive'yi zapt etmek olmayıp mücerred Hive Hanı'nı terbiye ile sizi onun şer ve mezaliminden halas eylemektir.”²⁴⁰

General K.P. von Kaufmann Hazeresp halkına bu konuşmayı yaparak gözdağı verdikten ve kendi hareketlerini haklı göstermeye çalıştıktan sonra Albay İvanof'u kaleye muhafız olarak tayin etmiştir. Ayrıca daha önce Kala Ata istihkâmı ve Altı Kuduk kuyuları gibi yerlerde bırakılan asker ve hayvanların derhal Hazeresp'e getirilmesini emretmiş bununla beraber bölgeden araba ile at tedarik edilmeye çalışılmıştır. General Verevkin bu sıralarda bir mektup²⁴¹ göndererek kuvvetleriye Kongrad'dan çıkararak Hive'ye doğru ileri

²³⁸ Basiret Gazetesinin St. Petersburg'dan aldığı bir habere göre Orenburg Ordusu'nun Türkistan Orudusundan daha ileride olduğu anlaşılmaktadır. General K.P. von Kaufmann gecikmeden Hazeresp'i almak ve bir an evvel Hive önlerinde General Verevkin kuvvetleri ile birleşmek istemiş olmalıdır. Bkz. **Basiret**. 9 Haziran 1289. Nu: 960 (21 Haziran 1873)

²³⁹ Adaletsizlik, zulüm, saldırı.

²⁴⁰ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 116-122.

²⁴¹ MacGahan'ın aktardığına göre General Verevkin'in, General K.P. von Kaufmann'a göndermiş olduğu mektubu taşıyan Hiveli ulaklar, Hive süverileri ile karşılaşmışlar ve mektup Hivelilerin eline geçmiştir. Hive Hanı'na götürülen mektup Rusça bilen olmadığı için okunmamış ve Rusça bilen birileri aranmaya başlanmıştır. Nihayet pek çok kez Orenburg'a gitmiş ve Rusçası olan biri bulunmuş bu kişi de mektubun boş şeylerden bahsettiğini ve önemsiz olduğunu söylemiştir. MacGahan bu kişinin Ruslar Hive'yi aldıklarında kendisini ödüllendireceklerini aksi takdirde cezalandıracaklarını düşündüğünü aktarmaktadır. Böylece Hivelileri mektubun önemsizliğine inandıran kişi mektubu da kimseye belli etmeden çalmış ve daha önce

harekâta başladığını General K.P. von Kaufmann'a bildirmiştir²⁴². 7 Haziran tarihinde Hive şehrinin kuzey kapısına 4 km mesafede bulunan ve Şenecik adında Han'ın şahsına ait bahçelere kuvvet sevk olunmuştur²⁴³. 8 Haziran tarihine kadar Hazeresp civarlarında kalan General K.P. von Kaufmann, General Verevkin'den gelen haber üzerine Hive yönünde ilerleyişe geçmiştir²⁴⁴.

2.3.2. Orenburg Ordusu

Orenburg ordusunun mevcudu Tablo:1'de görüldüğü üzere 3500 askerden oluşmaktadır. General Verevkin kumandasında olan Orenburg ordusu iki kısma ayrılmıştır. 5 bölük piyade bir kısımda iken 4 bölük piyade diğer kısımda bulunmaktadır. Süvariler ise Orenburg ve Ural Kozaklarından oluşturulmuştur. Yapısal olarak Türkistan ordusundan farklı olan Orenburg ordusu daha çok yerel ve düzensiz birliklerden meydana getirilmiştir. Piyadeler, süvariler ve topçular iyi eğitilmiş ve disiplinli bir yapıya sahip değildir. Harekât planlarına göre Orenburg ordusu, Kinderli körfezinden harekete geçecek olan Kinderli ordusu ile birleşecekti²⁴⁵. Albay Lomakin kumandasında olan Kinderli Orudusu bünyesinde Yarbay Pajarof, Binbaşı Ali Han (Taşkentli bir yerlidir), Yarbay Skobelev ve Binbaşı Navrotsky gibi subayları barındırıyordu²⁴⁶. Tablo:1'de görüldüğü üzere Kinderli ordusu 2100 kişilik bir askeri güce sahipti. Ordunun kuvvetleri ise Orenburg ordusu kuvvetlerine nazaran cephe hattında bulunmuş düzenli birliklerden oluşmaktaydı²⁴⁷.

Orenburg ordusunun harekete hazır hale getirilmesi için hazırlıklar Ocak²⁴⁸ ayında tamamlanmıştır. Basiret Gazetesinin, Golos Gazetesinden aktardığı bir habere göre 22

ihtida etmiş bir Rus'a vererek General K.P. von Kaufmann'a göndermiştir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 116-117.

²⁴² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 116-122.

²⁴³ MacGahan. **a.g.e.**, 1995,137.

²⁴⁴ *British Documents On Foreign Affairs*, 154.

²⁴⁵ General Verevkin kumandasında olan Orenburg kuvvetleri 9 piyade, 9 süvari, 9 topçu bölüğünden oluşmakta olup kuvvetlerin mevcudu 3500 olarak belirtilmektedir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 139-141.

²⁴⁶ MacGahan , **a.g.e.**, 1995, 126.

²⁴⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 141.

²⁴⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 124. Orenburg Orudusu için yapılan hazırlıkların Şubat ayında tamamlanmış olduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 142.

Şubat'ta Orenburg kuvvetleri harekete geçmeden önce Orenburg'da büyük bir ziyafet düzenlenmiştir²⁴⁹. Orenburg'da General Krysanovsky yönetiminde sürdürülen hazırlıkların tamamlanmasından sonra 27 Şubat tarihinde Rus kuvvetleri Orenburg, Ural ve Orsk'ta toplanarak üç koldan harekete geçmiştir. Sefer planlarına göre üç koldan harekete geçen bu kuvvetler Aral Gölü sahilinde bulunan²⁵⁰ ve Emba nehrinde kurulmuş olan Emba istihkâmında toplanacaklardı. Emba'da toplanmak üzere yola çıkan kuvvetlerin soğuktan zayıf vermemeleri için beraberlerinden pek çok kalın giysi, çadır, yakacak malzeme²⁵¹ vs. de verilmiştir. MacGahan, Orenburg ordusu hareket ettiğinde bölgede hava soğukluğunun Rémour termometresi ile 25 derece olarak hesaplandığını ve kuvvetlerin ilerleyişleri sırasında sert rüzgârlara da maruz kaldıklarını ifade etmiştir. Orenburg ordusu bu zorlu şartlar altında sefere katılan diğer kuvvetlerden daha fazla yol kat etmiştir²⁵². Soğukluk ifadesinden ve kuvvetlerin kış ayında yola çıkışından hareketle hava sıcaklığının Rémour termometresi ile -25 derece olarak hesaplandığı tahmin edilebilir ki bu sıcaklık Celsius cinsine çevrildiğinde hava sıcaklığı -31.25 derece olarak hesaplanmaktadır.

30 Mart tarihinde üç koldan yola çıkan kuvvetlerin tümü Emba istihkâmına varmıştır. Hive'nin Kazak/Kırgızlar üzerinde olan etkisinden dolayı kuvvetlerin gerisinde kalan bölgelerin güvenliğini ve Kafkas ordusu ile iletişimi sağlamak görevi General Kryanovsky'e verilmiştir. Bölgenin teftiş ve güvenliği ile iletişimi sağlamak amacıyla Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında kalan Sam Gölü yakınlarına 1.5 Kozak süvari bölüğü gönderilmiştir. Bir Kozak süvari bölüğü Emba hattının sol tarafına yerleştirilirken, bir Kozak süvari bölüğü de Orsk ve Kazalinsk hattının sağ tarafına yerleştirilmiştir. Bu noktalarda devriyeler atarak güvenliği sağlayacak olan süvariler aynı zamanda Orenburg ve Kinderli kuvvetleri arasında da iletişimi sağlayacaklardı. Sefer öncesinde yapılan planlara göre Orenburg ordusu Embada toplandıktan sonra Aral Gölü'nün batı kıyısından ilerleyerek Kasarma ve Urgaya²⁵³ gidecek burada da Kafkasya ordusu ile birleşecekti²⁵⁴.

²⁴⁹ *Basiret*. 24 Mayıs 1289. Nu: 946 (5 Haziran 1873)

²⁵⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 139.

²⁵¹ *Basiret Gazetesi* Orenburg Ordusu'nun yola çıkmadan önce ilerleyeceği güzergahta su sıkıntısı yaşanacağından tüm kuvvetlere 6 gün boyunca yetecek miktarda su alınması gerektiğini bildirmektedir. Bkz. *Basiret*. 4 Mayıs 1289. Nu: 929 (16 Mayıs 1873)

²⁵² MacGahan. *a.g.e.*, 1995,124-126.

²⁵³ Aybugir Gölü'nü Aral Gölünden ayıran ve Hive yolu üzerinde bulunan Urga mevki stratejik bir öneme sahiptir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 150.

²⁵⁴ *British Documents On Foreign Affairs*, 141-142.

Orenburg ordusu Kinderli körfezine giderek burada Albay Lomakin'in komutasında olan Kinderli ordusu ile birleşecektir²⁵⁵. 7 Nisan tarihine kadar Emba'da kalan Orenburg ordusu bu tarihte güney yönünde harekete geçmiştir²⁵⁶. Orenburg ordusu yola çıktıktan sonra Hazar Denizi ve Aral Gölü arasında yaşayan en güçlü Kırgız beylerinden biri olan İzzet Kutubaroff tarafından kendilerine yardım teklif edilmiştir. Bu yardım teklifi ile bölgede az bir kuvvet bırakılmış ve Sarandijilde olarak adlandırılan mevkiden 11 Nisanda harekete geçilerek Tchuska Kul rotasında ilerlemeye devam edilmiştir²⁵⁷.

Kinderli Orudusu, Orenburg Orudusu'nun harekete geçişinden on dört gün sonra 21 Nisanda harekete geçmiştir. Kinderli ordusu harekete geçtiğinde ihtiyaçlarını taşıyacak miktarda devesi bulunmamaktaydı. Develerin azlığından dolayı Binbaşı Navrotsky komutasında görevlendirilen kuvvetler bölgedeki göçebeleri yağmalayarak develerine el koymuşlardır²⁵⁸. Kinderli kuvvetlerinin göçebelerin hayvanlarına el koyduğu mevki Bisch Akti'dir. Burada yaşayan göçebeler hayvanlarını Ruslara satmak istememiştir. Bu nedenle Binbaşı Navrotsky onlarla çatışmaya girerek hayvanlarına el koymuştur. Yola çıktıklarında mevcut yük hayvanları az olan Kinderli ordusu burada göçebelere ihtiyacını karşılayacak miktarda hayvan ele geçirememiş bu neden birkaç topçu birliği ve top geride bırakılmıştır²⁵⁹. İlerleyişini sürdüren Kinderli ordusu 26 Nisanda Kaundi adlı mevkie ulaşmıştır. Susuzlukla uğraşmakta olan Kinderli ordusu, Kaundi mevkiinde bulunan kuyularda, suların çamurlu ve pis olmasına rağmen su ihtiyacını karşılamak zorunda kalmıştır²⁶⁰.

Orenburg ordusu Emba'dan hareket ettikten sonra, Aral gölünün sağ sahilinden 20 günlük bir yürüyüş gerçekleştirmiş ve ordu 27 Nisan'da haritalarda Aybugir gölü olarak

²⁵⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 12. Kuvvetlerin nerede ve nasıl birleşeceklerine dair planlar, kuvvetler harekete geçmeden önce belirlenmiş olmasına karşın hareket başladıktan sonra sık sık değişmiştir. Bunun sebebi kuvvetlerin ilerledikleri güzergâhlarda karşılaştıkları güçlükler ve bu güçlüklerle bağlı olarak güzergâhların değiştirilmesi zorunluluğu olmalıdır. MacGahan'ın bu iki kuvvetin Aybugir gölü civarında birleşeceğinin de daha önce kararlaştırıldığını aktarmıştır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995,126.

²⁵⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 125.

²⁵⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 1987-1991, 150.

²⁵⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 126-127.

²⁵⁹ *British Documents On Foreign Affairs*, 149.

²⁶⁰ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 126-127.

adlandırılan mevkie ulaşmıştır²⁶¹. Mayıs ayı başlarında Orenburg kuvvetleri bazı Türkmen grupları ile karşılaşarak bunları mağlup etmişler ve ilerleyişlerini sürdürmüşlerdir. Kuvvetlerin susuzluğu izlenen güzergâhta bulunan kuyulardan su alınması ile giderilmiş ve ordu ilerleyişini sürdürmüştür. Orenburg ordusu komutanı General Verevkin, Tabansu mevkiinde iken Kinderli kuvvetleri komutanı Albay Lomakin'e, kendisi ile 18 Mayıs'ta Urga'da buluşmasını emreden bir mektup göndermiştir²⁶². Kinderli kuvvetleri Türkmenler ile çatışırken General Verevkin geçtiği bölgelerde yaşayan Kırgızlar'a haber göndererek onlardan taleplerde bulunmuştur. Bu talepler deve, koyun vs. gibi ihtiyaçların karşılanmasına yönelik olmalıdır. Kinderli kuvvetlerinden önce Urga mevkiine ulaşan Orenburg ordusu burada bazı istihkâmlar inşa ederek yoluna devam etmiştir. General Verevkin 19 Mayıs tarihinde Kongrad'dan yaklaşık 14 km uzaklıkta, açık ordugâh kurmuş ve 20 Mayıs'ta Albay Leontscheff kumandasında bir gurup süvariye ileri harekât için görevlendirmiştir. Fakat Rus kuvvetleri ilerleyişleri sırasında Hive kuvvetlerinin kaçtıklarını anlamışlar ve öncüler 20 Mayıs'ta Kongrad'a girerek şehri direnişsiz bir şekilde ele geçirmişlerdir. General Verevkin Kongrad'da yeterli miktarda Kozak süvarisi bırakarak 24 Mayıs'ta kuvvetlerini Kongrad'dan harekete geçirmiştir. Harekâta başlandığından beri çetin şartlar altında ilerleyişini sürdüren Orenburg ordusu Hive sınırlarına yaklaştığında ilk kez yeşil, verimli ve sulak Hive bahçeleri ile karşılaşmışlardır²⁶³.

Orenburg ordusu Kongrad'ı işgal ettiği sırada Kinderli ordusu Türkmenler ve susuzlukla mücadele etmekteydi. Kinderli kuvvetleri maiyetinde olan Binbaşı Skobelev'in öncü birlikleri 17 Mayıs'ta Türkmenlerle karşılaşarak onları mağlup etmiştir²⁶⁴. MacGahan'ın aktardığına göre Binbaşı Skobelev ileri harekâta gönderildiği sırada General Verevkin'nden Albay Lomakin'e kendisi ile Urga'da buluşmasına dair bir mesaj gelmiştir. Ancak bu haber öncü birlikler ile ileri harekâta çıkmış olan Binbaşı Skobelev'e

²⁶¹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 125. Basiret Gazetesinin St. Petersburg gazetelerinden aldığı habere göre Emba'dan ayrılan Orenburg Ordusu Aybugir Gölü mevkiine giderken şiddetli bir kar fırtınasına maruz kalmışlar bu nedenle hayli güçlük çekmişlerdi. Bkz. **Basiret**. 17 Mayıs 1289. Nu: 940 (29 Mayıs 1873) 1873 seferi sırasında Orta Asya'ya bir seyahat gerçekleştiren Eugene Schuyler, Aybugir Gölü'nün kurumuş olduğunu aktarmıştır. Bkz. Schuyler. **a.g.e.**, 2007, 28.

²⁶² **British Documents On Foreign Affairs**, 149-150.

²⁶³ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 129.

²⁶⁴ **British Documents On Foreign Affairs**, 149-150.

ulaştırılıncaya kadar Türkmenler ile çatışmaya girilmiştir²⁶⁵. Çatışmalar sırasında Rus tarafında Albay Skobelev, bir kaç Kozak ile bir topçu subayı yaralanırken, Türkmenlerden at, deve, koyun, levazimat ve 15 esir ele geçirilmiştir²⁶⁶. 22 Mayıs tarihinde Kara Kuduk mevkiinde bir süre dinlenen Kinderli ordusu aynı gün Aybugir Gölü'ne doğru ilerleyişini sürdürerek 23 Mayıs'ta Koçhan mevkiine ulaşmıştır. 80 km boyunca herhangi bir kuyuya rastlamayan ordu 37 saat boyunca susuz bir şekilde ilerlemek zorunda kalmıştır²⁶⁷. Orenburg ordusunun Kongrad'dan harekete geçmesi üzerine, Kinderli kuvvetleri komutanı Albay Lomakin'e yeni talimatlar gönderilerek kuvvetlerini Alan adlı mevkiide toplaması ve General Verevkin ile Mayıs ayının 24'ünde buluşması bildirilmiştir. Kinderli ordusu Alan'dan Kongrad'a kadar zorlu bir yol kat etmiş ve nihayetinde Kongrad'dan harekete geçen General Verevkin kuvvetleri ile 25-26 Mayıs tarihinde birleşebilmiştir²⁶⁸.

Orenburg ordusu Kinderli kuvvetleri ile birleştikten sonra Kara Baylı ve Hocalı mevkilerine doğru ilerleyişe geçmiştir. Fakat Orenburg ordusu ilerleyişini sürdürürken Türkmenlerin saldırısına uğramıştır. Türkmenlerle girişilen bu çarpışmada Rus tarafında 1 subay ve 2 Kozak ağır yaralanırken birkaç asker hafif şekilde yaralanmıştır. Türkmenler ise pek çok kayıp ve esir vermekle beraber hayvanlarının bir kısmını Ruslara bırakarak geri çekilmişlerdir²⁶⁹. MacGahan'ın aktardığına göre bu çarpışma 26 Mayıs'ta Kara Baylı adı verilen mevkiide gerçekleşmiş ve teftiş için ileri gönderilen 25 Kozak öncüsü Türkmenler tarafından kafaları kesilerek öldürülmüştür. Bu çatışma sonrasında Orenburg ordusu Hocalı mevkiine doğru ilerleyişini sürdürmüştür. Hive Hanı'nın kardeşi kumandasında Hocalı'yı savunmak üzere görevlendirdiği 6 bin kişilik Hive ordusuna bağlı 400-500 Türkmen süvarisi sürekli olarak Orenburg ordusunu takip etmiş ve onları taciz etmiştir²⁷⁰. Rus kuvvetleri Hocalı'ya yaklaştıkça zaman zaman karşılıklı birkaç bin kişiden oluşan Türkmen birlikleri çıkmış ancak bu Türkmen kuvvetleri bazen Kozakların ateşleri bazen de havan topları ile dağıtılmışlardır. Orenburg ordusu Hocalı mevkiine 500 metre kadar

²⁶⁵ MacGahan. a.g.e., 1995, 128.

²⁶⁶ *British Documents On Foreign Affairs*, 149-150.

²⁶⁷ MacGahan. a.g.e., 1995,130-131.

²⁶⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 149-151. Basiret Gazetesinin St. Petersburg'dan aktardığına göre Kinderli kuvvetleri ve Orenburg kuvvetleri 26 Mayıs tarihinde birleşmiştir. Bkz. *Basiret*. 25 Haziran 1289. Nu: 973 (7 Temmuz 1873)

²⁶⁹ *British Documents On Foreign Affairs*, 149-151.

²⁷⁰ Basiret Gazetesinin aktardığına göre Hocalı Kasabası civarında 6 bin kadar Türkmen Orenburg Ordusu'nun ilerleyişi karşısında toplarını bırakarak kaçmışlardır. Bkz. *Basiret*. 9 Temmuz 1289. Nu: 982 (21 Temmuz 1873)

yaklaştığında kasabada yaşamakta olan yerlilerin bir kısmı Rus kuvvetlerine yaklaşarak kasabayı teslim edeceklerini bildirmiş ve böylece Hocalı savaşımlardan Ruslara teslim olmuştur. Hocalı'nın alınmasıyla Orenburg ordusu bölge halkına aman vererek burada iki gün istirahat etmiş, bu sırada bölge halkı dükkânlarını açarak normal yaşantılarına dönmüşlerdir²⁷¹. Hocalı'nın Ruslar tarafından alındığını duyan Porsu, Kızıl Tschagli, Kokhegi ve bölgedeki diğer kasabalar Rus kuvvetlerine teslim olduklarına dair elçiler göndermişlerdir²⁷².

MacGahan Orenburg ordusunun 28 Mayıs tarihinde Hocalı'dan ayrılarak Mangıt kasabası yönünde harekete geçtiğini belirtmiştir. MacGahan'ın aktardığına göre Mangıt Kasabası yönünde ilerleyen Orenburg ordusu harekete geçtikten kısa bir süre sonra Hivelilerin saldırısına uğramış ve levazımat konvoyunda pek çok deve telef olmuştur. Bu çarpışmada Türkmen kuvvetleri Rus ordusunun içlerine kadar girmekle beraber Rus kuvvetlerinin ezici gücüne dayanamayarak geri çekilmişler, daha sonra geri dönüp tekrar saldırıyı denemişlerse de Rus topçu ateşi karşısında dayanamayıp geri çekilmişlerdir²⁷³. Orenburg ordusu, 31 Mayıs tarihinde Amuderya nehri kıyısında bulunan Bend Kalesi yakınlarında kamp kurmuştur. 1 Haziran sabahı Amuderya nehrinin Mangıt tarafından Ruslara karşı birkaç top atışı gerçekleştirilse de Rus kurmayları Hivelilerin tehlike oluşturmadıklarını düşünmüşlerdir²⁷⁴.

Mangıt Kasabası'ndaki Hive kuvvetlerinin sayısı 3 bin Türkmen ve 3 top olarak bilinmekteydi ancak Orenburg Orudusu'nun ilerleyişi sırasında geri çekilen Türkmen kuvvetlerinin de katılımı ile Mangıt'taki Hive kuvvetlerinin sayısı artmış olmalıdır.

²⁷¹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 133-134. Basiret Gazetesi St. Petersburg'dan aldığı bir habere göre Hocalı'nın 27 Mayıs tarihinde Ruslar tarafından işgal edildiğini, bölgede Hiveliler tarafından bir direniş gösterildiğini ancak Rusların insafsızca zulmü karşısında Hivelilerin geri çekilmek zorunda kaldıklarını aktarmaktadır. Bkz. **Basiret**. 25 Haziran 1289. Nu: 973 (7 Temmuz 1873)

²⁷² **British Documents On Foreign Affairs**, 151.

²⁷³ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 133-134. Rus kuvvetlerinin 30 Mayıs tarihinde Hocalı'dan ayrılarak Mangıt Kasabası'na hareket ettiğini dair bilgiler de mevcuttur. Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 151. Hocalı'nın 26-28 Mayıs tarihlerinde Ruslar tarafından işgal edildiğini ve Rus kuvvetlerinin 28 ya da 30 Mayıs tarihlerinde Mangıt Kasabası yönünde harekete geçtiğini ifade edebiliriz. Basiret Gazetesi Rus kuvvetlerinin Mangıt Kasabası civarında yaklaşık bin kişiyi öldürüp esir aldığını ve Mangıt kasabasının 2 saat içerisinde Rus kuvvetlerinin eline geçtiğini aktarmaktadır. Bkz. **Basiret**. 25 Haziran 1289. Nu: 973 (7 Temmuz 1873) Rus kuvvetleri Mangıt kasabasında pek çok Türkmen'i katletse de bu rakamları kesin olarak doğrulayamayız.

²⁷⁴ **British Documents On Foreign Affairs**, 151.

Türkmenlerin girdikleri çatışmalarda kaybettikleri askerlerini de yanlarında götürmeleri nedeniyle kuvvetlerinin kesin sayıları bilinmemektedir²⁷⁵. Amuderya nehrini geçerek Mangıt Kasabası'na doğru ilerleyen Orenburg Kuvvetleri kasaba yakınlarda bulunan büyük bir köye baskın yaparak ahalisini kadın-çocuk ayırt etmeksizin katletmişlerdir. Teslim olmasına karşın Mangıt Kasabası'na da saldıran Rus kuvvetlerine karşı Türkmenlerin direniş göstermesi Rus kuvvetlerinin katliamını daha da şiddetlendirmiş ve Mangıt Kasabası yağma edilerek harap hale getirilmiştir. Ruslar bu çatışmalarda 1 binbaşı, 4 kolağası, 8 asker ve birkaç düşük rütbeli subay kaybetmişlerdir²⁷⁶. Rus kuvvetlerinin Mangıt Kasabasında sergiledikleri dehşet karşısında Türkmenler güvenli tepelere doğru çekilseler de Rus avcıları ve topçularının ateşine maruz kalmışlardır. Orenburg ordusu bölgede bulunan bir köyü daha top ateşine tuttuktan sonra Mangıt Kasabası'nın güneyine dönerek burada kamp kurmuştur²⁷⁷.

Bir süre Mangıt Kasabası civarında dinlenen Orenburg ordusu 2 Haziran tarihinde Hive yönünde harekete geçtikten sonra ciddi bir direnişle karşılaşmamış ancak kuvvetler yol boyunca geçtikleri verimli Hive bahçelerinde gerilla harekâtları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. 3 Haziranda Hive kuvvetleriyle girilen çatışmada Rus topçu kuvvetlerinin etkili ateşi sonrası Hiveliler ağır kayıplar verirken Rus tarafında beş asker yaralanmıştır. Rus kuvvetlerinin etkili bir şekilde ilerleyişleri karşısında Hive kuvvetleri cesaretlerini ve düzenlerini tamamen kaybetmişlerdir. Orenburg Ordusu 7 Haziranda Hive'nin yaklaşık 5 km kuzeyinde bulunan Han'ın yazlık sarayına ait bahçelere varmıştır. 9 Hazirana kadar burada kalan Orenburg ordusu zaman zaman Türkmenlerle hafif çatışmalar yaşamıştır²⁷⁸.

²⁷⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 152.

²⁷⁶ MacGahan, a.g.e., 1995, 134-135.

²⁷⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 152.

²⁷⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 152. Basiret Gazetesinin Times Gazetesinden aldığı bir haberde Orenburg Ordusu'nun Hive'ye 8 Haziran tarihinde ulaşabileceği belirtilmiş ayrıca Orenburg Ordusu'nun 24 saat içerisinde 24 km yol kat ettiği aktarılmıştır. Bkz. *Basiret*. 15 Mayıs 1289. Nu: 938 (27 Mayıs 1873) Orenburg Ordusu'nun Hive'ye varış tarihinin bu kadar yakın bir şekilde tahmin edilmesi kuvvetlerin düzenli ve planlı olarak hareket ettiklerinin bir göstergesidir.

2.3.3. Krasnovodsk Ordusu

Sefere katılan üç ana ordudan birini oluşturan Kafkasya ordusu, Kinderli, Krasnovodsk ve Mangışlak'da bulunan Dağıstan birliklerinden toplanmıştır. Kuvvetler Aleksandrovska ve Petrovsk'dan deniz yolu ile harekete geçirilmiştir. Kafkasya kuvvetlerinin iki ordusundan birini oluşturan Krasnovodsk ordusu, merkezi Tiflis'te bulunan Kafkasya ordusu personelinden olan Albay Markosoff'un kumandasına verilmiştir. Orijinal sefer planlarına göre bu ordu kuvvetlerinin Krasnovodsk'ta toplanması ve buradan yola çıkması planlanmıştır. Ancak planlarda yapılan değişiklik ile Krasnovodsk ordusunun Çekışlar'dan hareket etmesine karar verilmiştir²⁷⁹. Albay Markosoff birliklerinin güzergâhları ve rotası hakkında net ve sağlıklı bilgiler mevcut değildir. Elde edilen bilgilerden, Albay Markosoff'un Çekışlar'da kuvvetlerini topladığı ve Tablo1'de görüldüğü üzere 2200 kişilik bir kuvvet ile ana harekât üssü olarak Çekışlar'dan yola çıktığı anlaşılmaktadır.

Krasnovodsk ordusunun hazırlıkları Çekışlar noktasında yoğunluk kazanmıştır. Tiflis'te bulunan üstlerinden geniş yetkiler alan Albay Markosoff, sefer için çok sayıda deve toplanması gerektiğine karar vermiştir. Develeri toplayabilmek için Yomud Türkmenlerinden 3500 deveyi parası ile satın almak isteyen Albay Markosoff olumsuz cevap alınca, Türkmenlere saldırarak develeri zorla almıştır. "Deve Savaşı" olarak da adlandırılan bu çarpışmalarda Nurberdi Han olarak bilinen Türkmen reisi etkili bir mücadele gösterememiştir. Teknolojik ve stratejik olarak Rus kuvvetlerinden çok geride bulunan Türkmenler bu çarpışmalarda büyük kayıplar vermişlerdir²⁸⁰.

22 Şubat tarihinde İran sınırında bulunan Atrek Nehri kıyılarına gelen Krasnovodsk ordusu burada Türkmenler ile çatışmaya girmiştir. Rus kuvvetlerinin develerini çalarak Atrek Nehri'nin İran tarafına kaçırmayı amaçlayan Türkmenler Rus devriye kuvvetlerine ve postalara saldırmışlardır. Çatışmalar sırasında Türkmenlerin pek çok deveyi kaçırmaları üzerine Albay Markosoff, birliklerinin ilerleyişini durdurmak zorunda kalmıştır. Ordunun

²⁷⁹ *British Documents On Foreign Affairs*, 139-140.

²⁸⁰ Necef. a.g.e., 2003, 265.

ilerleyişi için yeni develer bulunması gerekmiştir. Albay Markosoff, Türkmenlerin baskınlarına karşı 100 piyade ve 200 Kozak süvarisinden oluşan bir öncü birliği Türkmenlerin peşinden göndermiştir. Öncü birliğin kumandanı, Atrek Nehri'nin İran tarafından kalabalık bir Türkmen grubunun toplandığını görmüş ve birliklerini nehrin karşı tarafına geçirerek Türkmenlere saldırmıştır. Türkmenlerle İran topraklarında girilen çatışmada Türkmenler ağır kayıplar vermiştir. Ayrıca Türkmenler 430 adet deveyi Rus kuvvetlerine bırakmak zorunda kalmıştır. Rus tarafında ise sadece bir Kozak süvarisi yaralanmıştır²⁸¹. Atrek Nehri'nin, Rus kuvvetleri tarafından geçilerek İran sınırının ihlal edilmesi iki ülke arasında diplomatik bir kriz doğurmuştur. İran'ın tepkisi üzerine, Albay Markosoff'un, Çekışlar'dan harekete geçecek Rus ordusunun güvenliğini sağlamak amacıyla İran sınırlarını aştığı ve Rusya'nın İran sınırlarına karşı saygılı olacağı İran'a bildirilmiştir²⁸². 12 Mart'ta Albay Markosoff kuvvetleri ile Atrek Nehri'ni geçmiştir. Rus kuvvetlerinin Atrek Nehri'ni geçtiği bölgede bulunan İran'a ait Ak Kale'nin komutanı, Rus birliklerinin kale köprüsünü kullanarak karşıya geçmelerine izin vermiştir. Bir kol Atrek ile Gürgen (bugün ki Esterabad) arasındaki bölgede yaşayan Türkmenler üzerine gönderilirken iki kol büyük bir Türkmen süvari grubu ile çatışmaya girerek onları dağıtmıştır. Bölgede gerçekleşen bu çatışmalarda Türkmenler ağır kayıplar vermiştir. Rus kuvvetleri, Türkmenlere karşı harekâtın tamamlanmasıyla 18 Mart'ta geri dönmüştür²⁸³. Albay Markosoff Çekışlar'a dönene kadar bölgede sefer için yığınak yapılmıştır. Albay Markosoff'un harekâtından dolayı hayvanları yorgun düştüğü ve sayıları da az olduğu için bölge kabilelerinden hayvan toplanmıştır. Hayvanlarını Ruslara vermek istemeyen göçebelerin bir kısmı ise Esterabad (Gürgen) vilayetine doğru göçe başlamıştır²⁸⁴.

Çekışlar'da hazırlıklarını tamamlayan Krasnovodsk ordusu 8 Nisan tarihinde yürüyüşüne başlamıştır. Ordunun yola çıktığı ve ilerleyişini sürdürdüğü ilk günlerde su açısından bir sıkıntı çekilmemiştir. 20 Nisan tarihinde Bala Ischem kuyuları civarında

²⁸¹ Basiret Gazetesi aynı çatışmada 430 Türkmen'in esir edildiğini ve 200'den fazla devenin ele geçirildiğini aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 12 Nisan 1289. Nu: 910 (24 Nisan 1873) Ancak Krasnovodsk Ordusu'nun Türkmenleri esir etmekten çok deve elde etmek amacıyla olduğunu düşünürsek 430 adet deve ele geçirilmiş olacağını söyleyebiliriz.

²⁸² Basiret Gazetesi Petersburg'dan aldığı bir telgrafta İran ile Rusya'nın sınır meseleleri üzerine görüşüklerini ve anlaşuklarını aktarmakla beraber Rusya ile İran arasında gizli bir ittifak olduğunu da ileri sürmektedir. Basiret gazetesi konu ile ilgili yorumunda Müslüman bir devletin bu şekilde hareket ederek Rusların işini kolaylaştırmasını eleştirmektedir. Bkz. *Basiret*. 11 Nisan 1289. Nu: 909 (23 Nisan 1873)

²⁸³ *British Documents On Foreign Affairs*, 145-146.

²⁸⁴ Emin, a.g.e., 1986, 26.

bulunan Albay Markosoff birlikleri Türkmenler ile karşılaşmıştır. Rus piyadelerinin ateş gücü ve Kozakların desteği ile Türkmenler 2 ölü ve 8 esir vererek geri çekilmişlerdir. Bu çatışmadan sonra Rus kuvvetleri, yürüyüşleri sırasında sıklıkla Türkmenlerin tacizlerine maruz kalmıştır. Albay Markosoff kuvvetleri Igdy adlı mevkie gelmeden birkaç gün önce Türkmenler Rus kuvvetleri üzerine saldırmıştır. Türkmenler ile Ruslar arasında gerçekleşen çatışmada, bir Rus subay yaralanırken Türkmenler 21 yaralı, 22 ölü ve 288 esir vererek geri çekilmişlerdir. Bu çatışmada Türkmenlerden bin deve ve 5 bin koyun da ele geçirilmiştir. 28 Nisan'a doğru havanın aşırı derecede ısınmasından ve kaygan kumların oluşturduğu kum tepelerinin aşılmasından kaynaklanan zorluklardan dolayı Rus kuvvetleri ilerlemekte güçlük çekmişlerdir. Krasnovodsk ordusu çetin şartlarda ilerleyişini sürdürmüş ve 28 Nisan'da Igdy adlı mevkie ulaşmıştır²⁸⁵. Igdy'e gelen Albay Markosoff burada 72 saat içinde bir istihkâm inşa ettirmiş ve birkaç topu burada bırakmıştır²⁸⁶.

Krasnovodsk ordusu 30 Nisan akşamı aldığı emirle 1 Mayıs tarihinde yola çıkarak Orta Kuyu adlı mevkie doğru ilerlemeye başlamıştır. Igdy'den ayrılış 3 Mayıs'a kadar devam etmiştir. Igdy bölgesinin aşırı sıcak olması ve inişli çıkışlı kum tepelerinden oluşmasından dolayı pek çok hayvan telef olmuştur. 1 Mayıs tarihinde hava sıcaklığı, réaumur termometresi ile 55 derece (68.75 santigrat derece) olarak ölçülmüştür. Öğlen saatlerine gelindiğinde ise termometreler ısıya dayanamayarak patlamaya başlamıştır. Kuvvetlerin su ihtiyacı artarken havanın sıcaklığından dolayı beş galonluk fiçılara doldurulan sular buharlaşmaya başlamış ve eldeki su da tükenme noktasına gelmiştir. Hava şartlarının zorluğundan dolayı beş galonluk fiçuların içerilerindeki sular üç buçuk galona kadar düşmüştür. Albay Markosoff bölgedeki kuyuların Türkmenler tarafından tahrip edildiklerini düşündüğünden öncelikle Bala Ischem adlı mevkiine öncü Kozak birlikleri göndermiştir. Askerler havanın sıcaklığı dışında kızgınlaşan kum ile mücadele etmek zorunda kalmışlar, atlar ve askerler dizlerine kadar kuma gömülmüşlerdir. Ordunun yürüyüşünden dolayı havaya kalkan toz bulutu ise askerlerin nefes almasını güçleştirmiştir. Rus askerlerin ayakta kalmalarını sağlayan tek şey ise Kızıl Haç tarafından kendilerine verilen konyaklar olmuştur. Rus ordusu susuzluktan kırılma noktasına geldiğinde ise Bala

²⁸⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 146.

²⁸⁶ Basiret Gazetesi Albay Markosoff birliklerinin Igdy'e varışı için 29 Nisan tarihini vermekle beraber Igdy'e varışın hemen öncesinde Türkmenlerle karşılaşıldığını ve Türkmenlerin kayıplarını doğrulamaktadır. Bkz. *Basiret*. 19 Mayıs 1289. Nu: 942 (31 Mayıs 1873)

Ischem'de suyu temiz kuyular bulunduğu haberi gelmiştir. Bu haber ile Albay Markosoff bir miktar deveyi kuyulara su getirmeleri için gönderirken, kuvvetlerine de duraksamadan Bala Ischem kuyularına ilerlemeyi emretmiştir. Daha önce kuyulara su alması için gönderilen birlik neredeyse susuzluktan ölmekte olan Albay Markosoff'un birliklerine su getirmiştir. Getirilen suyun tadı kötü ve sıcaklıktan kaynama derecesine gelmiş olmasına rağmen birlikler tarafından hemen tüketilmiştir. Krasnovodsk ordusu Bala Ischem mevkiine geldikten sonra burada uzun süre kalmadan Orta Kuyu mevkiine ilerlemeye başlamıştır. Albay Markosoff, kuvvetlerin ilerleyişi sırasında yine su sıkıntısı çekildiği için bir birliği Bala Ischem kuyularına su getirmesi için gönderirken, üç kişilik bir birliği de Orta Kuyu mevkiine keşif için göndermiştir. Orta Kuyu'ya gönderilen birlik yolda atlarını kaybederek yayan bir şekilde geri gelmiş ve Orta Kuyu'da su bulduklarını bildirmiştir. Havanın sıcaklığından dolayı hayvanlar telef olmaya başlamıştır. Öyle ki Igdy'den Bala Ischem'e gelinceye kadar 86 Kozak atı telef olurken, Bala Ischem'de de 40 at telef olmuştur. Bala Ischem'den hareket edildikten sonra Albay Markosoff'un önemli bir karar vermesi gerekmiştir. Kuvvetleri ile Orta Kuyu'ya ulaşsa bile Nefes Kulu ve Daudyre adlı mevkilere kadar 224km'lik bir yolu aynı zor şartlar altında kat etmesi gerekliydi. Bu sırada seferin diğer kuvvetleri de oldukça fazla yol kat etmiş olmalıydı. Albay Markosoff, yaklaşık 2 bin askeri ile bu yolu kat etmeye kalkarsa kuvvetlerinin susuzluk, açlık ve sıcaktan dolayı telef olacaklarını düşünerek Krasnovodsk'a dönüş kararı almak zorunda kalmıştır. Alınan karara göre Krasnovodsk ordusu 4 Mayıs²⁸⁷ günü öğleden sonra Igdy üzerinden, Krasnovodsk yönünde harekete geçecekti. Geri dönüş sırasında yürüyemeyecek derecede olan 100 piyade ve atlarını kaybetmiş olan 100 Kozak süvarisinin de develerle taşınmasına karar verilmiştir. Igdy'e geri dönüş sırasında aynı zorlukları çeken Krasnovodsk ordusu herhangi bir saldırıya maruz kalmamıştır. Geri dönüş sırasında yaşanan kum fırtınasında yalnızca üç asker kaybedilmiştir²⁸⁸.

Albay Markosoff kuvvetleri başarısız olmasına karşın harekâtını sürdürdüğü bölgede yaşayan yaklaşık 10 bin Türkmen'in dikkatini çekmiş ve bu Türkmenlerin Hive

²⁸⁷ MacGahan'da Albay Markosoff'un Bala İşim kuyuları civarında kuvvetlerini susuzluk, sıcaklık, hayvan kayıpları gibi nedenlerle, durdurduğunu ve 4 Mayıs tarihinde Krasnovodsk yönünde geri dönüş kararı verdiğini aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 123-124.

²⁸⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 146-148.

Hanı'nın yardımına koşmasını engellemiştir²⁸⁹. Albay Markosof Krasnovodsk'a döndüğünde, Krasnovodsk ordusu mevcudunun yarısı yeni bir görev için uygun durumda değildi. Kuvvetler bitkin düşmüş, 60 asker güneş çarpmasından dolayı ölmüş ve 3 bin deveden geriye sadece 800 deve kalmıştı. Krasnovodsk ordusu döndükten bir süre sonra askerler dinlenmeleri için eski kışlalarına gönderilmişlerdir. Ordunun elinde kalan levazimat, deve, cephane vs. ise Kinderli Kuvvetlerine ulaştırılmak üzere Hazar'a gönderilmiştir²⁹⁰.

2.3.4. Aral Filosu

Rusya'nın 1873 seferinde kara birlikleri kadar ön plana çıkmamasına karşın Hazar Denizi'nde bulunan taşıma şirketleri ile Aral Gölü'nde bulunan Aral Filosu da önemli bir yere sahip olmuştur. Hazar Denizi'nde faaliyet gösteren Hazar Buharlı Seyrüsefer Şirketi gemileri, Rus kuvvetlerine destek olarak, Avrupa Rusya'sı ve Kafkasya'dan gelen birliklerin ve mühimmatın taşınması görevini üstlenmiştir²⁹¹.

Sefer sırasında Rus kara kuvvetlerine destek veren Aral Filosu altı gemiden oluşmakta ve filonun başında Amiral Sitnikoff bulunmaktaydı. Filonun merkezi Kazala'da bulunmakta ve filoda memurlar dâhil 460 denizci görev yapmaktaydı. Gemilerin adları, tonaj ve kuvvetlerine dair bilgiler şöyledir:

Gemi Adı	M. Kuvveti (Hp ²⁹²)	Tonajı	Ateş Gücü
Semer kand	70 Hp	154 Ton	6 Top
Perovski y	40 Hp	140 Ton	4 Top

²⁸⁹ Yetişgin. a.g.e., 2014, 128.

²⁹⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 149.

²⁹¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 141. Basiret Gazetesi de Hazar Denizi'nde bir vapur şirketinin sefer kuvvetlerine asker ve mühimmat taşımakla görevlendirildiğini aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 26 Nisan 1289. 922 (8 Mayıs 1873)

²⁹² Hp ifadesi motorların, horse power yani beygir gücünü ifade etmek için kullanılmıştır.

Aral	40 Hp	149 Ton	2 Top
Taşkent	35 Hp	95 Ton	1 Top
Sirderya	20 Hp	70 Ton	1 Top
Obrutchev	12 Hp	16 Ton	-
Aral Filo'su bu gemiler dışında 4 adet yelkenli ve buharlı gemi ile üzerlerine toplam 23 adet top monte edilmiş 9 mavnaya (güvertesiz yük teknesi) da sahipti.			

Tablo 2: 1873 Hive seferine katılan Aral Filosu hakkında tablo²⁹³.

Aral Filosu, Aral Gölü'nde aldığı mühimmatı Amuderya yolu ile Türkistan ordusuna ulaştırma görevini yürütmüştür. Sefer planlarına göre filo, Aral Gölü'nden harekete geçerek Amuderya nehrine girecek, Hive yönünde seyrederek General K.P. von Kaufmann'a mühimmat ulaştıracaktı²⁹⁴. General Verevkin kuvvetleri ile iletişim sağlama emrini de alan Aral Filosu, 29 Nisan 1873 tarihinde Kazala'dan ayrılmıştır. 1 Mayıs'ta Tokmak Ata adlı adaya çıkan Aral Filosu, hava şartlarının kötü olmasından dolayı Taldık adlı mevkide 8 Mayıs'a kadar demirlemek zorunda kalmıştır. Hava şartlarının düzelmesi ile keşif hareketlerine başlayan Aral Filosu, 9 Mayıs tarihinde Ruslar için casusluk yapan dört yerliyi gemilere almıştır. Yerli casuslar filoya, Hivelilerin Ulkun Derya adlı mevkide Ak Kale adlı bir kale inşa ettiklerini ve burada bin asker ile 5 top bulunduğu bilgisini vermişlerdir. Aral Filosu casuslardan edindiği bilgiler ışığında, Ak Kale'ye yaklaşarak Kitchkina Derya mevkiine ulaşmış ve burada demirlemiştir. 10 Mayıs'ta Semerkand buharlı gemisinin top ateşi ile Ak Kale'ye saldırı başlamış, Ak Kale'de bulunan Hive kuvvetlerinin saldırılara top ateşi ile karşılık vermesi sonucu Semerkand buharlısının güvertesine bir top mermisi düşmüştür. Bu saldırıda Filo komutanı Amiral Sitnikoff ve 7 asker yaralanmıştır. Top ateşine dayanamayan Hive kuvvetleri bir süre sonra Ak Kaleyi boşaltarak terk etmek zorunda kalmışlardır. Hivelilerin Ak Kale'yi terk ettiklerini gören Amiral Sitnikoff'un kuvvetlerini karaya çıkarma konusunda kararsız kalması üzerine filo,

²⁹³ *British Documents On Foreign Affairs*, 142. Basiret Gazetesi Rusya'ya ait Aral Filosu hakkında hemen hemen aynı bilgileri vermekle beraber Perovskiy gemisinde 5, Semerkand gemisinde 3 top olduğunu aktarmakta ayrıca yelkenli sayısını 5 olarak belirtmektedir. Bkz. *Basiret*. 8 Haziran 1289. Nu: 959 (20 Haziran 1873)

²⁹⁴ MacGahan. a.g.e., 1995, 11.

Amuderya nehrinde ilerleyişini sürdürerek kaçan Hiveliler üzerine top ateşi yapmakla yetinmiştir²⁹⁵.

Ak Kale'nin topa tutulması sonrasında yaklaşık 64 km ilerleyen Aral Filosu, Amuderya nehri sahiline yaklaşarak su almakta iken bir kaç Kırgız filoya gelerek Amiral Sitnikoff ile görüşmek istediklerini bildirmiştir. Amiral Sitnikoff ile görüşen Kırgızların, Amiral isterse General Verevkin ile iletişimi sağlayabileceklerini söylemeleri üzerine yanlarına bir gurup asker verilmiştir²⁹⁶. Aslında Outene²⁹⁷ adlı bir Kırgız beyinin adamları olan Kırgızlar, sahile çıkıp bir süre ilerledikten sonra yanlarına verilen 1 topograf ve 11 denizcinin kafalarını keserek Hive hanına göndermişlerdir. Bu askerlerin cesetleri daha sonra Orenburg ordusu tarafından başları kesik ve bedenleri çıplak bir şekilde Kongrad yakınlarında bulunmuştur²⁹⁸.

Hivelilerin Rus deniz gücüne karşı hiçbir önlem almadıklarını söyleyemeyiz. Amuderya nehrinin bazı noktaları Hiveliler tarafından taş vs. gibi malzemelerle doldurularak gemilerin ilerleyişi için uygunsuz hala getirilmiştir²⁹⁹. Ayrıca Hivelilerin, Ulkun ve Taldyk adlı mevkilerde setler inşa etmeleriyle Aral Filosu'nun geçeceği sular sığlaşmıştır. Bu sebeplerden dolayı Aral Filosu 14 Mayıs'ta Ulkun Derya mevkiinde ilerleyişini durdurmak zorunda kalmıştır. Aral Filosu'nun zorunlu olarak demir attığı bu nokta Kongrad'a yaklaşık olarak 64km mesafede bulunmaktaydı³⁰⁰. Aral Filosu Ulkun Derya mevkiini geçerek ilerleyişini sürdürebilseydi, Türkistan ve Orenburg kuvvetlerine gerek ateş gücü ve gerekse levazımat bakımından yardımcı olabilirdi. Rus sefer kuvvetlerinin genel ilerleyişleri ve Hive kuvvetleri ile karşılaşmaları göz önüne alındığında, Hivelilerin yalnızca Aral Filo'sunu hareketsiz bırakma konusunda başarılı olabildiklerini ifade edebiliriz.

²⁹⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 150-151. MacGahan Ak Kale'nin top tutulması sırasında 5 Rus askerinin öldüğünü ve 4 Rus askerinin yaralandığını aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**,1995, 132.

²⁹⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 132.

²⁹⁷ Outene adlı Kırgız beyi bu hareketi sonrasında Buhara Emiri'ne sığınmıştı. Ancak Buhara Emiri Kırgız beyi ve adamlarını Rus kuvvetlerine teslim etti. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 151.

²⁹⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 1987-1991, 151.

²⁹⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 132.

³⁰⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 150-151.

3. HİVE HANLIĞI'NIN İŞGALİ VE SONUÇLARI

3.1. Hive Hanlığı'nın İşgali

Türkistan ve Orenburg ordusu Hive şehrine ilerleyişlerini sürdürdükleri sırada Hive Hanı tarafından yollanan bir elçi General K.P. von Kauffman ile görüşmek üzere Türkistan ordusuna gelmiştir. Hive elçisi 4 Haziran'da General K.P. von Kaufmann'a, Hive Hanı'nın Ruslar ile iyi ilişkiler sürdürmek istediğini, hanın kendisini sarayında misafir etmek istediğini, savaş yapmaya gerek olmadığını, hanın Rusların dostu olduğunu ve Türkmenlerin saldırılarına gelinecek olursa onlar üzerinde sözünün hükmü olmadığından bahsederek hanın Rus kuvvetleri ile anlaşma yapmak istediğini ifade etmiştir. Ancak General K.P. von Kauffman bu elçinin vakit kazanılmak için gönderildiğini düşünerek daha önce Hive Hanı tarafından gönderilen elçiler gibi bu elçiyi de reddetmiştir. Elçinin reddinden sonra birliklere Hive şehrine ilerleyiş emredilmiştir. Türkistan ordusu Hive bahçelerinde ilerlerken Hivelilerin sulama kanallarında bulunan köprüleri tahrip etme çabaları sonuçsuz kalmıştır. Kozak süvarilerinin müdahaleleri ile köprüler korunarak kuvvetlerin geçişleri için kullanılmış, Hivelilerin Rus kuvvetlerine karşı bu önemleri almaları için artık geç kalınmıştır³⁰¹.

Orenburg ordusu 8 Haziran'da Hive şehrinin kuzey kapısından saldırıya geçerek şehri topa tutmaya başlamıştır. Rus topçu ateşi karşısında Hive şehriden de Rus kuvvetlerine karşı top atışları gerçekleştirilmiştir. Şehrin kuzey kapısında oluşturulan siperlere Binbaşı Bourovzoff komutasında 4 piyade birliği ile bir hücum yapılmış, Rus kuvvetlerinin gerçekleştirdiği hücumda Binbaşı Bourovzoff ve iki subay ile yirmi asker yaralanırken dört asker ölmüştür. Hive siperlerin iyi korunmasından dolayı piyade saldırısı ertelenerek uygun noktalara 8 top ve 4 havan topu yerleştirilmiştir. 8 Haziran günü gece saat 10 sularına kadar bombardımana tutulan şehrin çeşitli yerlerinde yangınlar çıkmıştır.

³⁰¹ MacGahan. a.g.e., 1995, 135-137.

Aynı gece General K.P. von Kaufmann bir haberci ile Hive şehrinin doğu kapısından 4.8km uzakta olduğunu Orenburg ordusuna bildirmiştir³⁰².

9 Haziran günü Türkistan ordusunun Hive önlerine ulaşması ile şehir topta tutulmaya devam edilmiştir. General Verevkin 9 Haziran'da yaşanan çatışmalar sırasında sol gözünden bir kurşun ile yaralandığı için komutayı Albay Sarançhoff'a bırakmıştır. 9 Haziran'da Hive Hanı tarafından gönderilen bir memur General K.P. von Kaufmann'a, şehrin teslim edileceğini bu nedenle şehrin topta tutularak tahrip edilmemesinin istendiğini bildirmiştir. Rus kuvvetlerinin top ateşini kesmelerine rağmen Hive şehriden top ateşine devam edilmesi üzerine şehir topta tutulmaya devam edilmiştir. Aynı gün Hive Hanı tarafından gönderilen bir başka elçi, hanın top atışı yaptırmadığını, şehirde bulunan Türkmenlere sözünü geçirmedeğini ve top atışlarından Türkmenlerin sorumlu olduğunu bildirmiştir. General K.P. von Kaufmann ilk aşamada bunun bir aldatmaca olduğunu düşünse de daha sonra Rus kuvvetlerinin top ateşini kesmelerini emretmiştir. Ayrıca Hive Hanı'na bir haber göndererek şehrin dışında kendisi ile teslim şartlarını görüşmek üzere buluşmasını istemiştir³⁰³. Hanın şehri teslim etme isteği karşısında Hive şehrinde bulunan Yomud Türkmenlerinin kuvvetleri Hive Hanı'nın Ruslara karşı direnmesini ve şehrin direnmeden teslim edilmemesini istemişlerdir³⁰⁴. Hive içerisinde bu ikilik devam ettiği sırada, han şehri terk ederek Yomud Türkmenlerine sığınmıştır³⁰⁵. Hanın, Yomudların şehri teslim etmemeleri konusunda serzenişte bulunup yine Yomudlara sığınması bir çelişkinin ifadesidir. Bu çelişki Yomudların bir kısmının savaş yanlısı olmayabileceklerini göstermektedir.

Hanın şehri terk edişi sonrasında amcası Seyyid Emir Ömer vekilharç olarak sorumluluğu üstlenmiştir. 10 Haziran'da Rus kuvvetleri ile nihai görüşme Hive Hanı'nın amcası Seyyid Emir Ömer ile yapılmıştır. Hive'nin teslimi konusunda yapılan görüşmelere Rus tarafından General K.P von Kaufmann, Albay Sarançhoff ve Albay Lomakine de

³⁰² *British Documents On Foreign Affairs*, 152.

³⁰³ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 139-140.

³⁰⁴ Suavi. *a.g.e.*, 1977, 105.

³⁰⁵ *Basiret*. 9 Temmuz 1289. Nu: 982 (21 Temmuz 1873) MacGahan Hive hanının birkaç yüz adamı ile ilali ve İmuckir adlı mevkiiler yönünde kaçtığını aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 141.

katılmıştır³⁰⁶. Rus temsilcileri ve Hiveli temsilciler hanlığın teslim şartlarını görüşürken hanın amcası Seyyid Emir Ömer, General K.P. von Kaufmann'a hanın yakınlarındakiler tarafından etki altına alındığını ifade etmiştir. Hive Han'ın çevresindekiler Rus kuvvetlerinin Hive'ye gelmelerinin imkânsız olduğunu ve endişe edilecek bir durum olmadığını belirterek hanı etkilemişlerdir³⁰⁷. Görüşmelerden sonra hanın amcası Seyyid Emir Ömer ve yanında hanın kardeşi Atacan Tura bulunduğu halde 10 Haziran'da Rus kuvvetleri ile Hive şehrine doğru harekete geçmişlerdir. MacGahan, General K.P. von Kaufmann Hive temsilcileri ile görüştüğü sırada General Golovatchoff'un dört bölük piyade, dört top ve iki yüz Kozak süvarisi ile şehre girdiğini aktarmıştır³⁰⁸.

Hive şehri Ruslara şartsız olarak teslim edilmesi sonrasında Hive şehrinin Hazavat kapısından şehre giriş yapan Orenburg ordusu üzerine Türkmenler tarafından ateş açılmıştır. Orenburg ordusundan Kont Shuvaloff ve Albay Skobelev, Türkmenlerin ateş açmasını fırsat bilmiş ve şehir savaşıyla alınmış gibi önlerine gelen Hivelileri öldürmeye başlamışlardır. Evlerinin çatılarına çıkarak Orenburg kuvvetleri üzerine ateş açan Hivelilerle çatışmasından dolayı şehrin bazı noktalarında yangınlar çıkarsa da yangınlar ahali tarafından söndürülmüştür. Şehre giren kuvvetlerin kumandan vekili olan Albay Skobelev hanın sarayı önüne kadar bir dizi çatışma yaşayarak ilerlerken, General K.P. von Kaufmann ile emrindeki birlikler Hive şehrine hiçbir direniş görmeden ve şarkılar

³⁰⁶ *British Documents On Foreign Affairs*, 152-153. Mehmed Emin Efendi Hive şehrinde duyduklarına göre işgal sırasında halkın hanın kardeşi Atacan Tura'yı desteklediğini ancak Seyyid Ahmed Tura'nın (Seyyid Emir Ömer) liderliği ele geçirdiğini aktarmaktadır. Bkz. Emin. **a.g.e.**, 1986, 133-134. Hayit ise Atacan Tura'nın 1873 yılında 22 yaşında olduğunu belirterek savaş karşıtı olduğunu ayrıca 1872 yılında Said Muhammed Rahim Bahadır Han'ı tahttan indirmeye çalıştığı için işgal sırasında tutuklu bulunduğunu aktarmaktadır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103. MacGahan'ın teslim şartları görüşülürken, K.P. von Kaufmann'ın eğer Said Muhammed Rahim Bahadır Han geri dönmez ise Atacan Tura'yı yeni han olarak tanıyacağını söylediğini aktarması Muhammed Rahim Han'ın yalnızlığı göstermesi bakımından önemlidir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 142.

³⁰⁷ Hayit Hive Divan Beyi Mat Murat ve Yasavul Beyi (polis kuvvetleri komutanı) Rahmetullah'ın azılı birer Rusya düşmanı olduklarını ve savaşın sürdürülmesi taraftarı olduklarını aktarmaktadır. Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103. Seyyid Emir Ömer'in hanı etkisi altına alındığını belirttiği kişi ya da kişilerin bu iki isim olması olasıdır.

³⁰⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 141-144. Ziyayev ise Hive şehrine ilk olarak General Golovatchoff birliklerinin değil Orenburg-Kinderli kuvvetlerinin girdiğini belirtmiştir. Bkz. Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 286. Basiret Gazetesi İngiliz Daily Telgraph gazetesinden aldığı bir haber ile Hive şehrinin direnmeden teslim olmasından Rus kurmaylarının rahatsız olduğunu aktarmaktadır. Haberde Rus kuvvetlerinin sefer sırasında çektikleri meşakkatin karşılığını almak istedikleri belirtilmektedir. Bkz. *Basiret*. 19 Mayıs 1289. Nu: 942 (31 Mayıs 1873) MacGahan'da Rus çarı II.Aleksandr'ın kardeşi olan Grandük Nicola'nın Hive şehrini büyük bir savaş yaparak almak istediğini ve böyle kolayca alınmasından şikayetçi olduğunu aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 140.

eşliğinde eğlenerek girmişlerdir. General K.P. von Kaufmann Orenburg kuvvetlerinin şehre girmesi yönünde bir emir vermemiş olduğundan bu kuvvetlerin derhal şehirden çıkmasını istemiştir. Orenburg kuvvetleri şehri terk ederken bir ev direğinin yıkılması sonucunda Kont Shuvaloff ve 14 asker yaralanmıştır. Rus kuvvetleri şehre girdiğinde Hiveliler kendilerinin katledileceklerini düşündüklerin için saklanırken, İranlı esirler Rus kuvvetlerine sevgi gösterilerine bulunmaya başlamışlardır. Şehre girmesine müsaade edilen Rus kuvvetleri ve subayları hanın sarayı önünde buluştuktan sonra General K.P. von Kaufmann, Grandük Nicola ve Prens Eugene gibi subaylar hanın sarayına girmişlerdir. General K.P. von Kaufmann Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın tahtına oturmakla beraber diğer subaylarda çevresine oturmuş saraya giren mızıka takımının çaldığı şarkılarla burada kutlama yapılmıştır³⁰⁹. Hive şehrine giren Rus kuvvetlerinin sayısını 291 subay ve 6.965 askerdir³¹⁰. Rus kuvvetleri şehri teslim aldıktan sonra General K.P. von Kaufmann bazı önlemler almıştır. Türkistan ordusuna Hazaresp ve Hanka yolunu, Kinderli (Mangışlak) ordusuna Yeni Ürgenç yolunu ve Orenburg ordusuna Gazabat/Hazavat yolunu denetim altına alınması emredilmiştir³¹¹.

3.2. İşgali Sonrasındaki Gelişmeler

Rusya, Türkistan'da işgal ettiği şehirlerin anahtarlarını temsili olarak St. Petersburg kilisesine gönderir ve şehirlerin anahtarları burada saklanırdı³¹². Rusların uygulaması ile örtüşen bir şekilde Rus kuvvetleri Hive şehrine girdikten sonra hanın tahtı Moskova'ya gönderilmiştir³¹³. 11 Haziran'da daha önce Hive'yi işgal etmek isteyip başarılı olamayan

³⁰⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 141-147.

³¹⁰ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103. Ancak Hive şehrine ulaşan Rus kuvvetlerinin 7.639 asker olduğu da ifade edilmiştir. Türkistan Ordusu kuvvetleri 3.888 asker ve 16 top, Orenburg Ordusu kuvvetleri 2.304 asker ve 8 top, Mangışlak Ordusu kuvvetleri ise 1.447 asker ve 2 top ile Hive önlerine ulaşabildiği aktarılmaktadır. Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 140.

³¹¹ Ziyayev denetim altına alınan yolları belirtirken Hive'ye ulaşan Rus kuvvetlerinin sayısını Türkistan Ordusu'ndan 3.888 asker ve 16 top, Kinderli (Mangışlak) Ordusu'ndan 1.457 asker, Orenburg Ordusu'ndan ise 2.304 asker ve 8 top olarak vermektedir. Ziyayev'in verdiği rakamlar Hayit'in verdiği rakamlar ile örtüşmektedir. Bkz. Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 290.

³¹² **Basiret**. 25 Ağustos 1289. Nu: 1023 (6 Eylül 1873)

³¹³ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 103-104. MacGahan Hive şehri işgal edildikten sonra hazinenin de yağmalanarak değerli eşyaların St. Petersburg'a gönderildiğini aktarmaktadır. MacGahan hazinede yaklaşık üçyüz cilt el yazması kitap, eskimiş bir takım zırh ve silahlar ile değerli Çin işi vazolar olduğunu aktarmakla beraber ayrıca üzerinde ay yıldız motif olan bazı silah ve eşyalar bulunduğunu da ifade etmektedir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 155.

Rus Çarı I. Petro'nun doğum günü³¹⁴ ve Hive Hanlığı'na yönelik vasiyetinin hayata geçirilmiş olması nedeniyle ayinler eşliğinde kutlamalar gerçekleştirilmiştir³¹⁵. Ayrıca 11 Haziran tarihinde Rus Çarı II. Aleksandr'a seferin başarı haberini ulaştırmak üzere bir ulak gönderilmiştir³¹⁶. Hive Hanlığı'nın mağlup edilerek işgal edilmesi üzerine çar tarafından General K.P. von Kaufmann'a ikinci dereceden St. George nişanı verilirken, General Verevkin ve General Golovatchoff'a üçüncü dereceden St. George nişanı verilmiştir³¹⁷. İşgal sonrasında şehirde sadece birkaç yüz kişilik bir kuvvet bırakılarak kalan kuvvetler şehirden çıkarılmış ve Rus kuvvetleri Hive bahçelerinde eğlenceye başlamışlardır. MacGahan, generaller ve kuvvetlerin çoğu Hive bahçelerinde eğlenmekte iken şehirde bırakılan birkaç yüz kişilik kuvvetin halka saldırdığını aktarmıştır. Rus kuvvetleri halkın mallarına zarar vermiş, gasp ve yağmalama hareketlerinde bulunmuş ayrıca kadınların namuslarına da göz dikmişlerdir. Ancak suçlulara karşı hiçbir takibat yapılmamış ve suç işleyenler ceza almamıştır³¹⁸.

Rus kuvvetleri Hive şehrini işgal ettiklerinde Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han şehirde bulunmuyordu. Yanında vezirlerinden ve danışmanlarından bir kısmı olduğu halde Türkmen topraklarına sığınmıştı³¹⁹. General K.P. von Kaufmann Hive şehrini aldıktan sonra Hive Hanı'na bir mektup yollayarak gelip teslim olmasını istemiştir. General K.P. von Kaufmann, mektubunda eğer han gelip teslim olursa kendisini hanlığın başında bırakacağını ve kendisine iyi davranacağını belirtmiştir. Ayrıca kendisi gelip teslim olmazsa hanın kardeşini (Atacan Tura) han tanıyarak onunla antlaşma müzakerelerine başlayacağını ifade etmiştir. Bu mektup üzerine İmuckir adlı mevkide bulunan han 14 Haziran'da Hive şehrine gelerek teslim olmuş ve General K.P. von Kaufmann ile görüşmüştür. General K.P. von Kaufmann, Hive Hanı ile görüşmesi sırasında hana defalarca mektup yazarak kendisini uyardığını, Çarın Hiveyi tamamen işgal

³¹⁴ *Basiret*. 11 Temmuz 1289. Nu: 984 (23 Ekim 1873)

³¹⁵ Hayit. *a.g.e.*, 1975, 104.

³¹⁶ *Basiret*. 11 Temmuz 1289. Nu: 984 (23 Ekim 1873)

³¹⁷ *Basiret* gazetesini bu haberinde St. George nişanının Ruslar için çok önemli olduğunu ve adı geçen generallere bu nişanın verilmesinin seferin önemini gösterdiğini belirtmektedir. Bkz. *Basiret*. 25 Ağustos 1289. Nu: 1023 (6 Eylül 1873)

³¹⁸ MacGahan Rus kozaklarının Hive'ye ilerleyişleri sırasında göçebelere saldırdıklarını ve kadınlarına tecavüz girişimlerinde bulduklarını da aktarmaktadır. Hatta kozak süvarilerinin bir Kırgız köyünde kadınlara saldırdığını, kucağında bebeği olan bir Kırgız kadının önce bebeğini sonra da kendini öldürerek namusunu koruduğunu ifade etmektedir. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 163-164.

³¹⁹ *Basiret*. 26 Haziran 1289. Nu: 974 (8 Temmuz 1873)

etme niyetinde olmadığını³²⁰, Hive Hanı'nın Rus çarına tabii olarak dostluğunu göstermesi durumunda kendisinin taht ve tacının korunacağını ayrıca Rusların tek amacının Hiveliilere güçlerini göstermek olduğunu dile getirmiştir³²¹. General K.P. von Kaufmann'ın Hive Hanı'na yönelik tehditkâr sözleri gelecekte Hive Hanlığı'nın hangi statüde olacağını göstermesi bakımından önemlidir. Hive Hanı Rusya'ya tabi olacak ve olumsuz bir durum ortaya çıkarmayıp efendilerinin sözünü dinlediği sürece tahtında kalacaktır.

Hive Hanı maiyetindeki danışman ve vezirler ile geri döndükten sonra Divanbeyi Mat Murad (Muhammed Murad) ile Yasavulbaşı Rahmetullah yargılanmıştır. Hive Hanı'nı Rusya aleyhinde hareket etmeye teşvik etmekle suçlanan Mat Murad ve Rahmetullah'ın yargılanması amacıyla beş kişiden oluşan bir komisyon oluşturulmuştur³²². General K.P. von Kaufmann Mat Murad ve Rahmetullah'ın yargılanması için komisyon oluştururken diğer bir divanbeyi olan Matniyaz'ı kendisine yakın tutmuş ve ondan hanlık hakkında bilgi edinmiştir. Mat Niyaz'ın da General K.P. von Kaufmann'a verdiği bilgiler üzerine Mat Murad ve Rahmetullah Sibirya'ya sürülmek üzere Kazala'ya gönderilmiştir³²³. Burada bir müddet kalan Mat Murad ve Rahmetullah 14 Mart 1873 tarihinde müebbet hapis hayatı yaşamak üzere Kaluca'ya gönderilmişlerdir. Hive şehrinde asayiş sağlandıktan sonra General K.P. von Kaufmann'ın emri ile bir Taht Şurası oluşturulmuş bu şuraya dördü Rus ve üçü Hiveli olmak üzere yedi kişi atanmıştır³²⁴. Yedi kişiden oluşan Taht Şurası'nda bulunan dört Rus üye General K.P. von Kaufmann tarafından atanırken üç Hiveli üye II. Muhammed Rahim Bahadır Han tarafından atanmıştır. Taht Şurası Rus orduları Hive Hanlığı'nı terk edinceye kadar hanlığı idare edecektir³²⁵.

³²⁰ Basiret Gazetesi de Rusya'nın Hive Hanlığı'nı tamamen işgal etmek niyetinde olmadığını ancak zamanla tamamen işgal edeceğini belirtmektedir. Gazete, hanlığın tamamen işgal edilerek Rus topraklarına katılmamasının sebebini ise bu hareketin Rusya'ya büyük masraflara mal olacağını ileri sürerek açıklamaktadır. Ayrıca bu durumun bölgede Rus hâkimiyeti altına alınmış diğer hanlıklar içinde geçerli olduğu vurgulanmaktadır. Bkz. *Basiret*. 12 Şubat 1289. Nu: 859 (24 Şubat 1874)

³²¹ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 165-167.

³²² *Basiret*. 25 Ağustos 1289. Nu: 1023 (6 Eylül 1873)

³²³ Ziyayev. *a.g.e.*, 2007, 293. MacGahan Vezir Niyaz ile Seyyid Emir Ömer'in yaklaşım ve davranışlarının Rusya'nın işine geldiğini hatta Rusya'nın Hive hakkında aldığı tüm bilgilerin Vezir Niyaz'dan alındığını aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 176.

³²⁴ Hayit. *a.g.e.*, 1975, 104.

³²⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 159.

Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han ve General K.P. von Kaufmann Rus ordularının Hive’de bulunduğu süre zarfında birkaç kez görüşmüştür. 16-17 Haziran tarihlerinde General K.P. von Kaufmann ve II. Muhammed Rahim Bahadır Han’ın huzurunda, Rus kuvvetlerine resmigeçit ve talimler yaptırılmıştır. Bu talimler sırasında Rus askerlerine “imparator çok yaşa” naraları attırılarak Hive Hanı’na gözdağı verilmiştir³²⁶. General K.P. von Kaufmann’ın Hive Hanı teslim olduğunda yapmış olduğu konuşma ve resmigeçit sırasında vermiş olduğu gözdağı ile Hive Hanı’nı sindirmeye çalıştığı ifade edilebilir. Hive Hanı sindirildiği takdirde Hive ile Rusya arasında imzalanacak antlaşmada bir pürüz çıkmayacaktır. Antlaşma sırasında da görüleceği üzere Hive Hanı önüne konan metne itiraz etmeden imzasını atacaktır.

3.3. Kölelik ve Kölelerin Statüsü

Hive Hanlığı’na bağlı göçebe boylar İranlılara ve Ruslara karşı saldırılar gerçekleştirerek onları esir almışlar ve Hive pazarlarında köle olarak satmışlar, mallarını ise yurtlarına götürmüşlerdir. Bilhassa İranlıların kervanlarına gerçekleştirilen saldırılar sırasında cesur olan ve direnenler öldürülmüş diğerleri ise esir edilerek Hive pazarlarında satılmışlardır³²⁷. Rusya Türkistan hanlıkları üzerine gerçekleştirmiş olduğu seferler ve işgalleri dünya komuoyunda meşrulaştırmak amacıyla bölgedeki faaliyetlerinin hanlıklarda uygulanan köleliğin kaldırılmasına yönelik olduğunu ileri sürmüştür.³²⁸ Nitekim Hive Hanlığı Rusya tarafından işgal edildiğinde de diğer bölgelerde olduğu gibi kölelik uygulaması ele alınmıştır. Hive Hanlığı’nda pek çok İranlı³²⁹ ve Rus köle³³⁰ bulunmakta

³²⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 167.

³²⁷ Bonvalot. **a.g.e.**, 1970-1980, 139-140. Horosan bölgesindeki köleleştirme faaliyetlerinde Türkmenler rol alırken Ruslara karşı gerçekleştirilen köleleştirme faaliyetlerinde genel olarak Kazaklar rol almıştır. Hive Hanlığı’nda da Türkmen köle temini noktasında başta gelmekteydiler. Esir etmiş oldukları insanları Hive pazarlarında satan Türkmenler hububat vs. gibi ürünler alarak yurtlarına geri dönmekteydiler. Bkz. Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2016). “XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topluluklarında Kölelik ve Köle Ticareti”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (15-3), 978,979.

³²⁸ Çapraz, H. (2011). “Çarlık Rusyası’nın Türkistan’da Hâkimiyet Kurması”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24), 51.

³²⁹ Nadir Şah’ın Hive Hanlığı’nı işgal ettiği dönemde Hive Hanlığı’nda yaklaşık 30 bin İranlı köle bulunmaktaydı. Bu köleler Safavi kuvvetlerine yardım etmişler ve Nadir Şah bu kölelerin azat edilmesi emrini vermiştir. Bkz. Doğan, O. ve Erdoğan, A. **a.g.m.**, 2016, 974.

³³⁰ 1558 yılında bir Rus ticaret şirketinin görevlisi olarak Buhara’ya seyahat eden Anthony Jenkinson bölgeden dönerken yanında 25 Rus esiri de beraberinde götürmüştür. Böyle erken bir dönemde bahsi geçen Rus esirleri, Nogaylar ve Başkırtlar tarafından ele geçirilmişlerdir. Esirler genelde seyahat sırasında,

idi. Ancak kölelerin sayıları hakkında farklı rakamlar verilmiştir. Emin Efendi işgal öncesinde Hive’de 60-70 bin kadar İranlı köle olduğunu aktarmakla beraber her esirin 15-20 Osmanlı lirası karşılığında alınıp satıldığını belirtmiştir³³¹. MacGahan, Hive’de 4 bin köle bulunduğunu rivayet etse de sadece II: Muhammed Rahim Bahadır Han’ın maiyetinde 1.500 esir bulunmaktaydı. MacGahan ayrıca işgal sonrası yapılan araştırmalar sonucunda 27 bin kadar köle olduğunun anlaşıldığını da belirtmiştir³³². Holdsworth ise Hive Hanlığı ile yapılan antlaşma sonrası yaklaşık 20 bin kölenin vatanlarına dönmesinin beklendiğini ifade etmiştir³³³.

Vambery Hive’de bulunan İran’lı kölelerin siyah başlıklar takarak normal halktan ayrıldığını aktarmakla beraber kölelere gayet iyi davranıldığını ifade etmiştir. İranlıların yeteneklerini ve iş bilgilerini kullanarak kısa sürede para kazandıklarını, böylece özgürlüklerini satın alabildiklerini de belirtmiştir³³⁴. 1851 yılında Hive’ye gelen İran elçisi Rıza Kulu Han da İranlı kölelerin iyi durumda olduklarını hatta Ramazan bayramında İranlı kölelerin Hive şehrinde toplanarak eş, dost ve akrabaları ile görüştiklerini aktarmıştır³³⁵. İranlı köleler esir dildikten sonra iyi bir şekilde beslenmişler ancak mezhep değiştirmeleri amacıyla baskıya uğramışlardır. Fakat II. Muhammed Rahim Bahadır Han’ın emri ile kölelerin mezheplerini değiştirmeleri konusunda zorlanmalarından vazgeçilmiştir³³⁶. Hive Hanlığı’nda bulunan köleler kurtuluş ücreti olarak 70 ruble kadar meblağı biriktirip ödedikleri takdirde özgürlüklerini kazanma hakkına sahip olmuşlardır. Kurtuluş ücretini biriktiren ve özgürlüğünü kazanma hakkını elde eden kölelere istisnalar dışında hanın dahi baskı yapma hakkı bulunmamaktadır. Hive Hanlığı’na gelmiş olan İgnatiyev Hive Hanlığı’nda bulunan toprak sahibi ve yüksek rütbeli kişilerin varlıklarını hanlık topraklarında tarım işçisi olarak çalıştırılan İranlı köleler sayesinde arttırdıklarını belirtmiştir. Esareten kurtularak Rusya’ya dönebilen Rus köleler hanlıkta pek çok varlıklı

balıkçılık gibi faaliyetler sırasında ya da doğrudan şehir ve kasabalara karşı gerçekleştirilen saldırılar sonucunda köleleştirilmişlerdir. Bkz. Doğan ve Erdoğan. **a.g.m.**, 2016, 975.

³³¹ Emin. **a.g.e.**, 1986,122.

³³² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 189.

³³³ Holdsworth, M. (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century*. (1. Baskı) Oxford: Central Asian Research Center, 24-25.

³³⁴ Vambery, A. (1993). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. (Haz. N.Ahmet Özalp). İstanbul: Ses Yayınları, 116.

³³⁵ Holdsworth. **a.g.e.**, 1959, 21.

³³⁶ Schuyler. **a.g.e.**, 2007, 49.

kişinin on veya daha fazla köleye sahip olduklarını, orta sınıftan kişilerin dahi en az bir köleye sahip olduklarını belirtmişlerdir³³⁷.

Emin Efendi, Hive Hanlığı'nın işgali öncesinde Rusların Hive'de bulunan İranlı ve Rus köleleri kendi yanlarına çekmeye çalıştıklarını bununla beraber sarayda bulunan pek çok köleyi kendi yanlarına çekmeyi başardıklarını aktarmış ve Rus kuvvetleri harekete geçtiğinde Hive'de bulunan yetmiş bin kadar kölenin de ayaklandığını ifade etmiştir³³⁸. Ancak işgal öncesinde kölelerin isyanına dair bir başka bir bilgi bulunmamaktadır. Emin efendinin kölelerin isyanı hakkındaki ifadeleri şehre Rus kuvvetlerinin girmesinden sonra yaşananlara ilişkin olmalıdır. MacGahan, Rus kuvvetleri Hive şehrine girdiklerinde İranlı kölelerin isyan ederek sahiplerine saldırdıklarını ve Hivelilerin evlerini yağmaladıklarını aktarmıştır. İranlı kölelerin bu davranışları üzerine Hiveliler Rus kuvvetlerine şikâyetlerini bildirmişler ve Rus yetkililerin birkaç İranlı köleyi idam ederek ibret için şehir meydanında sergilemişlerdir. Böylece şehirde sükûnet sağlanmıştır³³⁹.

General K.P. von Kaufmann ve Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın görüşmeleri sırasında köleliğin kaldırılması ve Hive sınırları dâhilinde bulunan tüm kölelerin serbest bırakılması General K.P. von Kaufmann tarafından istenmiştir. Rusların bu isteği karşısında Hive Hanı köleliğin kaldırılmasını kabul etmiş ve 24 Haziran günü tüm şehirlerin sokaklarına tellallar göndererek köleliğin kaldırıldığını ilan ettirmiştir³⁴⁰. Köleliğin kaldırılmasıyla beraber Hive sınırları dâhilinde bulunan kölelere ne olacağı sorunu ortaya çıkmıştır. General K.P. von Kaufmann, İran hükümetine haber göndererek serbest bırakılacak ve memleketlerine dönecek köleler için hazırlık yapılmasını tavsiye etmiştir³⁴¹. MacGahan, İran hükümetine haber gönderildikten sonra üç kervan halinde 1.500 kişilik bir gurubun İran istikametinde yola çıkarıldığını aktarmıştır. Onun aktardığına göre Krasnovodsk ve Kinderli Körfezi üzerinden vatanlarına gönderilen İranlı köleler sağ salim İran'a ulaşırken Atrek vadisi üzerinden vatanlarına gönderilen İranlı köleler Teke

³³⁷ Doğan ve Erdoğan. **a.g.m.**, 2016, 979-980.

³³⁸ Emin. **a.g.e.**, 1986, 149-150.

³³⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 188.

³⁴⁰ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 189.

³⁴¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 159.

Türkmenlerinin saldırısına uğrayarak tekrar esir olmuşlardır³⁴². MacGahan'ın İran'a dönen kölelere dair verdiği rakamlara dayanarak, Emin Efendi'nin Hive'de 60-70 bin köle bulunduğuna dair verdiği bilgilerin abartılı olduğunu iddia edebiliriz. Emin Efendi ayrıca vatanlarına dönen İranlı kölelerin, İran hükümeti tarafından yerleştirilemediğini ve kendilerine iyi bakılmadığını aktarmıştır. İranlı kölelerin zaten Sünni mezhebini kabul ettiklerini ve çoğunun Hive'de aileler kurarak burada mal mülk sahibi de olduklarını aktaran Mehmet Emin Efendi kölelerin kendi istekleri ile yine Türkistan'a gelerek efendilerine hizmet etmeye başladıklarını ifade etmiştir³⁴³. Bu bilgilere ve vatanlarına geri dönenler hakkında verilen rakamlara dayanarak köleliğin kaldırılmış olmasına rağmen Hive'de bulunan İranlı kölelerin çoğunun İran'a dönmek istemediklerini ifade edebiliriz.

3.4. Rusya-Hive Antlaşması (1873)

Rus kuvvetleri Hive Hanlığı'nı fiili olarak işgal ettiklerinde hanlık hakkında detaylı bilgiler edinmeye çalışmışlardır. Hive Hanlığı'nın yıllık geliri, Rus kuvvetleri ile beraber bulunan Mösyö Kuhn adlı bir kişi tarafından yıllık 90 bin tilla³⁴⁴ yani 45 bin İngiliz sterlini olarak hesaplanmıştır³⁴⁵. Hive Hanlığı'nda dönem şartlarına göre modern bir mali sistem bulunmamaktadır. Halkın yüksek gelir sahibi kesiminden daha fazla vergi alınırken düşük gelirli kesimden daha az vergi alınmakta, halktan en yüksek 50 frank ve en düşük 12 frank vergi toplanmaktadır. Hive Hanlığı hazinesine ait gelir kalemleri şöyledir; mutbah bergisi (hane bergisi), gümrük vergisi, zekât vergisi, kervân vergisi, savaş ganimetlerinden beşte bir pay, Hive Hanı'na ait çiftlik ve orman gelirleri, Hive Hanı'na hediye edilen mallar ve geçici vergiler.³⁴⁶ Hive hazinesinin yıllık gelirleri ise dair şöyledir;

³⁴² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 189.

³⁴³ Emin. **a.g.e.**, 1986, 122.

³⁴⁴ Suavi tıllanın Hive Hanlığı'nda bulunan en kıymetli para olduğunu ve altından darp edildiğini belirtmekte ve 1 tıllanın 16 frank değerinde olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 90.

³⁴⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 169.

³⁴⁶ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 95-97.

Frank	Vergi
2.500.000	Mutbah (Hane) Vergisi
5.000.000	Gümrük Vergisi
1.000.000	Türkmenlerden toplanan zekâtlar
400.000	Kervan Vergisi
2.100.000	Çiftlik, Orman, Kanal Gelirleri ile Savaş ganimetlerinin beşte biri ve Hive Hanı'na sunulan hediyeler.
11.000.000	Toplam

Tablo 3: Hive Hanlığı hazinesinin yıllık gelirine dair tablo.³⁴⁷

Görüldüğü üzere Hive Hanlığı'nın yıllık hazine gelirlerine dair farklı rakamlar bulunmaktadır. MacGahan'ın aktardığı 90 bin tıllalık meblağ, Suavi'nin tıllanın frank karşılığı vermiş olduğu değere göre hesaplandığında, hazinenin toplam geliri 1 milyon 440 bin frank olarak hesaplanmaktadır. Suavi ise kendi verdiği rakamlar ile hazinenin yıllık gelirinin 11 milyon frank olduğunu belirtmiştir. 11 milyon frank ise Hive Hanlığı'nın en değerli sikkesi olan tıllaya göre hesaplandığında hazinenin geliri 687.500 tılla olarak hesaplanmaktadır.

³⁴⁷ Suavi. a.g.e., 1977, 95-97.

16-17 Haziran tarihlerinde Hive Hanı'nın huzurunda Rus askerlerine talim ve resmigeçit yaptırıldıktan iki gün sonra General K.P. von Kaufmann tarafından bir tazminat komisyonu kurulması istenmiştir. Komisyon da Hive tarafından üç ve Rusya tarafından üç üye bulunması kararlaştırılmıştır. MacGahan komisyon üyelerinden bahsederken sadece Albay İvanoff'un adını zikretmekle beraber komisyona Hive idaresinde ıslahat yapma görevinin de yüklendiğini aktarmıştır³⁴⁸.

Hive Hanlığı ile imzalanacak antlaşma metni General K.P. von Kaufmann idaresindeki bir komisyon tarafından hazırlandıktan sonra St. Petersburg'da bulunan Çar II. Aleksandr'a gönderilmiştir. Rus çarı antlaşma maddelerini uygun bulmuş, bunun üzerine antlaşma maddeleri Özbek diline çevrilerek imzalanmasından birkaç gün önce II. Muhammed Rahim Bahadır Han'a sunulmuştur. Hive Hanı ile vezirleri ve General K.P. von Kaufmann ile bazı kurmaylarının katılımıyla 1873 Antlaşması imzalanmıştır³⁴⁹. Emin Efendi Hive ziyareti sonrası kaleme aldığı eserinde II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın antlaşma metnini itiraz etmeden imzaladığını aktarmıştır³⁵⁰.

18 maddeden oluşan ve 17/24 Ağustos 1873 tarihinde³⁵¹ General K.P. von Kaufmann ile Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han tarafından imzalanan antlaşmanın maddeleri şöyledir;

1-) Hive Hanı Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han tebaası ile Rus çarına tabii olduğunu onaylayıp itiraf etmekle beraber yakın veya uzak etrafında bulunan hanlıkların hiçbiri ile ittifak kurmayacak, Rusya'nın Taşkent valisine müracaat etmeden diğer hanlıklar üzerine savaş açamayacak, antlaşma ya da mukavele imzalamayacaktır.

³⁴⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 167-169.

³⁴⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 253.

³⁵⁰ Emin. **a.g.e.**, 1986, 151.

³⁵¹ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351. Hive Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan 1873 antlaşmasına dair farklı tarihler verilmiştir. Hayit (Bkz. Hayit. **a.g.e.**, 1975, 104.) ve Ziyayev 12 Ağustos 1873 (Bkz. Ziyayev. **a.g.e.**, 2007, 293.), Saray 23 Ağustos 1873 (Bkz. Saray. **a.g.e.**, 2003, 46.), Suavi (Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 103.), Basiret Gazetesi (Bkz. **Basiret**. 29 Teşrin-i Sâni 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)) ve British Documents on Foreign Affairs'de 25 Ağustos 1873 (Bkz. **British Documents On Foreign Affairs**, 160.) antlaşma tarihi olarak verilmiştir.

2-) Rusya ve Hive ülkeleri sınırları, Kukertli adı verilen mevkiden başlayarak Amuderya nehrinin batı sahili hizasınca Aral gölüne ve Aral gölü sahiline paralel olarak Urga burnuna ulaşacak, buradan da Üst Yurt dağlarının güney eteklerinde bulunan Cink adlı mevkiden geçerek, Amuderya nehrinin eski yatağı üzerinden Hazar Denizi'nde son bulacaktır.

3-) Amuderya nehrinin sağ yakasında kalan Hive toprakları ve bu topraklarda yaşayan Yomud Türkmenleri ile diğer kabile halkları Rusya tabiiyetine geçecek, Rusya tabiiyetine geçen topraklarda daha önce Hive Hanı tarafından memurlarına ve halka³⁵² verilen arazilerin tamamı Rusya'ya bırakılacak, Rusya arazileri alınan kişilere tazminat ödemek zorunda olmayacaktır. Ancak Hive Hanı isterse Amuderya nehrinin sol yakasında bu kişilere arazi verebilecektir.

4-) Rus Çarı Amuderya nehrinin sağ yakasında bulunan bir miktar araziye Buhara Emiri'ne ihsan etmiş olduğundan, Hive Hanı bahsi geçen arazi için hak iddia etmeyecektir.

5-) Amuderya nehrinde seyrüsefer ve kayık işletilmesi hakkı özellikle Rusya'ya ait olacak, Hive ve Buhara ahalisinden hiçbir kimse Rusya'nın Orta Asya valisi tarafından ruhsat almaksızın ve araçlarına Rusya bayrağı çekmeksizin Amuderya nehrinde yolcu ve mal taşımacılığı yapamayacaktır.

6-) Rusya Amuderya nehri sahillerinde iskele, mağaza veya rıhtım inşa etme hakkına sahip olacak, inşa edilecek yapıların korunması doğrudan doğruya Hive Hanı'nın ilgilendirecek bununla beraber yapılara karşı herhangi bir saldırı gerçekleşirse Hive Hanı sorumlu tutulacaktır. Adı geçen yapıların nerede inşa edileceğine Orta Asya valisi karar verecektir.

³⁵² Basiret Gazetesi antlaşmanın üçüncü maddesini aktarıırken, MacGahan'dan farklı olarak, Amuderya'nın sağ tarafında kalan topraklarda halka da toprak verildiğini belirtmektedir. Bkz. *Basiret*. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)

7-) Gerektiği zaman Rusya'nın Orta Asya valisi tarafından Amuderya nehrinin sol yakasında belirlenecek noktalara tüccarların malları için mağaza vesaire inşa edilebileceği gibi bahsi geçen sahiller Hive Hanı'nın kontrolü altında bulunduğundan Rus tüccarlarına ve mallarına karşı en ufak bir saldırı ya da kötü davranış ortaya çıktığı takdirde Hive Hanı sorumlu tutulacaktır. Yapı inşası için belirlenen mahaller Hive Hanı tarafından onaylanacak, bahsi geçen mahallerde nüfusun artması sonucu kasaba veya şehirlerin oluşması durumunda buralarda yaşayan insanlar için Han tarafından tarım arazileri verilecektir³⁵³.

8-) Hive Hanlığı sınırları içerisinde bulunan tüm şehir ve kasabalar Rus tüccarlarına her zaman açık olacak, Rus kervanları Hive Hanlığı sınırları içerisinde isteklileri yere gitme konusunda serbest bırakılacak, Rus tüccarlarının can ve mal güvenliklerinden Hive Hanı sorumlu olacaktır.

9-) Rusya ülkesinde bulunan Kazala ve Orenburg ile sair yerlerde ticaret yapan tüccarların hiç biri ticaretin gelişmesi amacıyla gümrük vergisi vermedikleri gibi Hive ülkesinde bulunan Rus tüccarları da herhangi bir gümrük vergisi vermeyeceklerdir³⁵⁴.

10-) Rus tüccarları Hive topraklarında istedikleri her türlü malın ticaretini yapabilecekleri gibi Hive Hanlığı ile sınır komşusu bulunan diğer memleketlere mallarını götürmek istedikleri zamanda Rus tüccarlarından vergi alınmayacaktır³⁵⁵.

11-) Rus tüccarları isterler ise Hive şehri ve hanlığın genelinde birer acenta ve kervanbaşı belirleyerek işlerini onlar vasıtasıyla yürütebileceklerdir.

³⁵³ Basiret Gazetesi antlaşmanın yedinci maddesini aktarırken, Amuderya nehrinin sol yakasında inşa edilecek ambar ve mağazaların korunması işinin burada yaşayan Rus tebaası ve memurları tarafından gerçekleştirileceğini aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)

³⁵⁴ Mehmet Emin Efendi Rus tüccarlarının vergilerden muaf olmalarına karşın yerli tüccarların ithalat ve ihracat için yüzde iki buçuk oranında vergi vereceklerini aktarmıştır. Rus ve Hiveli tüccarların durumlarını değerlendiren Emin Efendi, Rus tüccarları gelişirken Hiveli tüccarların tükeneceğini, bu durumda Ruslarla rekabet edemeyen Hivelilerin Rus yönetimini isteyeceklerini ifade etmiştir. Bkz. Emin. *a.g.e.*, 1986, 151.

³⁵⁵ Basiret gazetesi antlaşmanın dokuzuncu maddesini "Hive Hanlığı içerisinde diğer ülkelere vergisiz bir şekilde mal götürme imtiyazı yalnızca Rus tüccarlarına verilecektir." şeklinde aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)

12-) Rusya tebaasından olan kişiler istedikleri takdirde Hive Hanlığı sınırları içerisinde mülk sahibi olabilecekler ve Rus tebaasının sahip olduğu emlak için vereceği vergilerin miktarı Rusya'nın Orta Asya valisi tarafından belirlenecektir.

13-) Bir Rus ve bir Hiveli tüccar arasında gerçekleşecek ticari anlaşmalar vesair işlemler için imzalanan bu antlaşmaya itibar edilecektir.

14-) Rus tebaasından birkişi bir Hiveliden şikâyetçi olursa davaya Hive Hanı tarafından bakılacak, bahsi geçen şikâyet veya iddia, alacak verecek meselesinden ortaya çıkmış ise karar verilmesi amacıyla doğrudan Rusya'nın Orta Asya valisine müracaat edilecek ve onun emri uygulanacaktır³⁵⁶.

15-) Hive Hanlığı sınırları içerisinde yaşamakta olan Rus tebaasından birkişi hakkında Hive tebaasından birkişi tarafından şikâyette bulunulursa, davaya Hive idaresi tarafından bir müdahalede bulunulmayacaktır. Bu tür davalar en yakın Rus mahkemesinde görülecektir. Aksi şekilde hareket edilirse bu durumdan Hive Hanı sorumlu tutulacaktır.

16-) Rusya tebaasından Hive Hanlığı'na göç edenlerden elinde pasaportları olmayanlar kabul edilmeyeceği gibi Rusya tebaasından olup suç işleyerek Hive Hanlığı'na kaçan Rus tebaasından kişiler derhal tutuklanacak ve en yakın Rusya merkezine gönderilecektir. Bu görev Hive hükümetinin vazifesi olduğundan aksi bir hareket meydana gelmesi durumunda Hive Hanı sorumlu tutulacaktır.

³⁵⁶ Basiret gazetesi antlaşmanın on dördüncü maddesini "Rusya tebaasından bir kimse Hive ahalisinden bir kimseden şikâyetçi olursa Hive hükümeti tarafından incelenecek, eğer Rus tebaasından olan kişi haklı çıkarsa gereği yerine getirilecek ancak şikâyet her iki taraftan da gelecek olursa önce Rus tebaasından olan kişinin şikâyeti dikkate alınacak ve Hivelinin şikâyeti sonraya bırakılacaktır." şeklinde aktarmaktadır. Bkz. **Basiret**. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)

17-) Hive Hanlığı dâhiline kölelik kaldırıldığı gibi bundan sonra asla köle alış verişi yapılmayacak ve bu yasağın uygulanması Hive Hanı'nın sorumluluğun da olacaktır³⁵⁷.

18-) Hive hükümetinin kötü idaresi sebebiyle sevk olunan Rusya askerlerinin tüm masrafları için Hivelilerden 2 milyon 200 bin ruble tazminat alınması kararlaştırılmıştır. Tazminatın bir kısmı Hive Hanı tarafından hemen ödeneceği halde, sonradan ödenecek miktar ödeninceye kadar yüzde beş faiz uygulanacaktır. Belirlenen tazminat miktarı yıllık olarak alınmakla beraber iki sene zarfında yüzer bin, sonraki iki sene zarfında yüz yirmi beşer bin, 1877-1878 yıllarında ellışer bin, 1879-1880 yıllarında yüz yetmişer bin ruble olarak ve kalan kısmı yıllık ikişer yüz bin ruble şeklinde alınacaktır. Hive Hanlığı'nın tazminat olarak ödeyeceği paranın cinsi Rusya veya Hive parası olacak bunlar dışında para cinsi kabul edilmeyecektir³⁵⁸.

Hive Hanlığı tazminatın birinci taksitini 13 Aralık 1873 tarihinde ödeyeceğinden, Hive Hanı'na birinci taksit parasının toplanması için Amuderya nehrinin sağ yakasında yaşamakta olan ahaliden vergi toplama hakkı verilecek ancak Hive Hanı'na tanınan bu hak 1873 senesi Aralık ayında son bulacaktır. Sonraki taksitin ödeneceği tarih 13 Kasım 1874 olmakla beraber ödemeler 19 yıl boyunca gerçekleştirilecektir. Kasım 1893'te kalan 73.557 rublelik borcun ödenmesi kararlaştırılmış olup Hive Hanı tarafından, görevlendirilen şahsa verilecektir³⁵⁹.

³⁵⁷ Basiret gazetesi antlaşmanın on yedinci maddesini "Köleliğin Hive ülkesinde tamamen kaldırıldığına dair 25 Temmuz tarihiyle Seyyid Muhammed Rahim Bahadır Han tarafından duyurulan ilan namenin kapsadığı hususların icrasını Hive hükümeti taahhüt eder." şeklinde aktarmaktadır. Bkz. *Basiret*. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873)

³⁵⁸ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 253-256. Hive Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan barış antlaşması MacGahan'ın aktardığı metinden küçük farklarla, Basiret gazetesinde de 18 madde olarak aktarılmıştır. Basiret gazetesinin aktarmış olduğu metnin son kısmında, antlaşmanın Rusya kuvvetlerinin merkezi olan Çendmeş bahçesinde imzalandığı belirtilmiştir. Bkz. *Basiret*. 29 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1103 (11 Aralık 1873) Mehmet Atıf'ta 1873 Antlaşmasının Çendmeş bahçesinde imzalandığını aktarmaktadır. Bkz. Âtıf, M. (1999). *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*. (Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay ve Cahit Telci) Kırkkale: Eysi Kitap ve Yayın, 218. Ziyayev Hive Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan barış antlaşmasını 9 madde şeklinde aktarmıştır. Bkz. Ziyayev. *a.g.e.*, 2007, 293-294.

³⁵⁹ Hive Hanlığı'na yüklenen 2 milyon 200 bin rublelik savaş tazminat yaklaşık olarak 294 bin sterlidir. Ayrıca yıllık ödemelerde değişmeler olsa dahi son taksitin ödemesi Kasım 1893 tarihinde gerçekleştirilecektir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 160.

Başbakanlık Osmanlı Arşivinde, Rusya'da yayımlanan Golos Gazetesi'nden alındığı belirtilen antlaşma tasarısı ise 7 maddeden oluşmaktadır. Golos Gazetesi'nden alınan bilgiler bir tasarıya ait olduğundan üzerinde tadilat yapılmasının muhtemel olduğu belirtilmiştir. Golos gazetesinden aktarılan antlaşma tasarısı şöyledir;

1-) Hive Hanlığı savaş tazminatı olarak Rusya'ya 2 milyon ruble ödeyecek, tazminatın 800 bin rublelik kısmı Türkmen Yomud aşireti tarafından karşılanacak, Hive Hanlığının yıllık geliri ancak 400 bin ruble olduğundan tazminat 7 sene içerisinde ödenecek ve adı geçen aşiret tarafından Rusya'ya ödenecek paranın alınmasına Hive Hanlığı kefalet edecektir.

2-) Belirlenen tutarın ödemesinin gerektiği gibi yapılması için Amuderya nehrinin sağ sahilinde ve geçit üzerinde 3 bin nüfuslu Şurahan adında küçük bir kale ile adı geçen nehrin sol sahilinde 5 bin nüfuslu Kongrad şehrinde Rusya askeri bulundurulacaktır.

3-) Rusya askerleri Hive Hanlığı topraklarında buldukları müddet zarfında ihtiyaç duyacakları erzak Hive ahali tarafından karşılanacaktır.

4-) Hive Hanlığı topraklarından uygulanmakta olan kanlı cezalar yani idam cezası sonsuza dek kaldırılacaktır.

5-) Hive önceden olduğu gibi Han idaresi altında müstakil bir hükümet tarafından idare olunacaktır.

6-) Amuderya nehri Hive Hanlığı'nın doğal sınırı olacak ve adı geçen nehrin sağ tarafında olup Hivelilerin tasarrufunda bulunan tüm topraklar Hive seferi esnasında Buhara ahali tarafından Rusya askerine gösterilen yardımların karşılığı olarak Buhara'ya terk edilecektir.

7-) General K.P. von Kaufmann'ın kumandasında bulunan Rusya askerleri mevcut yılın Ağustosunun 15'inde Hive Hanlığı'nın başkentinden çekileceklerdir.³⁶⁰

Hive Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan 1873 antlaşmasının şartları o denli ağırdır ki hanlık siyasi, ticari ve hukuki anlamda Rusya'ya bağımlı hale getirilmiştir. Hanlığın sınırları antlaşma ile oldukça daralmış ve hanlık dış ilişkilerde tamamen Rusya'ya bağımlı hale getirilmiştir. Hive Hanlığı'nın Amuderya nehrinde taşımacılık haklarını kaybetmesi ve Amuderya'da taşımacılık yapmanın Rusya iznine bağlanması, Hiveli tüccarları Rusya tüccarlar karşısında güçsüzleştirmiştir. Nitekim Hive Hanlığı Rus tüccarlarına ve transit ticarete tamamen açılmış, ayrıca Rus tüccarlar vergiden muaf tutulmuştur. Bu durumda Hiveli tüccarların Rus tüccarlar ile mücadele etmesi mümkün olmayacaktır. Rusya'nın Hive Hanlığı topraklarında yapı inşa etme ve memur bulundurma hakkını elde etmekteki amacının Hive Hanlığı içerisinde Rus nüfusunu arttırmak olduğu ifade edilebilir. Hanlıkta bulunan Rus ve Hiveliler arasındaki davalarda Rus mahkemelerinin devreye sokulması da Hive Hanlığı'ndaki Rus nüfusu korumaya yönelik olmalıdır. Ayrıca Rusya'dan pasaportsuz şekilde hanlığa gelenlerin kabul edilmemesi yönündeki madde ile Ruslara karşı faaliyetlerde bulunan yerli ahalinin Hive Hanlığı'na korunmasının önüne geçilmek istenmiştir. Hive Hanlığı'na yüklenen ağır savaş tazminatı nedeniyle hanlık bir daha kendini toparlayamayacak derecede zayıflamıştır.

Rus kuvvetleri 27 Ağustos tarihlerinde Hive'yi terk etmişlerdir³⁶¹. Rus kuvvetlerinin Hive'den ayrılışları sırasında, Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han yanında 15-20 kişiden oluşan bir askeri birlik ile gelerek General K.P. von Kaufman ve diğer subaylar ile görüşerek vedalaşmıştır. MacGahan bu esnada Hive Hanı'nı gördüğünü ve yüzünde bir mutluluk ifadesi bulunduğunu aktarmıştır. MacGahan, Hive Hanı'nın mutluluğunu ise nihayetinde Rus kuvvetlerinden kurtulduğunu düşünmesine yormuştur³⁶².

³⁶⁰ **BOA**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1340 G:30. Lef. 6/1. 8 Ağustos 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne ; **BOA**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1363. G:25. Lef. 1/2 24 Temmuz 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

³⁶¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 159. MacGahan Rus kuvvetlerinin Hive'den 24 Ağustos'ta ayrıldığını belirtmiştir. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 262.

³⁶² MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 262.

Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han, Hive'den ayrılan Rus kuvvetlerine katılarak 10.6 km boyunca General K.P. von Kaufmann'a refakat etmiştir³⁶³.

MacGahan Hive Hanlığı'ndan talep edilen tazminatın 300 bin rublesinin Yomud Türkmenlerine yüklendiğini aktarmıştır³⁶⁴. Yomud Türkmenleri üzerine, 300 bin rublenin tahsilâtı için Temmuz ayında bir harekât başlatıldığını³⁶⁵ göz önüne alırsak Hive Hanlığı'ndan talep edilen 2 milyon 200 bin rublelik tazminatın antlaşma tarihinden en az iki ay önce belirlenmiş olabileceğini ifade edebiliriz. Saray, antlaşma ile beraber Çavdar, Alieli, Karadaşlı ve Gökkan kabilelerinden de 300 bin ruble istendiğini ayrıca Hive'nin ödeyeceği tazminat dışında sefer masraflarının da Hanlığa yüklendiğini ifade etmiştir³⁶⁶. Adı geçen Türkmen kabilelerinden de ayrıca 300 bin ruble istendiğini kabul edersek Hanlıktan alınacak toplam tazminat 2 milyon 800 bin ruble ve sefer masrafları olarak karşımıza çıkmaktadır. Rus kuvvetlerinin gerçekleştirmiş oldukları 1873 seferi, 3 milyon 720 bin³⁶⁷ ya da 7 milyon³⁶⁸ rublelik bir masraf ortaya çıkarmıştır. Seferin Rus kuvvetlerine maliyeti ve Hive Hanlığı'nın mali gücü dikkate alındığında, sefer masraflarının da Hive Hanlığı'ndan talep edilmesi mantıklı görünmemektedir. 2 milyon 200 bin rublelik bir tazminatı dahi yaklaşık yirmi yılda ödemesi planlanan Hive Hanlığı'nın sefer masraflarını da karşılayacak bir gücü bulunmamaktadır.

1873 yılında imzalanan antlaşma Hive Hanlığı'na fiili olarak son vermemiş olsa da bu tarihten sonra bağımsız bir hanlıktan söz edilemez. Antlaşma da yer alan ticari şartlar göz önünde tutulduğunda, hali hazırda mali gücü yetersiz olan hanlık, Rus tüccarları ve sermayesi ile rekabet edemeyecek, böylece daha da güç kaybedecektir. Rus kuvvetleri şehirden çekildikleri sırada Hive Hanlığı'nın askeri gücünü de kısıtlamışlardır. Hive şehrinde ele geçirilen 21 adet toptan 19'u³⁶⁹ ve sadece iç idare ile asayışı sürdürmeye yetecek miktarda askeri kaynak Hive Hanlığı'nda bırakılmıştır³⁷⁰. MacGahan, Hive

³⁶³ *British Documents On Foreign Affairs*, 164.

³⁶⁴ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 210.

³⁶⁵ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 106.

³⁶⁶ Saray. **a.g.e.**, 2003, 46.

³⁶⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 159.

³⁶⁸ Mac Kenzie. **a.g.m.**, 1988, 224.

³⁶⁹ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 210.

³⁷⁰ *British Documents On Foreign Affairs*, 164.

Hanlığı ile Rusya arasında imzalanan 1873 antlaşmasını yorumlarken Rusya'nın sefer sırasında yapmış olduğu masraf ile kaybetmiş olduğu askerlerin önemsiz olduğunu dile getirmiştir. Hive Hanlığı'ndan alacağı tazminat sayesinde, sefer masraflarının bir kısmını karşılayan Rusya ayrıca elde ettiği topraklar ve bu topraklardaki nüfus ile kaybettiği askerlerin yerini de doldurmuştur. Yapılan antlaşmada bulunan Rus tebaası ve tüccarlarının Hive'de yerleşmesine izin veren maddeler zaman içerisinde Hive Hanlığı'ndaki Rus nüfusunu ve etkisini arttıracak ve böylece Hive Hanlığı'nın tamamen Rus topraklarına katılmasının yolu açılacaktır³⁷¹. Antlaşmanın imzalanmasından bir süre sonra Rusya tarafından Hive sınırlarına müstahkem mevkiiler inşa edilerek bu noktalara Kozak birlikleri yerleştirilmiştir³⁷². Rusya bahsi geçen askeri yığınaklar ile Hive Hanlığı'nı sürekli bir tehdit altında tutmayı ve Hive'de yaşayan Rus tebaasının haklarını koruma bahanesiyle Hive Hanlığı'nın iç işlerine müdahale etmeyi amaçlamış olmalıdır.

Hive Hanlığı işgal edildiğinde Rus kuvvetleri ile bulunan topograflar Hive coğrafyasında incelemelerde bulunmuşlardır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Hive'den Krasnovodsk körfezine giden yol üzerinde, Amuderya nehrinin eski yataklarından biri olan Usba dışında kurumuş bir yatak daha bulunmuştur. Yeni bulunan yatağın akış yönü Usba ile bağlantılı olarak Buhara topraklarına kadar uzanmaktaydı³⁷³. Hive Hanlığı işgal edildiğinde hazinesindeki değerli eşyaların ve Hive tahtının St. Petersburg'a gönderildiğini belirtmiştik. Hayit'in aktardığına göre Rus kuvvetleri Hokand Hanlığı'nı işgal ettiklerinde yapmış oldukları gibi Hive Hanlığı'nı işgal ettiklerinde de hanlığın arşiv belgelerini St. Petersburg'a göndermişlerdir. Buhara Emirliği arşivleri ise kaybolmuştur³⁷⁴.

Hive Hanlığı Rus kuvvetlerince işgal edilip Rus hâkimiyetini tanımadan önce 138.241 km² büyüklüğünde bir yüz ölçümüne sahip bulunmaktaydı. Ancak yapılan antlaşma gereği Amuderya nehrinin sağ yakasında kalan topraklar³⁷⁵ alınınca, Hive Hanlığı'nın yüz ölçümü 62.241 km² düşmüştür. Amuderya'nın sağ yakasında kaybedilen

³⁷¹ MacGahan. a.g.e., 1995, 258.

³⁷² Suavi. a.g.e., 1977, 104.

³⁷³ *British Documents On Foreign Affairs*, 160.

³⁷⁴ Hayit. a.g.e., 1975, 122.

³⁷⁵ Zeki Velidi Togan Harezmi bölgesini ikiye ayırmakta ve Rusya'ya bırakılan Hive topraklarını sağ Harezmi olarak adlandırırken Hive Hanlığı elinde kalan toprakları da sol Harezmi olarak adlandırmaktadır. Bkz. Togan, Z.V.(1950). "Hârizm." *İ.A.* (C.5, K.1. s. 255). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

toprakların yüz ölçümü 76 bin km² iken bu topraklarda yaşamakta olan nüfus 205 bin civarındaydı³⁷⁶. Hive Hanlığı'nın elinde kalan 62.241 km²'lik arazinin ancak %2.2'lik bir kısmı ziraat için kullanılabilirdi. Hive Hanlığı'nın elinden çıkan Amuderya bölgelerinde merkezi Petro-Aleksandrovsk olmak üzere bir Amuderya sancağı oluşturulmuştur. Bu sancağın adı 1874 yılında değiştirilerek Amuderya Şubesi adını almıştır. 1887 yılına kadar varlığını sürdüren Amuderya Şubesi daha sonra Türkistan Genel Valiliği'nin Sirderya bölgesine dâhil edilmiştir. Amuderya Şubesi valisi bu tarihten sonra sivil konularda Sirderya bölgesine, askeri konularda ise Türkistan Genel Askeri Valisi'ne bağlı olarak faaliyetlerini sürdürmüştür. Amuderya şubesinin Hive Hanlığı'nı kontrol etme gibi bir görevi de bulunmaktaydı. Hive Hanlığı işgal edildiği sırada oluşturulan Taht şurasının 1874 yılında kaldırılışı sonrası Hive Hanı iç işlerine dair alacağı kararları Amuderya Şubesi'nin askeri valisine onaylatmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Hazar Arası (Ötesi) Valiliği'nin de Hive Hanlığı üzerinde kontrol görevi bulunmaktaydı³⁷⁷. İşgal sonrası Rusya tarafından Hive Hanı'na nezaret etmesi için geniş yetkilere sahip siyasi bir memur da görevlendirilmiştir³⁷⁸. 1920 yılında Hive Hanlığı'nın lağvedilişi ile ortaya çıkan Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin 1924 yılında son buluşuna kadar bahsi geçen idari kontrol yöntemi uygulamada kalmıştır³⁷⁹.

3.5. Rusya'nın Türkmen Seferi ve Türkmen Bölgelerinin İşgali

Hive Hanlığı'nda yaşamakta olan Türkmenlerin kontrol altında tutulması oldukça zor olmuştur. MacGahan'ın aktardığına göre Hive Hanlığı'nda yaşamakta olan Türkmenler kimi zaman kendilerinden istenen vergileri vermedikleri gibi Özbeklere dahi saldırıp onlardan vergi alma yollarını aramışlardır. Türkmenler, Hive Hanı'na karşı bir faaliyet içerisinde bulunmadıkları zamanlarda Han'ın yanında savaştıkları için Hive Hanı tarafından zararlı davranışları görmezden gelinmiştir. Bu noktada Türkmenlerin Hive Hanı'na yararlı hizmetlerde buldukları söylenebilir³⁸⁰.

³⁷⁶ MacGahan Amuderya nehrinin sağ yakasında kalan ve Rusların Hive Hanlığı'ndan aldıkları topraklarda yaklaşık olarak 50 bin kişilik bir nüfus olduğunu aktarmaktadır. Bkz. MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 257.

³⁷⁷ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 104-106.

³⁷⁸ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 104.

³⁷⁹ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 106.

³⁸⁰ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 208-209.

Hive Hanlığı işgal edildiğinde Rus kuvvetlerine temsilcilerini ve aksakallarını göndererek Rus hâkimiyetini ilk tanıyanlar Yomud Türkmenleri olmuştur. Ancak General K.P. von Kaufmann, Rus gücünün Türkmenlere hissettirilmesine karar vermiştir³⁸¹. Türkmenler üzerine gerçekleştirilen harekâtın sebeplerini dört kısma ayırmaktadır. Bu sebepler şöyle sıralanabilir;

1-) Türkmenistan'ın müstakil bir şekilde varlığını sürdürmesi, Rusların işgal ettikleri Türkistan topraklarında hâkimiyetlerini tehlikeye atacaktır.

2-) Rusya'nın Tahran sefiri Zinovyev'in görüşüne göre Türkmenler üzerinde hâkimiyet sağlanamaması İran ve Türkistan'da Rusya'nın prestijine zarar vermektedir.

3-) Ruslar Türkmen topraklarına hâkim olarak Hazar sahilleri ile Türkistan şehirleri arasında ticari ağı geliştirmek böylece Orta Asya ticaretini tamamen kontrolleri altına almak istemekteydiler.

4-) Ruslar, İngilizlerin Türkmenistan üzerinde nüfus kurmalarından çekinmişlerdir. İngilizlerin Türkmen toprakları üzerinde nüfus kurmalarını önlemek amacıyla bu topraklara zorunlu olarak hâkim olmak gerekmiştir.³⁸²

Rusların Türkmenler üzerine gitmelerinin daha özel sebepleri de bulunmaktaydı. Hive Hanlığı'nın işgali sırasında, Rus kuvvetlerine karşı en fazla direnç gösteren ve Hive şehrinin işgali esnasında Hive Hanı'nın emirlerini uygulamayarak şehri savunmaya çalışanlar Yomud Türkmenleriydi. Yomud Türkmenlerinin Rus kuvvetlerine karşı sürekli bir direniş göstermeleri ve genel olarak itaat altına alınamaz olmaları, üzerlerine kuvvet yollanmasına sebep olmuştur.

³⁸¹ Saray. a.g.e., 2003, 42.

³⁸² Saray, M. (1981).*Dünden Bugüne Afganistan*. (1. Baskı). İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 103.

Hive Hanlığı'na yüklenen savaş tazminatı haricinde Yomud Türkmenlerinin dirençlerini kırmak amacıyla onlara da 300 bin rublelik bir tazminat yüklenmiştir³⁸³. Ayrıca Hive Hanlığı'nı kendisine bağlı bir devlet konumuna getirmiş olsa da Rusya'nın tüm Türkistan'da kalıcı bir hâkimiyet kurması Türkmen bölgelerinin de ele geçirilmesinden geçmekteydi³⁸⁴. MacGahan, Hive Hanı'nın General K.P. von Kaufmann ile görüşmeleri sırasında, Türkmenlerin itaat altına alınamamalarından yakındığını aktarmıştır. Onun aktardıklarına göre Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han savaş tazminatı üzerine görüşmeler yapıldığı sırada Türkmenleri itaat altına alamadığını bu nedenle onlardan vergi de toplayamadığını ifade etmiş ve bu konuda kendisinin sorumlu tutulmasını istememiştir³⁸⁵. Yomudlar üzerine bir harekât gerçekleştirilmesinde Hive Hanı'nın Türkmenler hakkında dile getirdiklerinin yanısıra Türkmenlere Rus gücünü kanıtlamak ve Türkmen bölgelerine hâkim olmak da önemli bir sebep teşkil etmiştir. Hive Hanlığı'nın da Rus hâkimiyeti altına alınması ile beraber geriye Afganistan ve İran sahasına kadar yayılmış olan Türkmen bölgeleri kalmaktaydı. Rusya hem hâkimiyet kurduğu bölgelerin güvenliğini sağlamak hem de İngiltere'den önce harekete geçerek Türkmen bölgelerinde hâkimiyet kurmak istemiştir.

Yomud Türkmenlerine 300 bin rublelik tazminat yüklendikten sonra kendilerine bu tazminatı ödemeleri için iki haftalık bir süre tanınmıştır. Ancak Yomud Türkmenleri kendilerinden istenen tazminatı iki haftalık süre içerisinde ödeyebilecek durumda değillerdi. Kendilerinden istenen tazminatı ödeyeceklerini belirterek yalnızca kendilerine verilen sürenin uzatılması için General K.P. von Kaufmann'a birkaç kez temsilci göndermelerine rağmen istekleri reddedilmiştir. MacGahan'ın aktardığına göre Yomud Türkmenlerin süre konusundaki talepleri tam tersi bir etki yaratmış General K.P. von Kaufmann Yomud Türkmenlerine vermiş olduğu sürenin dolmasını beklemeksizin üzerlerine kuvvet gönderme kararı almıştır. General K.P. von Kaufmann ile bulunan Rus subaylarının bir kısmı Yomudlar üzerine yapılacak harekâta temkinli bir şekilde yaklaşmışlardır. Rus subayları, Yomudların hali hazırda zengin bir kabile olmadıklarını,

³⁸³ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 106.

³⁸⁴ Somuncuoğlu **a.g.t.**, 2006, 17.

³⁸⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 209-210.

kendilerine yüklenen tazminatı ödemekten kaçınmayacaklarını ve bu konuda Yomudlara Hive Hanı'ndan daha fazla güvenilebileceğini ifade etmelerine karşın General K.P. von Kaufmann harekât kararından vazgeçmemiştir³⁸⁶.

General K.P. von Kaufmann 18 Temmuz'da General Glovatcheff'e saldırı için yazılı emir vermiş ve Rus kuvvetlerinin 19 Temmuz'da Hazavat bölgesine doğru hareket geçmiştir³⁸⁷. MacGahan kuvvetlere dair bilgi vererek General Golovatcheff komutasında 8 piyade, 8 Kozak, 10 topçu, 2 mitralyöz ve 2 havan birliğinin bulunduğunu belirtmiştir³⁸⁸. Yomud Türkmenlerine karşı gerçekleştirilen saldırılara şahit olan Gramof adlı bir asker St. Petersburg'da bulunan Amerika konsolosuna gördüklerini aktarmıştır. Gramof, General Golovatcheff'in aldığı emir gereği gerçekleştirilecek harekâta yaş ve cinsiyet gözetilmeyeceğini belirttiğini böylece karşılarna çıkan herkesin katledileceğini ifade ettiğini aktarmıştır³⁸⁹.

19 Temmuz'da harekete geçen General Golovatcheff kuvvetleri bir süre ilerledikten sonra dinlenmişler ve 21 Temmuz'da tekrar harekete geçmişlerdir. Rus kuvvetleri ilerledikleri güzergâh üzerinde yaşamakta olan Türkmenlerin kaçıklarını görmüşlerdir. Türkmenler kaçışları esnasında çadırlarını, yaşlı ve hastaları ile çocuklarını çadırlarda bırakmışlardır. Rus kuvvetleri geride kalan Türkmen mallarını yağmalamakla beraber çadırları içerlerinde yaşlı ve çocuklar bulunduğu halde ateşe vermişlerdir. Bir Kozak süvarisi kaçmakta olan Türkmenlerden, Türkmenlerin asla teslim olmayacaklarını ve sonuna kadar mücadele edeceklerini ifade ettiklerini işitmiştir. Kaçmakta olan Türkmenler üzerine Prens Eugene komutasında bir gurup Kozak süvarisi gönderilmiş ve Rus kuvvetleri kaçmakta olan Türkmenleri kadın, çocuk ayırt etmeksizin katletmişlerdir. Çoğu sivil ve silahsız olmalarına karşın Türkmenler ellerinden geldiğince Rus kuvvetlerine direnmişler

³⁸⁶ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 210. Saray, Türkmenlerin işgal altında bulunan topraklarda mallarını satmakta zorlandıklarını ve bu nedenle kendilerinden istenen tazminatı ödemek için ek süre istediklerini ancak General K.P. von Kaufmann'ın kendisine gönderilen 12 kişiyi tutuklatarak saldırı emri verdiğini aktarmaktadır. Bkz. Saray, **a.g.e.**, 2003, 42.

³⁸⁷ Saray, **a.g.e.**, 2003, 42-43.

³⁸⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 212. Suavi, Yomud Türkmenleri üzerine gerçekleştirilen harekâtın General Golovatcheff kumandasındaki Rus kuvvetleri tarafından 7 Temmuz'a kadar devam ettiğini ifade etmiştir. Bkz. Suavi, **a.g.e.**, 1977, 106.

³⁸⁹ Saray, **a.g.e.**, 2003, 42-43.

ancak bu çabaları yeterli olmamıştır³⁹⁰. Yomud Türkmenlerine karşı gerçekleştirilen bu saldırıda 250 sivilin öldürüldüğü ve birkaç bin sığır, koyun ile devenin gasp edildiği tahmin edilmektedir³⁹¹.

Rus kuvvetlerinin Yomud Türkmenlerine karşı bu denli vahşi bir şekilde davranmalarının temel sebebi Hive seferi sırasında Rus kuvvetlerine karşı en fazla direnç gösterenlerin Türkmenler olmasıdır. Kendisini Orta Asya’da “medenileştirici” ve bölge halklarını da “barbar” olarak tanımlayan Rusya Türkmenlere karşı gerçekleştirmiş olduğu katliamlar ile aslında hangi tarafın “medeni” ve hangi tarafın “barbar” olduğunu ortaya koymuştur.

Türkmenler kendilerine yapılan ani baskın sonrası birkaç kez Rus kuvvetleri üzerine saldırı girişiminde bulunmuşlardır. 27 Temmuz’da kuvvetlerini toparlayan Türkmenler Rus kuvvetleri üzerine bir baskın düzenlenmişlerdir. Bu ani baskın karşısında geri çekilmek zorunda kalan Kozak birlikleri, desteğe gelen topçu ve havan birliklerinin üstün ateş gücü sayesinde Türkmenleri dağıtmışlardır. Rus kuvvetlerinin ateş gücüne dayanamayan Türkmen süvarileri savaş alanında 600’den fazla kayıp vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. General Golovatcheff’in Türkmenler üzerine gerçekleştirdiği harekât 30 Temmuz tarihiyle sona ermiş ve kendisi General K.P. von Kaufmann ile İl Ali adlı mevkide buluşmuştur³⁹². MacGahan’ın aktardığına göre Türkmenler üzerine gerçekleştirilen saldırılarda yağmalanan ve yakılan malların toplam değeri 400 bin ila 500 bin ruble arasında değişmekteydi³⁹³. Türkmenlerden istenen savaş tazminatının 300 bin ruble olduğu göz önüne alındığında Ruslar tarafından gerçekleştirilen harekâtın, Türkmenlerden istenen meblağı toplamaktan ziyade Türkmenleri korkutma ve sindirme amacına yönelik olduğu ifade edilebilir.

Türkmenler üzerine gerçekleştirilen saldırılar sonrasında General K.P. von Kaufmann yeni bir emir vererek, Türkmenlerin Ruslara itaat etmeleri halinde onlara

³⁹⁰ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 213-221.

³⁹¹ Nalbandoğlu. **a.g.e.**, 1970, 196.

³⁹² Saray. **a.g.e.**, 2003, 44-45.

³⁹³ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 221.

saldırılmamasını ancak sürekli bir gözlem altında tutulmalarını istemiş ve herhangi bir itaatsizlik göstermeleri durumunda Türkmenlerin topyekûn imha edileceklerini belirtmiştir³⁹⁴. Yomud Türkmenleri üzerine gerçekleştirilen saldırılar sonrasında çeşitli Türkmen kabileleri General K.P. von Kaufmann'a temsilciler göndererek kendilerinden istenilen tazminatın toplanabilmesi için zaman istemişlerdir. Bu istekleri üzerine Türkmenlere kendilerinden istenilen tazminatı toplamaları için 14 günlük bir süre tanınmıştır. MacGahan'ın aktardığına göre Karaçigeldis kabilesinden 42.500 sterline denk bir tazminat istenmiş ve Yomud Türkmenlerinin uğradıkları dehşetli saldırılara uğramaktan korkan Türkmenler ziynet eşyalarını dahi yok pahasına satarak kendilerinden istenen meblağı toplamaya çalışmışlardır. Tüm çabalarına rağmen ancak 20 bin sterlinlik bir meblağ toplayabilen Türkmenler kendilerinden istenen tazminatın ancak yarısını karşılayabilmişlerdir. Rus kuvvetlerinin Hive'den ayrılış tarihi yaklaştığı için kalan 22.500 sterlinlik kısmın bir sonraki sene alınması kararlaştırılmıştır³⁹⁵. Belirlenen tazminat miktarının zamanında ödenemeyeceğini anlayan General K.P. von Kaufmann, Türkmenlerin değeri biçilerek mallarını da verebileceklerine dair bir izin çıkartmıştır³⁹⁶. Bu bilgiler Rusların, Yomud Türkmenleri dışında kalan Türkmenlerden de 300 bin ruble tutarında bir tazminat istendiği bilgisini desteklemektedir.

Hive'nin 1873 yılında işgali sonrasında Türkmen bölgelerinin tamamen ele geçirilmesi hareketine başlanmıştır. Rusya'nın Türkistan'da tam bir hakimiyet kurmasının yolu Hazar Denizi ve Zereşan ovası arasında kalan bölgeye hakim olmaktan geçmekteydi³⁹⁷. Ruslar, zikredilen bölgeye hâkim olmak amacıyla Türkmenler üzerindeki faaliyetlerini genişletmiş ve 1874 yılında yeni bir valilik oluşturmuşlardır. Kafkas Askeri Valiliği'ne bağlı olarak Hazar Ötesi Bölgesi Valiliği'nin (Trans Caspian Region) kurulmasıyla Türkmenistan topraklarının tamamen hâkimiyet altına alınması amaçlanmıştır³⁹⁸. Rusya'nın Türkmen bölgelerini işgal etmek amacıyla Hazar Ötesi Bölgesi Valiliği'ni kurması üzerine 1874 yılında Nurberdi Han başkanlığında toplanan Türkmenler, Rusya'nın hâkimiyetini tanımama ve Ruslara karşı sonuna dek mücadele etme

³⁹⁴ Saray. **a.g.e.**, 2003, 44.

³⁹⁵ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 249-252. Saray, Türkmenlerin gönderdikleri tazminatı 140 bin ruble, ertesi yıla kalan tazminat miktarının ise 160 bin ruble olduğunu ifade etmiştir. Bkz. Saray. **a.g.e.**, 2003, 46.

³⁹⁶ İlliyev. **a.g.t.**, 2003, 13.

³⁹⁷ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351-352.

³⁹⁸ Saray. **a.g.e.**, 1993, (Türkmen Tarihi), 22.

kararı vermişlerdir. Ruslara karşı girişecekleri mücadelede İngilizlerden de yardım isteyen Türkmenler olumlu bir cevap alamamışlardır³⁹⁹.

1877 yılında Türkmenler üzerine harekete geçen Rus kuvvetleri Türkmenlere ait Kızılavrat mevkiini işgal etmişler ve 1879 yılında Teke Türkmenlerine ait Göktepe üzerine bir harekât gerçekleştirmişlerdir⁴⁰⁰. General Lazarev komutasında bulunan Rus kuvvetleri Göktepe’de yenilgiye uğramışlardır. Yenilgi üzerine General Lazarev görevden alınarak komutaya Göktepe’yi işgal edecek olan General Skobelev getirilmiştir⁴⁰¹ 1880-1881 yıllarında Göktepe’ye karşı düzenlenen Rus saldırıları yaklaşık 11 bin asker ile gerçekleştirilmiştir⁴⁰². Türkmenlerin mücadele etmelerine karşın 1881’de Göktepe katliamlar yapılarak işgal edilmiştir. 1884’de ise Merv Ruslar tarafından işgal edilmiştir⁴⁰³. Rusların Göktepe’yi ele geçirmelerinden sonra Aşkabad’a ilerlemeleri karşısında Teke, Salur ve Sarık gibi Türkmen boyları Rus hâkimiyetini tanımak zorunda kalmıştır⁴⁰⁴. Türkmen bölgeleri işgal edildikten sonra Türkmen adının siyasi ve coğrafi olarak kullanımı terk edilmiş ve sadece bir topluluk adı olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴⁰⁵.

³⁹⁹ Gömeç. **a.g.e.**, 2006, 216.

⁴⁰⁰ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351-352. Gömeç, Rusların Türkmenlere karşı kazandıkları başarıların ardından 2 Şubat 1879 tarihinde Türkmenistanı tamamen ele geçirme kararı alarak Göktepe üzerine harekete geçtiklerini aktarmaktadır. Bkz. Gömeç. **a.g.e.**, 2006, 216.

⁴⁰¹ Benningsen, Quelquejay. **a.g.e.**, 1981, 9.

⁴⁰² Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351-352.

⁴⁰³ Somuncuoğlu. **a.g.e.**, 2006, 17.

⁴⁰⁴ Kurat. **a.g.e.**, 2014, 351-352.

⁴⁰⁵ Mantayev. **a.g.t.**, 2006, 33.

4. İŞGALİN BÖLGE İLİŞKİLERİNE YANSIMASI

4.1. Orta Asya’da Rus-İngiliz Rekabeti

İngiltere Orta Asya’ya iki yönlü bir ilgi duymuştur. Bu ilginin temeli ekonomik ve siyasideir. İngilterenin Orta Asya’ya duymuş olduğu ekonomik ilgi 19. yüzyıl öncesine dayanmaktadır. Şöyleki İngiliz tüccarlar 16. yüzyılda Çin ve İran ile transit ticaret yapmak istemişlerdir. Ticari isteklerini gerçekleştirmenin yolu ise Volga güzergâhını kullanmak ve böylece Orta Asya ticari hayatına dâhil olmaktı. Bir Rus ticaret şirketinin ajanı olarak görev yapmakta olan Anthony Jenkinson 1558 yılında Volga nehrini izleyerek Hazar Denizi’ne inmiş ve buradan Hive ile Buhara’ya kadar ulaşmıştır. Ancak bu tarihlerde bölge ile Çin arasında etkin bir ticari ağın bulunmayışı ve bölgede yaşanan kargaşa nedeniyle Orta Asya ticaretine girmek, Jenkinson tarafından geliri düşük bir aktivite olarak değerlendirilmiştir⁴⁰⁶. Sir Hayward adlı bir İngiliz ise kendi istek ve imkânlarıyla Orta Asya ile Hindistan arasında kalan bölgeleri incelemek amacıyla Türkistan’a bir seyahat gerçekleştirmiştir. Bölgede bulunan eski ticaret yolları dışında Hindistan’ın kuzey batısından direkt olarak Türkistan’a ulaşan bir ticaret rotası keşfetmeye çalışmıştır. Anthony Jenkinson gibi Sir Hayward da bölgede yerel şartların ticari planlarına uygun olmadığını görmüştür. Amacına ulaşamamasına rağmen Sir Hayward, bölge yolları hakkında bilgi toplayarak bir harita oluşturmuştur⁴⁰⁷. 19. yüzyılda Orta Asya coğrafyasına sadece Rusya değil aynı zamanda İngiltere de yoğun bir ilgi göstermiştir. Orta Asya’da Rusya ve İngiltere’nin giriştikleri mücadele “Büyük Oyun”⁴⁰⁸ olarak adlandırılmıştır. Rusya ve İngiltere’nin Orta Asya’da giriştikleri hâkimiyet ve nüfuz mücadelesi esnasında yerli halkların siyasi, sosyal ve ekonomik durumları dikkate alınmamıştır. Yerli halkların bu mücadeleden nasıl etkileneceği göz önüne alınmadığı gibi Rusya ve İngiltere’nin ana hedefleri prestijlerini arttırmak ile bölgede daha fazla yayılmak olmuştur⁴⁰⁹. Rusya’nın

⁴⁰⁶ Vernadsky. **a.g.e.**, 2009, 136.

⁴⁰⁷ Topal. **a.g.t.**, 2014, 33.

⁴⁰⁸ Sabol, “Büyük Oyun” ifadesinin 1820’li yıllarda Orta Asya’ya seyahatler gerçekleştiren Yüzbaşı Arthur Conolly tarafından kullanılmış olabileceğini aktarmaktadır. Sabol, bu ifadenin ilerleyen tarihlerde genel manada Orta Asya’da yaşanan hâkimiyet mücadelesi için kullanılmaya başladığını, Rudyard Kipling’in Kim adlı masalı ile kavramın popülerleştiğini de ifade etmektedir. Bkz. Sabol. **a.g.m.**, 2002, 593.

⁴⁰⁹ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 587.

Türkistan'da ilerleyişi karşısında, İngiltere bölgede faaliyetlerini geliştirmek ve çıkarlarını korumak noktasında nasıl bir yol izlemesi gerektiğini araştırmak üzere Türkistan'a pek çok elçi göndermiş, bununla beraber bölgeye giden seyyahlardan da yararlanmışır⁴¹⁰. Levant Herald Gazetesi'nde 7 Kasım 1866 tarihiyle yayınlanan bir haberde İngiltere ve Rusya arasında yaşanan Orta Asya pazar rekabetine değinilmiştir. Ayrıca Hindistan ve Afganistan'a kadar uzanan sahanın Rusya için iyi bir pazar olduğu belirtilmekle beraber İngiltere için önemsiz bir pazar görünümünde olduğu ifade edilmiştir. Orta Asya pazarlarının İngiltere için önemsiz görünmesine rağmen Hoten ve Yarkend ticaretinin komisyon şefliği üstlenen Mr. T. Douglas Frosth tarafından yazılmış olan bir mektupta, İngiltere'nin bu pazarlardan vazgeçmemesi gerektiği ve İngiliz Hindistan'ı ile bölge arasındaki ticaretin teşvik edilmesi gerekliliği vurgulanmıştır. Levant Herald Gazetesi'nde çıkan haberlere bakıldığında, İngiltere'nin Orta Asya'da askeri olarak Rusya ile mücadele edebilecek konumda olduğu düşünülmesine karşın Rusya karşısında esas avantajı ticari, medeni ve kültürel faaliyetlerle sağlayacağı ifade edilmiştir⁴¹¹. Bir İngiliz subayı ve politikacı olan Henry Rawlinson da bu düşünceye yakın olarak uluslararası ticaretin medeniyetin yayılması, barışın sağlanması ve toplumların sosyal statülerinin iyileşmesi konusunda en önemli araçlardan biri olduğunu ifade etmiş, bu nedenden dolayı Türkistan hanlıkları ile İngiliz Hindistan'ı arasında ticaretin teşvik edilerek geliştirilmesi gerektiğini belirtmiştir. Bu düşüncesinin dışında İngiltere ve Rusya'nın bölgede ortak ticari faaliyetlerde bulunup bölge kaynaklarını birlikte kullanmayarak rekabet etmelerine anlam veremediğini de ifade etmiştir⁴¹². Rawlinson'un ifadelerinden, İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya'yı ortak bir nüfuz bölgesi haline getirerek paylaşmalarına dair bir düşünce içerisinde olduğu anlaşılmaktadır.

İngiltere'nin siyasi olarak Orta Asya'ya duyduğu ilginin temelleri, 18. yüzyılda Asya ve Hindistan sömürgelerine karşı Avrupalı devletlerin tehdit oluşturmasına kadar dayanmaktadır. 19. yüzyılda Fransızların İran'da faaliyet gösterme çabaları ve Rus-Fransız kuvvetlerinin başarısız işgal girişimi İngilizlerin sömürgelerini koruma noktasında bölgeye ilgisini arttırmıştır. 1815 yılında gerçekleşen Waterloo Savaşı'nda Napolyon Bonapart'ın

⁴¹⁰ Topal. **a.g.t.**, 2014, 35.

⁴¹¹ Uygun. **a.g.t.**, 2017, 71-72.

⁴¹² Topal. **a.g.t.**, 2014, 33-34.

(1804-1815) mağlup olması sonrası İngiliz Hindistan'ı ile Afganistan ve İran arasındaki ilişkiler yoğunlaşmıştır. İlişkilerin yoğunlaşmasıyla beraber İngilizlerin Türkistan hanlıklarına karşı ticari ve siyasi ilgisi de artmıştır. Ancak bu dönemde İngiltere Türkistan hanlıkları ile başarılı ilişkiler kuramamıştır. 19. yüzyıl başlarında İngilizlerin Orta Asya'ya yönelik Rus hedefleri ve faaliyetleri üzerine bilgisi sınırlı idi. Fakat İngiltere Orta Asya'ya yönelik sınırlı stratejik bilgisini ve bölgedeki Rus hedeflerini öğrenebilmek amacıyla bölgeye ajanlarını göndermiştir. Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleri iki tarafı da endişeye düşürmüştür. İngiltere'nin Orta Asya'ya gönderdiği ilk ajanlardan biri olan veteriner William Moorcroft, Buhara ile Hindistan arasında gerçekleştirilebilecek ticari faaliyetleri araştırma konusunda bölgeye gitmeyi kendisi teklif etmiştir. Buhara Emirliği'ne giden Moorcroft, Buhara'ya gelen Rusya elçisi ile ilgili İngiltere'yi endişelendiren bir rapor hazırlamıştır. İngiltere Moorcroft'tan sonra da bölgeye ajanlar göndermeye devam etmiştir. İngiliz ajanları İran, Afganistan, Tibet ve Doğu Türkistan'a seyahatler gerçekleştirmişlerdir. Aynı dönemde Rusya'nın Orta Asya'ya göstermiş olduğu ilgi de artmıştır. 19. yüzyıl başlarında İngiltere'nin öncelikli hedefi Rusya'nın güneye inme bahanelerini ortadan kaldırmak olmuştur. İngiltere köleliği ve köle ticaretini ortadan kaldırması konusunda Türkistan hanlarını ikna etmek amacıyla Buhara Emirliği'ne Albay Charles Stoddart ve Yüzbaşı Arthur Conolly'yi, Hive Hanlığı'na ise Teğmen Richmond Shakespear'yi göndermiştir. Teğmen Shakespear köleliğin kaldırılması konusunda kesin bir sonuç elde edememesine karşın Hive Hanlığı'nda bulunan yaklaşık 400 Rus kökenli kölenin serbest bırakılmasını sağlamıştır. Ancak Albay Stoddart ve Yüzbaşı Conolly başarısızlığa uğramışlardır⁴¹³. İngiltere tarafından Tahran'a gönderilen Henry Ellis burada herhangi bir Avrupalı gücün İran toprakları üzerinden Hindistan üzerine ilerlememesini garanti altına almak amacıyla bir anlaşma yapmıştır. İran bu anlaşmada Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarını da Hindistan üzerine Avrupalı bir güç tarafından saldırı gerçekleştirildiği takdirde bu kuvvetleri önleme noktasında teşvik edeceğinin sözünü vermiştir⁴¹⁴.

1820 yılında İngiltere'nin temsilcisi olarak Stoddart ve Conolly ile Rus temsilcileriyle beraber Rus doğubilimci Khanikof Buhara'ya gelmişlerdir. Conolly ve

⁴¹³ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 588-590.

⁴¹⁴ Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2017). "XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan'ın Yeri ve Önemi". *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (16-3), 844.

Stoddart, Buhara Emiri'nin Ruslar tarafından kışkırtılması sonucu casusluk suçlamasıyla idam edilmişlerdir⁴¹⁵. Bu olaydan sonra da İngiltere'nin bölgeye elçilik heyetleri ve ajanlar göndererek ticari, siyasi hayat ve nüfus hakkında bilgi edinme çabaları devam etmiştir. 1831-1833 yıllarında Afganistan üzerinden Buhara Emirliği'ne giden Alexander Burnes bir elçilik heyetine başkanlık etmiş ve 1838 yılında Kâbil'e dönmüştür. Alexander Burnes Kâbil'e döndüğünde burada Rusya adına faaliyet göstermek üzere Orenburg Valisi V.A. Pervoskiy tarafından görevlendirilmiş Yüzbaşı İvan Vitkevich ile karşılaşmıştır. İvan Vitkevich ile konuşması sırasında Rusların üçüncü kez Buhara'ya bir heyet gönderdiğini öğrenen Alexander Burnes oldukça kaygılanmıştır⁴¹⁶. Bu dönemde hem İngiliz hem de Rus temsilcilerinin Buhara'da faaliyet göstermeleri ve sonuç olarak Buhara Emiri'nin Rusya etkisinde kalarak İngiliz temsilcilerini idam ettirmesi, bölgedeki Rus-İngiliz mücadelesini açıkça ortaya koymaktadır. I. Napolyon (Bonapart) döneminde İngiltere'nin Orta Asya'ya ilgisinin artışı Fransızların da Orta Asya ile ilgili planlar yapması ile ilişkilendirilebilir. I. Napolyon İngiltere ile mücadelesi sırasında İngiltere'yi Asya sömürgelerinde vurmaya düşünmüştür. General Gardanne'in 1807 yılında yaptığı planlar bu sırada Tilsit Antlaşması'nın⁴¹⁷ imzalanması nedeniyle hayata geçirilememiştir. Bu antlaşma ile Fransa'nın Orta Asya planlarından vazgeçmesi Rusya'nın da Orta Asya ile ilgili uygulamak istediği planların olduğunu ortaya çıkarmıştır⁴¹⁸.

19. yüzyıl başlarında Rusya ile İran arasında gerçekleşen savaşlar sonucunda 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay antlaşmaları imzalanmıştır. İmzalanan bu antlaşmalar sayesinde İran'dan ciddi oranda toprak kazanmıştır. İran üzerinde nüfuzunu arttıran Rusya, İran'ı Türkistan yönünde ilerlemeye teşvik etmiştir. İran, 1837 yılında Rusya'nın teşvikleriyle Herat'ı kuşatmış ancak İngiltere'nin müdahalesi ile İran Herat'sa sahip olamamıştır. İngiltere'nin İran'ın Afganistan ve Türkistan yönünde ilerleyişini engellemek

⁴¹⁵ Yalçınkaya. **a.g.e.**, 2006, 5,40.

⁴¹⁶ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 589.

⁴¹⁷ Tilsit Antlaşması, Fransa ve Rusya ordularının 1807 Haziran'ında Fridland'da gerçekleştirmiş oldukları savaş sonucunda imzalanmıştır. Napolyon komutasındaki Fransız kuvvetlerinin galip gelmesi sonucunda Rusya barış istemek zorunda kalmış ve 9 Temmuz 1807 tarihinde Tilsit Antlaşması imzalanmıştır. Bkz. Karal, E.Z.(2011). *Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. (9. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 55-57

⁴¹⁸ Roux. **a.g.e.**, 2014, 401. Rusya'nın İran üzerinde nüfuzunu arttırdığı dönemde İngiltere'de Tahran'da faaliyetlerini arttırarak İran'da nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır. İngiltere 1809 ve 1814'te İran ile bir dizi anlaşma imzalamasına karşın İran'da nüfuz kurma çabasında Rusya'nın gerisinde kalmıştır. Bkz.Sabol. **a.g.m.**, 2002, 589.

isteyişinin ana nedeni ise Hindistan sömürgelerini korumak olmuştur⁴¹⁹. Afganlar, Herat kuşatması nedeniyle Rusya'dan herhangi bir toprak parçası verilmeksizin koruma talep etmek üzere bir anlaşma yapmayı düşünmeye başlamışlardı. Bölgede bulunan Rus temsilcisi Simonich de Afganların isteklerine karşı garanti vermiştir⁴²⁰. Bu konuda, Afganların koruma taleplerinin bir düşünce olmaktan çıkarak Ruslara iletilmiş olabileceği akla gelmektedir. Rusya'nın bir yandan İran'ı Afganistan ve Türkistan'a karşı kışkırtması ve bir yandan da Afganistan'ın koruyuculuğu rolünü üstlenmeye hazır olması, İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri için duyduğu endişenin yersiz olmadığını ortaya koymaktadır.

Rusya'nın Afganistan üzerindeki planları ve İran'ı kullanarak Afganistan'a sahip olma isteği Osmanlı arşiv belgelerine de yansımıştır. 21 Ocak 1859 tarihli bir belgede, Horasan tarafından alınan bir habere göre Rusya vatandaşı olan Mösyö Hanikof⁴²¹ adlı bir kişinin, Tahran üzerinden hareket ederek Herat'ta bir Rusya konsolosluğu kurduğu ve Herat yöneticileri ile bir anlaşma imzaladığı aktarılmıştır. Ayrıca Rusya'nın, İran'ın Horasan idarecisi Hamza Mirza adlı kişiye 50 bin tümen olarak belirtilen bir meblağda para verdiği, İran'ın yardımı ile Hive ve Afganistan topraklarını ele geçirmek üzere planlar yaptığı ifade edilmiş hatta İran ile bahsi geçen planlarını gerçekleştirmek üzere gizli bir anlaşma yapmış olabileceği belirtilmiştir. Ancak yine de Rusya ve İran'ın aralarında gizli bir anlaşma yapılmış olması gerçekçi bulunmamıştır⁴²². 6 Mart 1873 tarihli ve Tahran Maslahatgüzarı Ahmed Nazım imzasını taşıyan bir belgede ise benzer değerlendirmeler tekrarlanmıştır. Bu belgede, Rusya'nın İran'ı kışkırtarak Afganistan'a sahip olmak ya da en azından Afganistan'da İran eliyle sorunlar çıkararak İngiltere'yi Afganistan konusunda yıldırma istediği ifade edilmiştir. Hive Hanlığı'nın işgal edildiği bir döneme rastlayan bu belgede Hive Hanlığı'nın Rusya tarafından işgal edildiği takdirde Orta Asya'da Rusya'nın üstünlüğünü sağlayacağı ve kısa bir zaman içerisinde Rus askerlerinin Hindistan sınırlarında görülebileceği vurgulanmıştır⁴²³.

⁴¹⁹ Yalçınkaya. **a.g.e.**, 2006, 40-41.

⁴²⁰ Topal. **a.g.t.**, 2014, 37.

⁴²¹ N.V. Hanıkov (Hanikof), 1858 yılında İgnatiev heyetinin gönderilmiş olduğu gibi keşif ve inceleme amacıyla İran'ın Horasan ve Herat bölgelerine bir seyahat gerçekleştirmiştir. Çapraz. **a.g.m.**, 2011, 59.

⁴²² **BOA**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1338. G:90. Lef. 2/1. 21 Ocak 1859 Tahran Maslahat Güzarı'ndan Hâriciye Nezâreti'ne

⁴²³ **BOA**, İrade Hâriciye Evrâkı (İ.HR.) D:259. G:15477. Lef. 1/1 6 Mart 1873 Tahran Maslahat Güzarı'ndan Hâriciye Nezâreti'ne

19. yüzyılda İngiltere ve Rusya'dan herhangi birinin Orta Asya için gerçekleştirdiği davranış diğeri tarafından düşmanca algılanmıştır⁴²⁴. Rusya, 1837 yılında İran'ın Herat'a saldırmaya teşvik ederken İngiltere 1838 yılında Afganistan'ı işgal harekâtına başlamıştır. İngiliz Hindistan'ı valisi Lord Okland 20 Kasım-17 Ekim 1838 tarihlerinde Dost Muhammed Han (1826-1839) yönetimindeki Afganistan'a savaş açmış ve Afganlar ile İngilizler arasındaki çatışmalar 13 Temmuz-11 Ağustos 1839 tarihlerinde başlamıştır⁴²⁵. Afganistan'ı işgal etme girişimlerinde başarılı olamayan İngilizler, 1842'de Afganistan'a tekrar saldırsalar da Afganlar karşısında somut bir başarı elde edememişlerdir⁴²⁶. İngiltere bu başarısızlık sonrasında Afganistan topraklarında işgal ettiği yerleri de 1842-1843 yıllarında boşaltmıştır⁴²⁷. İngilizlerin Afganistan'ı işgal harekâtına başladığı 1839 yılında Ruslar da Hive Hanlığı'nı işgal etmek amacıyla bir harekât düzenlemişlerdir. General Perevoskiy kumandasında harekete geçen Rus kuvvetleri soğuk mevsim şartlarından dolayı seferlerini sürdüremeyip geri dönmek mecburiyetinde kalmışlardır⁴²⁸. Rusya 1839 yılında Hive Hanlığı üzerine hareket ettiğinde İngiltere de J. Abbot adlı bir elçi göndererek Hive Hanlığı ile siyasi ilişkiler kurmaya çalışmıştır⁴²⁹.

İngiltere'nin Afganistan'da başarısızlığa uğraması Orta Asya'da ciddi bir prestij kaybetmesine neden olmuştur. Rusya'nın Türkistan hanlıkları hakkında bilgi toplamak üzere Orta Asya'ya İgnatiyev heyetini göndermesi, İngiltere'nin Orta Asya'da prestij kaybettiği bu döneme rastlamaktadır⁴³⁰. 1843 yılında İngiltere'nin, İran Konsolosu Taylor Thomson'u Hive'ye göndermesi ise İngiltere'nin kaybettiği prestijini yeniden sağlama çabası içerisine girdiğini düşündürmektedir⁴³¹. 1850-1860 yılları arasında Rusya'nın dış siyaseti Orta Asya üzerine yoğunlaşmıştır. Rusya'nın bu tarihlerde Orta Asya üzerine daha fazla yoğunlaşmasının nedeni İngiltere'nin bölgedeki faaliyetleridir. İngiltere bu yıllarda İran, Afganistan, Buhara ve Hive ile ticari anlaşmalar imzalamaya çalışmıştır. İngilizlerin faaliyetleri Rusya da Orta Asya'da üstünlüğü İngilizlere kaptırma endişesi uyandırmıştır. Daha önceki gelişmelerde olduğu gibi İngilizlerin Orta Asya'da faaliyete geçmesi Rusları

⁴²⁴ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 587.

⁴²⁵ Âtif. **a.g.e.**, 1999, 211.

⁴²⁶ Yalçınkaya. **a.g.e.**, 2006, 45.

⁴²⁷ Âtif. **a.g.e.**, 1999, 213.

⁴²⁸ MacGahan. **a.g.e.**, 1995, 152-153.

⁴²⁹ Togan. **a.g.m.**, 1950, 255.

⁴³⁰ Hacıosmanoğlu. **a.g.t.**, 2006, 21.

⁴³¹ Yalçınkaya. **a.g.e.**, 2006, 45.

da harekete geçirmiştir. 1859 yılında Binbaşı Dandeville bölgedeki durumu öğrenmek üzere Türkmen topraklarına gönderilmiştir. Ayrıntılı bir rapor hazırlayan Dandeville Hazar Denizi sahilinde bulunan Kızılsu'nun (Krasnovodsk) Ruslar için önemli bir üs olacağını belirtmiş ve Türkmenler üzerine gerçekleştirilecek bir harekâta öncelikli saldırı noktalarını tespit etmiştir. Ayrıca bölgede yaşayan Türkmenlerin nüfusları hakkında da bilgiler aktarmıştır. Ruslar Dandeville'in raporunu dikkate almış olmalı ki bir süre sonra onun planlarını uygulayarak harekete geçmişler ve Kızılsu'yu (Krasnovodsk) işgal ederek bölgede daha hızlı ilerlemeye başlamışlardır⁴³².

1850-1860 yılları arasında İngiltere'nin Ruslar karşısında bir başka faaliyeti de Türkistan hanlıklarını Rus işgallerine karşı birleştirme çabası olmuştur. Rusya'nın 1853 yılında Hokand Hanlığı'na ait olan Akmescit'i ele geçirmesi İngilizleri telaşlandırmıştır. İngiltere, bölgeye gönderdiği elçiler vasıtasıyla İslam'ın ve Müslümanların tehlikede olduğu, hanlıkların ve halklarının köleleştirileceğini fakat İngiltere'nin Müslümanların küçük düşürülmesine izin vermeyeceğini dillendirmiş bununla beraber hanlıkların bir konfederasyon oluşturarak Rusya'ya karşı mücadele etmeleri gerektiğini bölge hanlarına anlatmaya çalışmıştır. İngiltere tüm çabalarına karşın bölge hanlıklarının güvenini kazanamamıştır. Buhara Emiri böyle bir girişimin parçası olmayacağını ifade etmekle beraber İngiliz birliklerinin kendi topraklarından geçişine izin vermeyeceğini de belirtmiştir⁴³³.

Rusya ve İngiltere arasında yaşanan Orta Asya mücadelesinde diplomatik manevralar önemli bir yer tutmuştur. Rusya Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof tarafından 1864 yılında ülke dışındaki tüm Rus temsilcilerine gönderilmek üzere bir metin hazırlanmıştır. Bu metinde Rusya'nın Orta Asya'da yayılma sebepleri açıklanarak Rusya'nın bölgedeki hareketlerine meşruiyet kazandırılmaya çalışılmıştır. Prens Gorçakof tarafından hazırlanarak dış ülke temsilciliklerine gönderilen metni şu şekilde aktarmaktadır;

⁴³² Necef. **a.g.e.**, 2003, 259.

⁴³³ Topal. **a.g.t.**, 2014, 39-40.

“Rusya'nın Orta Asya'daki pozisyonu, muayyen bir sosyal organizasyona sahip bulunmayan, yarı vahşi, göçebe ahaliyle temasa geçen bütün medeni devletlerin durumuyla aynıdır. Bu gibi durumlarda, daha medeni olan devlet, kendi hudutlarının emniyeti ve ticari ilişkileri açısından, çalkantılı ve istikrarsız yapılarının istenmeyen komşular haline getirdiği bitişik ülkeler üzerinde belli bir nüfuz tesisine daima zorlanır. Önce, bastırılacak çapulculuk ve yağma hareketleri mevcuttur. Bunlara bir son verebilmek için, sınırdaki kabilelerin az çok itaat eder bir hale getirilmeleri gerekecektir. Devlet, onları bu tasallutlara karşı savunmak ve suçluları cezalandırmak mecburiyetindedir. Eğer haydutların cezalandırılması üzerine askeri harekât geri çekilirse, verilen ders kısa zamanda unutulur, geri çekilme zaaf olarak yorumlanır. Gözle görülür, elle tutulur kuvvetten başka bir şeye saygı duymamak Asyaluların özelliğidir. Devlet bu suretle iki seçenektan birini seçmek zorunda kalır; ya bu bitmeyen işten vazgeçecek ve bütün refah, emniyet ve medeniyeti imkânsız kılacak sınırların devamlı tecavüze terk edecek yahut da barbar ülkelerin içlerine doğru gittikçe daha derinlemesine dalacaktır. Kendini bu durumda bulan her ülkenin kaderi bu olmuştur. Amerika'da Birleşik Devletler, Cezayir'de Fransa, Sömürgelerinde Hollanda, Hindistan'da İngiltere hepsi karşı konulmaz bir şekilde mübrem ihtiyaçtan daha az bir istekle bu ileri harekete zorlanmışlardır. Burada en büyük güçlük, nerede duracağını bilmektedir.”⁴³⁴

Orta Asya'da yaşanan bu gelişmelere bakıldığında Rusya ve İngiltere'nin bölgedeki pozisyonlarını dikkatlice takip ettikleri ve sürekli bir rekabet içerisinde oldukları anlaşılmaktadır. Rusya Hive Hanlığı üzerine gerçekleştireceği seferin hazırlıklarını sürdürürken İngiltere'nin de bu harekete karşılık olarak Afganistan'ı işgal etme girişiminde bulunabileceğine dair haberler basında yer almıştır⁴³⁵. İki devlet arasında devam eden rekabetin bir birlerini harekete geçmeye teşvik ettiği de söylenebilmekle beraber fiili olarak harekete geçtiklerinde Rusya'nın kazanımlarının daha fazla olduğu ifade edilmelidir. Rusya Orta Asya'da sürekli yayılarak kazanımlarını arttırırken İngiltere var olan topraklarını ve prestijini korumakla yetinmiştir.

⁴³⁴ Saray. a.g.e., 1984, 9.

⁴³⁵ *Basiret*. 4 Mayıs 1289. Nu: 929 (16 Mayıs 1873)

4.2. İşgalin Rus-İngiliz İlişkilerine Yansıması

19. yüzyılda Rusya'nın Orta Asya'da yayılması ve bilhassa 1873 yılında gerçekleştirilen Hive seferi, İngiltere'yi Hindistan sömürgelerinin güvenliği konusunda endişelendirmiştir. Süveyş Kanalı'nın da kullanıma açılmasıyla beraber İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri daha hassas bir duruma girmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin Orta Asya'da üstünlüğünü kaybetmemesi için Pers (Basra) körfezinden Orta Asya'ya uzanan bir demiryolu hattı inşa etmesi gerektiğine dair ifadeler Osmanlı basınında yer almış ve Rusya'nın Hindistan üzerine yürüyebileceği muhtemel senaryolar değerlendirilmiştir. Rusya, Orta Asya'da yeterince yayıldığı takdirde Kâbil'e veya Herat'a ulaşarak Afganistan'ı işgal edebilir ve böyle bir gelişme meydana geldiği takdirde Rusya Hindistan'da da karışıklıklar çıkartarak İngiltere karşısında avantajlı bir konuma geçebilirdi⁴³⁶. Ayrıca Rusya'nın Türkistan hanlıklarını tamamen işgal etmesi İngiltere'nin Orta Asya'daki ticari faaliyetlerine büyük bir zarar verebilir hatta İngiltere'yi Orta Asya pazarlarının dışarısında bırakabilirdi⁴³⁷.

İngiltere, Rusya'nın Orta Asya'da yayılması karşısında diplomatik ve ekonomik önlemler dışında askeri tedbirler de almaya başlamıştır. İngiltere'nin Hindistan Valiliği bölgede yaşanabilecek asayiş sorunlarını önlemek amacıyla bölgedeki birlikleri yeniden teşkilatlandırarak, Hindistan topraklarında bulunan 70 bin İngiliz askerine ilave olarak 50 bin asker daha gönderilmesini hükümetten talep etmiştir. Gönderilecek İngiliz askerleri ise sürekli bir teyakkuz hali içerisinde tutulacaklardı⁴³⁸. Rus yazarları da İngiltere'nin temel korkusunun, Rusya'nın Hindistan'a yaklaşarak bölgede huzursuzluk ve isyanlar çıkarma ihtimali olduğunu belirtmişlerdir⁴³⁹. Basiret Gazetesi'nin 24 Şubat 1873 tarihli sayısında ise Rusya'nın Hindistan'a yaklaşarak burada karışıklık çıkarma ihtimali olduğu belirtilmiştir. Ayrıca İngilizlerin Hindistan'da rahatsız edilerek burada daha fazla kuvvet tutmasının sağlanmaya çalışıldığı ve böylece Rusya'nın Avrupa'da daha rahat hareket etme

⁴³⁶ Rusya'nın Afganistan'ı işgal ederek Hindistan'da karışıklıklar çıkarabileceğine dair senaryolar Basiret Gazetesi'ne de yansımıştır. Bkz. *Basiret*. 10 Nisan 1289. Nu: 908 (22 Nisan 1873)

⁴³⁷ *Basiret*. 12 Şubat 1288. Nu: 859 (24 Şubat 1873)

⁴³⁸ Uygun. *a.g.t.*, 2017, 62-69.

⁴³⁹ Topal. *a.g.t.*, 2014, 36.

niyetinde olduğu ifade edilmiştir⁴⁴⁰. İngiliz yazarlar İngiltere'nin Hindistan'da edindiği tecrübeleri vurgulayarak Rusya'nın Asya'da ilerleyişini durduramayacaklarını ifade etmişlerdir. Ayrıca genel olarak medeni bir devletin “yarı barbar” bir toplum ile temas kurduğunda ilerlemeyi reddedemeyeceğini ve bu yarı barbar toplumu ilhak etmekten kaçınmanın imkânsızlığını belirtmişlerdir⁴⁴¹. İngiliz yazar ve siyasetçilerin çoğu Rusya'nın Orta Asya'da yayılması karşısında İngiltere sömürgeleri için endişe duymalarına karşın 1864-1869 yılları arasında Hindistan Genel Valiliği yapmış olan Sir Jhon Lawrence farklı bir yaklaşım sergileyerek Rusların Hindikuş Dağları'nı geçmedikleri sürece endişe edilecek bir durum olmadığını ifade etmiştir⁴⁴². Bir İngiliz subayı olan Sir Henry Green ise Hindistan'ın Kuzey batı savunma hattından gönderdiği yazısında Rusların fiziksel zorlukları aştığını, Rus subaylarının ve erlerinin kendilerine Hindistan'a ilerlemeleri doğrultusunda bir emir verilirse bir an için bile şüphe duymayarak ilerleyeceklerini ifade etmiştir⁴⁴³. Hindistan'da görev yapmakta olan bir başka İngiliz yetkilinin Ruslar'a karşı bu şüpheli ifadeleri kullanması, İngilizler içerisinde Ruslara karşı endişe duyanların aynı zamanda Rus ilerleyişini ciddiye almayanların yer aldığını göstermektedir.

Rusya'nın Hindistan üzerine bir saldırı gerçekleştirme olasılığı dönem içerisindeki Rusya faaliyetleri incelendiğinde oldukça yüksek görünmektedir. 19. yüzyılda Rusya, bir yandan Orta Asya'da ilerleyip demiryolu ağlarını genişletirken bir yandan da Herat'a ulaşabilmek amacıyla Hazar Denizi'nde faaliyetlerini artırıyor ayrıca İranlı tüccarlar eliyle de bir takım faaliyetler yürütüyordu. Rusya'nın faaliyetlerini göz önünde bulunduran Lieut Connally, Sir Alexander Burnes ve General Ferier gibi uzmanlar Rusya'nın düzenli bir ordu ile Hindistan'a karşı bir harekâta bulunabileceğini ifade etmekteydiler. İngilizlerin Rus ilerleyiş karşısında Hindistan sömürgelerini korumak adına düşündükleri çözüm ise Kandahar ve Kabil'i işgal ederek olası bir Rus saldırısında düşman kuvvetlerini Bolan

⁴⁴⁰ *Basiret*. 12 Şubat 1288. Nu: 859 (24 Şubat 1873)

⁴⁴¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 36. İngiliz yazarların yayılma konusundaki fikirlerinin daha önce Prens Gorçakof tarafından 1864 yılında işlendiğini ve Rus yayılmasına meşruiyet kazandırılmaya çalışıldığını daha önce ifade etmiştik. Bkz. Saray. *a.g.e.*, 1984, 9. İngilizler arasında da bahsi geçen fikirlerin oluşması, Prens Gorçakof'un Orta Asya'da Rusya yayılmasını meşrulaştırma çabasında oldukça etkili olduğunu göstermektedir.

⁴⁴² Topal. *a.g.t.*, 2014, 40.

⁴⁴³ *British Documents On Foreign Affairs*, 41.

geçitlerinde durdurmak olmuştur⁴⁴⁴. Hindistan sömürgelerinin savunulabilmesi için ileri hat olarak Afganistan belirlenmiş olmalıdır. Daha önce belirttiğimiz üzere Rusya ve İngiltere arasında Orta Asya'da sürmekte olan rekabet ve güvensizlik ortamı iki taraf için de sürekli olarak bölgede yayılma konusunu gündeme getirmiştir. Rusya'nın Hindistan üzerine bir harekât gerçekleştirme ihtimali ortaya çıkarsa ilk olarak ilerlemesi ve ele geçirmesi gereken bölge Afganistan olacaktı. Rusya'nın Afganistan üzerine yürüyebileceği muhtemel güzergâhları ise şu şekilde sıralamak mümkündür;

1-) Buhara yoluyla Türkistan'dan Merv ve Herat'a buradan ilerlenerek Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

2-) Türkmen sınırlarında bulunan Çekişlar yoluyla Merv, Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

3-) Çekişlar bölgesinde bulunan Atrek ve Gürgen vadilerinden Khabushan ve Meşhed'e ve buradan Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

4-) Khabushan yoluyla Esterabad'dan Meşhed ve buradan Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

5-) Tebriz, Tahran üzerinden Meşhed yoluyla Herat ve Kandahar'a ulaşılan güzergâh.

6-) Tebriz, Tahran üzerinden Kashan, Vain, Neybundan yoluyla Kandahar'a ulaşılan güzergâh.⁴⁴⁵

⁴⁴⁴ Uygun. **a.g.t.**, 2017, 67. İngiltere'nin Hindistan sömürgelerinin güvenliği açısından endişe duyması yersiz değildir. Rusya inşa etmiş olduğu ve inşa etmeyi planladığı demiryolları vasıtasıyla ulaşım ağını Basra Körfezine kadar taşımak niyetindeydi. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 39.

⁴⁴⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 43.

Görüldüğü üzere Rusya'nın Afganistan topraklarına ulaşabileceği yolların dördü Türkistan topraklarından geçmekte iken ikisi İran topraklarından geçmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi Rusya ve İngiltere'nin gerek İran ve gerekse Türkistan hanlıkları üzerindeki nüfuz mücadelesine bu noktadan baktığımızda çatışmanın farklı bir boyutunu görmekteyiz.

1873 yılında gerek Rus ve gerekse İngiliz basınında Orta Asya konusunda karşılıklı söylemler dile getirilmiştir. İngiliz basını Rusya'yı suçlayarak Orta Asya'daki hareketlerinden rahatsızlığını ifade ederken Rus basını da aynı şekilde İngiltere'yi suçlamaktaydı. Rusya Hive Hanlığı üzerine gerçekleştireceği sefer hazırlıklarını sürdürdüğü sırada basında İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri için duyduğu endişe ifade edilmekteydi. Bu dönemde basında, Rusya'ya gerçek konumunun gösterilmesi ve ilerleyişlerinin durdurulması gerektiği, Rusya ile İngiltere arasındaki sınırların belirlenmesi gerekliliği, Rusya'nın İngiltere'nin ılımlı tutumunu suiistimal ettiği ve Asya'da hâkim gücün ticaret, adalet, medeniyet ve barışın temsilcisi İngiltere'nin olması gerektiği yönünde ifadeler yer bulmaktaydı⁴⁴⁶. Basiret Gazetesi'nin 1 Mayıs 1873 tarihinde aktardığı bir habere göre Moskov Gazet adlı Rus gazetesinde, Rusya'nın İngiltere'nin Orta Asya'daki çıkarlarını gözetmek zorunda olmadığı ifade edilerek Rusya'nın daima kendi çıkarlarını düşünmesi gerektiği vurgulanmıştır. İngiltere'nin Orta Asya'da Rus ilerleyişinden rahatsız olması öne çıkarılarak Rusya'nın da İngiliz donanmasının kuvvetinden rahatsız olduğu ifade edilmiştir⁴⁴⁷. İngiltere Dışişleri Bakanı Lord John Russel, Rusya ile Orta Asya konusunu görüşmek istemiştir. Lord John Russel'in Rus Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof'a yaptığı teklif, tarafların Orta Asya'daki mevcut konumlarını tanımaları, İran'ın bağımsızlığına her iki tarafın da saygı göstermesi ve Rusya ile İngiltere'nin hızlı bir şekilde birbirlerine yaklaşmalarına sebep olacak türde bir genişleme niyetinde olmadıklarını bildirir birer bildirge yayınlamaları hakkında olmuştur. Ancak Prens Gorçakof, Rusya'nın İran ve Türkistan hanlıkları üzerinde herhangi bir amaç gütmeyeceğini soğuk bir dille ifade ederek İngiliz tekliflerini reddetmiştir⁴⁴⁸. Basiret Gazetesi, Hive seferinin Rusya ve İngiltere arasındaki ilişkilere doğrudan yansıtacağını

⁴⁴⁶ Topal. **a.g.t.**, 2014, 43.

⁴⁴⁷ **Basiret**. 19 Nisan 1289. Nu: 916 (1 Mayıs 1873)

⁴⁴⁸ Sabol. **a.g.m.**, 2002, 591-592.

ima ederek Hive Hanlığı'nın işgal edilmesi durumunda karşı karşıya gelecek tarafların Rusya ile İngiltere olacağını ifade etmiştir⁴⁴⁹.

1873 seferi İngiliz basınında ciddi bir endişe konusu olarak kendine yer bulmakta iken hükümet cephesi de endişesini parlamentoda tartışmaya açmıştır. Basiret Gazetesi'nin 24 Mayıs 1873 tarihli sayısında İngiltere'nin Hindistan sömürgeleri için endişe içerisinde olduğu ve İngiltere Parlamentosu'nda konu üzerine müzakereler gerçekleştirildiği aktarılmıştır⁴⁵⁰. Hive seferi başladığında gündeme gelen Hive'deki tutsak Rus esirleri konusunda İngiltere Hindistan genel valisi, Hive'nin yardım çağrıları konusunda tarafsız kalmayı tercih etmiştir⁴⁵¹. Hükümetin endişesiz görünmesinin en önemli sebebi Rusya ile İngiltere'nin Orta Asya sınırları konusunda anlaşmış olmalarıdır. Hive üzerine gerçekleştirilecek sefer öncesinde Kont Shuvalof, Dışişleri Bakanı Prens Gorçakof tarafından Rus niyetlerini bildiren bir bildiri ile Londra'ya İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Granville ile görüşmeye gönderilmiştir. MacGahan bu görüşme sırasında Rusya'nın İngiltere'ye Amuderya nehrinin güneyine geçilmeyeceği teminatını verdiğini ifade etmiştir⁴⁵². Ayrıca görüşmeler sırasında İngiltere'ye Afgan Emiri herhangi bir şekilde sınırları dışarısına çıkmaya çalışmadığı sürece Afganistan'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterileceğine dair de garanti verilmiştir⁴⁵³. İngiltere üç yıl boyunca Rusya ile Orta Asya sınırları konusunda anlaşmaya çalışmış ve nihayetinde Hindistan'ın kuzeyindeki dağlar Rusya ile İngiltere arasında sınır olarak belirlenmiştir⁴⁵⁴. İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya sınırları konusunda anlaşmaları Basiret Gazetesi'nin 17 Nisan 1873 tarihli sayısında çıkan bir haber ile de desteklenmektedir. Basiret Gazetesi, Times Gazetesi'nden alıntı yaparak Rusya ile İngiltere'nin üç yıl süren çabalar sonucunda anlaşarak Orta Asya'da sınırlarını çizdiklerini aktarmıştır⁴⁵⁵.

⁴⁴⁹ *Basiret*. 9 Mayıs 1289. Nu: 933 (21 Mayıs 1873)

⁴⁵⁰ *Basiret*. 12 Mayıs 1289. Nu: 936 (24 Mayıs 1873) Basiret gazetesi aynı tarihli sayısında İngiltere'nin Hive seferini parlamentoda uzun uzun tartıştığını ifade ederek Rusya'ya karşı derhal harekete geçmemelerinden dolayı İngilizlere sitemde bulunmuştur. Bkz. *Basiret*. 12 Mayıs 1289. Nu: 936 (24 Mayıs 1873)

⁴⁵¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 137,33.

⁴⁵² MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 258.

⁴⁵³ *British Documents On Foreign Affairs*, 136.

⁴⁵⁴ Suavi. *a.g.e.*, 1977, 32-36.

⁴⁵⁵ *Basiret*. 5 Nisan 1289. Nu: 904(17 Nisan 1873)

İngiltere'nin Rusya'nın Hive Seferi'ne karşı ciddi bir tepki ortaya koymamasının birkaç nedeni olmalıdır. Bu sebeplerden biri İngiltere ve Rusya'nın Orta Asya sınırları konusunda büyük oranda anlaşmış olmaları iken bir diğeri İngiltere'ye gönderilen Kont Shuvalof'un Hive seferi hakkında bilgi vererek İngiliz yetkilileri Hindistan'ın güvenliği konusunda ikna etmesidir. Ayrıca Rus yazarlar tarafından basın yolu ile İngiltere'nin endişeleri yatıştırılmaya çalışılmıştır. Rus yazarlar her ne kadar Rusya'nın Hive seferi ile hanlığı tamamen işgal etmek niyetinde olmadığını ifade etseler de gelişmelerin ne seyrinde olunacağını bilinemeyeceğini ve Rusya'nın menfaatlerini gözeteceğini de ifadelerine eklemiştir⁴⁵⁶. Basiret Gaztesi'nin 27 Mayıs 1873 tarihli sayısında İngiltere ile Rusya'nın Orta Asya sınırları konusunda anlaşmalarına rağmen iki ülke arasında gerginliğin devam ettiği ifade edilmiştir. Bu dönemde İngiltere'nin İran Şahı ve Kaşgar Hanı ile ittifak yapması gerektiği ayrıca bölgedeki asker sayısının artırılması gerektiği İngiltere Parlamentosu'nda tartışılmıştır. İngiltere Parlamentosu'nda bu tartışmalar yaşanırken Rus gazetelerinden St. Petersburg, İngiltere'nin endişelerini yatıştırır bir şekilde Rusya'nın Orta Asya'da İngiliz çıkarlarına zarar verecek bir şekilde hareket etmeyeceğine dair haberler yapmıştır⁴⁵⁷. İngiltere ile Rusya'nın aralarında bir anlaşma yapmalarına karşın birbirlerine karşı güvensiz bir tutum içerisinde bulunmalarının sebebi Afganistan'ın statüsünün belirsiz kalmış olmasından kaynaklanabilir. Basiret Gaztesi'nin 7 Haziran 1873 tarihli sayısında İngiltere'nin Afganistan'ın tarafsız kalmasını teklif ettiği ancak Rusya'nın bunu kabul etmediği ifade edilmekle beraber Rusya'nın Afganistan'ın kendisine karşı bir harekette bulunması sonucunda harekete geçeceğini bildirdiği aktarılmıştır. Ayrıca Rusya'nın, Afgan Emiri Şir Ali Şah'ın Rusya'ya karşı bir harekette bulunmayacağı teminatını vermesini anlaşma şartı olarak sunmasının da İngiltere tarafından hoş karşılanmadığı aktarılarak bu sorunun temelinde iki tarafın da Afganistan üzerinde planları olmasından kaynaklandığı yorumu yapılmıştır⁴⁵⁸.

Afganistan'ın başında bulunan Şir Ali Şah (1863-1879) kendi sınırlarına doğru ilerleyen Rusya ile yakınlaştığında İngilizler harekete geçmiştir. 1878 Kasım'ında harekete geçen İngiliz kuvvetlerinin Hayber geçidini aşarak Afganistan'a girmesiyle II. İngiliz-

⁴⁵⁶ *Basiret*. 25 Nisan 1289. Nu: 921 (7 Mayıs 1873)

⁴⁵⁷ *Basiret*. 15 Mayıs 1289. Nu: 938 (27 Mayıs 1873)

⁴⁵⁸ *Basiret*. 26 Mayıs 1289. Nu: 948 (7 Haziran 1873)

Afgan Savaşı (1878-1880) başlamış neticede Şir Ali Şah bozguna uğrayarak kaçmıştır. Yerine geçen oğlu Muhammed Yakup'un da öldürülmesiyle tahta Abdurrahman Han (1880-1901) çıkarılmıştır⁴⁵⁹. II. Afgan Savaşı sırasında İngiltere ve Rusya arasında yaşanan mücadele Osmanlı arşiv vesikalarına da yansımıştır. Mütercim Sadi imzalı ve 29 Zilhicce 22 Kasım 1881 tarihli bir belgede Osmanlı Devleti'nin 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzaladığı Ayastefanos (1878) ve Berlin (1878) antlaşmaları sırasında Orta Asya'da süregelen durum hakkında bilgi alamadığı ifade edilmiştir. Rusya basınından alınan haberler bu vesikada değerlendirilerek 1878 yılında İngiltere ve Rusya'nın Afganistan için neredeyse savaşın eşiğine geldiği aktarılmıştır. Bu dönemde Rusya'nın Orta Asya'da gerçekleştirdiği askeri hazırlıklar İngiltere tarafından Afganistan üzerine gerçekleştirilecek bir saldırının hazırlığı olarak algılanırken, İngiltere'nin askeri hazırlıkları Rusya tarafından, Türkistan ahalisini Rusya aleyhinde kışkırtmaya yönelik gerçekleştirilecek hareketlerin bir işareti olarak kabul edilmiştir⁴⁶⁰. Rusya, 22 Temmuz 1887 tarihinde Afganistan ve İran'ın sınırlarını tanımıştır. 1895 yılında İngiltere ve Rusya'nın aralarında anlaşmaları üzerine Afganistan tampon devlet olarak belirlenmiş ve iki devlet arasında bazı toprak paylaşımları gerçekleştirilmiştir⁴⁶¹. Görüleceği üzere Hive Hanlığı'nın işgalinden sonraki dönemde de İngiltere ve Rusya arasında Orta Asya çekişmeleri sürmüş ve mücadelenin etkileri bölgeye yansımıştır. İki devlet arasında süregelen Orta Asya mücadelesi, 1907 yılında aralarında nüfuz alanları ve uluslararası sınırları belirleyen bir anlaşma imzalandıktan sonra yatışmıştır⁴⁶².

⁴⁵⁹ Roux. **a.g.e.**, 2014, 401-402. Rusya'nın İran ve Afganistan sınırlarına yakın bir konumda olan Hive Hanlığı'nı işgali Afganistan ve İran'da Rusya'nın etkisini arttırmış olmalıdır. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 136. Sabol, II. İngiliz-Afgan Savaşı'nın orta çıkışında, Rusya'nın 1878 yılında Kabil'e bir diplomatik heyet göndererek Afganistan'ı etki altına alma girişimlerinin etkisini vurgulamaktadır. Bkz. Sabol. **a.g.m.**, 2002, 592.

⁴⁶⁰ BOA, Yıldız Parakende Evrâkı Hâriciye Nezâreti Mâruzâtı (Y.PRK.HR.) D:5. G:81. Lef. 1/1. 22 Kasım 1881 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

⁴⁶¹ Çapraz. **a.g.m.**, 2011, 64.

⁴⁶² Sabol. **a.g.m.**, 2002, 587.

4.3. Osmanlı Devleti'nin Türkistan Hanlıklarına Yaklaşımı

Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkiler doğal bir temele dayanmaktadır. Osmanlılar gibi Sünni İslam inancına sahip olan Şeybaniler ile Osmanlı Devleti arasında Safevilere karşı bir bağ kurulmuştur. Şeybani hanedanından Abdülatif Han (1540-1551) Sultan I. Süleyman'a (1520-1566) mektuplar göndererek Osmanlı Devleti'ni Safevilere karşı kışkırtma girişimlerinde bulunmuştur. Şeybanilerin bu girişimleri sonuç vermiş olmalıdır ki Sultan I. Süleyman 1554 yılında Barak Nevruz Ahmed Han'a Safevilere karşı kullanması amacıyla 300 yeniçeri ile 1 topçu takımı göndermiştir. Şeybaniler sonrası dönemde de Kazan, Astırahan ve Harezmi Hanlığı gibi hanlıklar Osmanlı Devleti'nden Ruslara karşı yardım talep etmiştir. Osmanlı Devleti bu yardım çağrılarını karşısında Rusların Karadeniz ve Kafkaslar üzerinde yarattıkları tehlikeyi önlemek amacıyla harekete geçmiştir. Ayrıca hilafetin verdiği sorumluluk üzerine bölge hanlıklarına yardım etmeye çalışmıştır. Böylece Astırahan Seferi (1568) ile Don-Volga Kanalı Projesi (1569) ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin girişimleri devletin içerisinde bulunduğu sıkıntılar ve coğrafyaya hâkim olunmaması nedeniyle başarıya ulaşamamıştır. Osmanlı Devleti bu girişimleri ile başarı elde edememesinin ardından kuzey bölgelerde aktif bir siyaset izlemekten vazgeçmiştir⁴⁶³. Ancak Osmanlı Devleti ile Türkistan hanlıklarının ilişkileri tamamen kesilmiş değildir. Türkistan hanlıkları zaman zaman Osmanlı Devleti'ne elçiler ve mektuplar göndererek çeşitli taleplerde bulunmuşlardır.

Osmanlı Devleti Şeybanilerin yıkılışı sonrası ortaya çıkan Türkistan hanlıklarından Buhara Emirliği'ni muhatap alarak diğer hanlıklara karşı mesafeli bir tutum içerisinde bulunmuştur. Buhara Emirliği'nden ayrılarak bağımsız bir hanlık olarak ortaya çıkan Hokand Hanlığı, Osmanlı Devleti tarafından kabullenilmemiştir. Hokand hanlarından Muhammed Ömer Han, İstanbul'a hükümdarlığının tanınması ve kendisine hükümdarlık alametleri gönderilmesi talebiyle elçi göndermiş ancak istekleri kabul edilmemiştir. Osmanlı Devleti, Hokand Hanlığı'nın topraklarının Buhara Emirliği'ne ait olduğunu ifade

⁴⁶³ İnalçık, H. (1948). *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*. (1. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 351-388.

ederek Hokand Hanlığı'ndan gelen istekleri reddetmiştir. Ancak daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'nin Hokand Hanlığı'na karşı tutumu yumuşamıştır. Osmanlı Devleti'nin muhatap olarak Buhara Emirliği'ni görmesinin bir sebebi, Osmanlı Devleti'nin bölgeye dair bilgi kaynaklarının Buharalı elçilere dayanmasıdır⁴⁶⁴.

1798 yılında Hive Hanı Osmanlı Devleti'ne bir elçi göndererek bağlılığını bildirirken Buhara Emiri de 1801 yılında Osmanlı Devleti'ne bir elçi ile hediyeler göndermiş ve bağlılığını bildirmiştir. Buhara Emiri bağlılığını bildirmenin yanı sıra "Türkistan ve Tûrân-ı Zemin Padişahlığı" unvanının da kendisine verilmesini istemiştir. Osmanlı Devleti, Buhara Emirliği'nin bağlılığını kabul ederken Buhara Emiri'ne de istenilen unvanın verilmesini uygun görmüştür. 1819 yılında Buhara Emiri yeniden bir elçi göndererek Osmanlı Devleti'ne biat ettiğini bildirmiş ve diğer hanlıklara karşı üstünlüğünü ifade eden alametlerin kendisine verilmesini istemiştir. 1820 yılında ise Hokand Hanı İstanbul'a bir elçi göndererek biat ettiğini bildirmiş ve Buhara Emiri'nin isteklerine benzer taleplerde bulunmuştur. Ancak Osmanlı Devleti coğrafyanın uzaklığı ve bölgedeki hanlıklarının hassas konumlarını göz önünde tutarak her iki hanlığı da kırmadan idare etmeye çalışmış ve bölgede üstünlüğü sağlamak amacıyla gerçekleştirdikleri istekleri geçiştirmiştir⁴⁶⁵.

1819 yılında Sultan II. Mahmud (1808-1839) tarafından Hive Hanlığı'na bir müneccim ile bir topçu ustası gönderilmiştir. Hive Hanlığı tahtında bulunan I. Muhammed Rahim Bahadır Han Osmanlı Devleti'nin gönderdiği topçu gelinceye kadar Rus topçu ustalarından yararlanmaktaydı ancak Rus topçuları başarılı değillerdi. Osmanlı Devletinin gönderdiği topçu Hive Hanlığı tophânesini düzene sokarak pek çok yerli topçu yetiştirmiştir. Müneccim olarak adlandırılan şahsın ise Hive Hanlığı'nda pek çok öğrenciye ders vererek burada ay ve güneş tutulması konusunda astrolojik bilgiler öğretmiştir⁴⁶⁶.

Daha önce ifade ettiğimiz gibi Buhara Emirliği, Hive Hanlığı işgal edilirken Rus yanlısı bir tutum izlemiştir. Buhara Emirliği bu dönemde Rusya yanında gözükmektedir, 1872

⁴⁶⁴ Konukçu. **a.g.m.**, 1998, 216.

⁴⁶⁵ Yalçınkaya. **a.g.e.**, 2006, 38-39.

⁴⁶⁶ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 87

yılında Ruslara karşı yardım ve koruma talebiyle Osmanlı Devleti'ne bir elçi göndermiş ancak elçinin talepleri Sultan Abdülaziz (1861-1876) tarafından geri çevrilmiştir⁴⁶⁷. Buhara Emirliği'nin bir yandan Hive Seferi'ni desteklerken bir yandan da Osmanlı Devleti'nden yardım ve koruma talep etmesi, Buhara Emirliği'nin mecburi olarak Rusya'nın yanında durmak zorunda kalmış olabileceği ya da ikili bir siyaset izlemiş olabileceği fikrini de ortaya çıkarmaktadır.

Hive Hanlığı tarihte pek çok kez Osmanlı Devleti'ne elçi gönderdiği gibi 1873 seferi öncesinde de İstanbul'a elçi göndererek Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmiştir. Ancak Hive Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nden yardım talep etmesi sonuç vermemiştir. Hive ekçisine hanlığın Rusya ile iyi geçinmesine dair öğütler verilerek talepleri görmezden gelinmiştir⁴⁶⁸. Osmanlı Devleti'nin Hive Hanlığı'nın yardım talebini görmezden gelmesinin sebebi coğrafi uzaklıktan ve Rusya'dan çekinilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.⁴⁶⁹

21 Mart 1872 tarihli ve Abdülkadir Kemal imzasını taşıyan bir belgede Osmanlı Devleti'nin Türkistan'da nüfuzunu arttırması gerektiği ifade edilmiştir. Belgede, Osmanlı Devleti'nin gücünün Türkistan yöneticileri tarafından bilinmesine karşın yerel halk tarafından fazla bilinmediği ve Osmanlı padişahının halife unvanını kullanarak bölgede nüfuzunu arttırması gerektiği vurgulanmıştır. Bölge hanlıklarının birbirleri ile mücadeleleri ve yardım alamamalarının kendilerini bölgedeki diğer güçlere ve bilhassa Rusya'ya karşı savunmasız bıraktığı belirtilirken, Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıklarının yardım

⁴⁶⁷ *British Documents On Foreign Affairs*, 33.

⁴⁶⁸ Saray. **a.g.e.**, 2003, 38. Saray Hive elçisinin Osmanlı Devleti'nden hangi konularda yardım istediğini belirtmemiştir. Emin Efendi'nin aktardığı bir hadiseye göre de Hiveliler İran'da bulunan Osmanlı elçisi ile görüşerek yardım talep etmişlerdir. Ancak elçi Hivelilere, Osmanlı Devleti'nin uzaklığından demvurmuş ancak hanlıkların aralarında bulunan sorunları çözerek birlik olmalarını tavsiye ederek öğütler vermiştir. Bkz. Emin. **a.g.e.**, 1986, 117-118.

⁴⁶⁹ Suavi, Osmanlı aydınlarının Mâveraünnehir'in tarihi ve aydınlarının eserleriyle övündüklerini ancak Osmanlı Devleti'nin bu toprakların işgali karşısında üzüntüsünü dahi resmi olarak ifade edemediğini belirtmiştir. Bkz. Suavi. **a.g.e.**, 1977, 102. Suavi'nin Osmanlı Devleti'nin tepkisini "ifade edemediğini" belirtmesi, Osmanlı Devleti'nin Rusya'dan çekinmiş olabileceğine dair görüşümüzü desteklemektedir.

taleplerini duyarak mesafeleri bahane etmeden bu taleplere cevap vermesi gerektiği ifade edilmiştir⁴⁷⁰.

MacGahan'ın ifadesine göre, Osmanlı Devleti'nin tarafsız bir şekilde kalması ve sadece ögütlerde bulunmasına karşın bu dönemde Türkistan'da Cuma hutbeleri Sultan Abdülaziz adına okutulmaktaydı⁴⁷¹. Cuma hutbelerinin Osmanlı padişahı adına okutulması dini olarak Osmanlı Devleti'nin Türkistan'da önemli bir nüfuzunun olduğunu göstermesine karşın fiiliyatta Osmanlı Devleti'nin bölgeye müdahalesi oldukça sınırlı olmuştur. Emin Efendi, Türkistan'a gerçekleştirmiş olduğu seyahat sırasında yerli halktan pek çok kimse ile görüşmüş ve yerli halkın Osmanlı Devleti'ne karşı büyük bir ilgi olduğunu ve yerlilerin Osmanlı Devleti'ne kurtarıcı gözüyle baktıklarını eserinde ifade etmiştir. Emin Efendi eserinde, seyahatini gerçekleştirdiği sırada 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı devam etmekte olduğundan bölge halkından görüştüğü kişilerin Osmanlı Devleti'nin zaferi için dua ettiklerini aktarmıştır⁴⁷². MacGahan ise Hive'nin işgalinden sonra Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han ile gerçekleştirdiği görüşmeyi aktarırken, hanın MacGahan'a ait haritada Osmanlı Devleti'ni gördüğünde iç geçirdiğini ve “*Bu Devlet-i Osmaniye İslâm devleti olup bizim cümlemizin sahibi ve ulusudur.*” şeklinde ifadeler kullandığını belirtmiştir⁴⁷³. Bölge halkı ve Hive Hanı döneminin en güçlü Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti'nin kendilerine, Ruslara karşı yardım edeceğine dair bir umut beslemişlerdir. Hive Hanı ve Hive halkı arasında Osmanlı Devleti'ne karşı duyulan ilgi tarafların inancından ve Osmanlı Devleti'nin gücünden kaynaklanmış olmalıdır.

Osmanlı Devleti, daha önce ifade ettiğimiz gibi Türkistan'a karşı genel bir ilgi ve yakınlık göstermiştir. Ancak gerek mesafenin uzaklığı gerekse Osmanlı Devleti'nin içerisinde bulunduğu kötü durum dolayısıyla bölge hanlıklarından gelen yardım taleplerine olumlu cevaplar verilememiştir. Rusya, Osmanlı Devleti'ni Kafkasya ile Türkistan'da çıkan huzursuzluk ve ayaklanmaların kışkırtıcısı olarak görmüştür. Bu nedenle Rus

⁴⁷⁰ BOA, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1955. G:44. Lef. 2/1. 21 Mart 1872 Mersin Kaymakamı'ndan Hâriciye Nezâreti'ne

⁴⁷¹ MacGahan. a.g.e., 1995, 183-184. MacGahan, bölgede Osmanlı Sultanı adına hutbe okutulduğunu ifade etmesine karşın hutbelerin tüm Türkistan'da mı yoksa sadece Hive Hanlığı'nda mı Osmanlı Sultanı adına okutulup okutulmadığını belirtmemiştir.

⁴⁷² Emin. a.g.e., 1986, 37-38.

⁴⁷³ MacGahan. a.g.e., 1995, 173.

yetkililer içerisinde İstanbul ve Mısır gibi Türkistan dışındaki bölgelerden kitap ve gazete gibi yayınların bölgeye sokulmasını istemeyenler olmuştur⁴⁷⁴. 1898 yılında Fergana’da bir Nakşibendi tarikatı şeyhi tarafından çıkarılan olaylar için Osmanlı Devleti ve II. Abdülhamid (1876-1909) sorumlu tutulmuştur. Ayaklanmaların azmettiricisi olan kişinin Nakşibendi tarikatı üyesi olması ve vermiş olduğu ifadeler Osmanlı Devleti’nin suçlanmasında etkili olmuştur. İngiltere’de yayımlanan Reuters Gazetesi 11 Haziran 1898 tarihli sayısında Fergana olaylarını başlatan kişinin yakalandığını ve İstanbul ile bağlantısı olduğunu ifade ettiğini belirtmiştir. Fergana olayları ile bir ilgisi bulunmayan Osmanlı Devleti bu tip haberlerin dünya basınında yayınlanması ile zor duruma düşmüş ve Fergana olayları ile yakından ilgilenmek zorunda kalmıştır⁴⁷⁵.

Osmanlı Devleti Türkistan’da meydana gelen gelişmeleri elinden geldiğince takip etmiştir. St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa, daha önce bahsettiğimiz Hive Hanı’nın Rus yetkililere elçi göndererek durumu anlama girişimlerini yorumlayarak Hive Hanı’nın Rus hazırlıklarının ciddiyetini kavramasını ve komşu devletler ile iyi geçinmeye çalışmasını temenni etmiştir⁴⁷⁶. Osmanlı Devleti, Rusya’nın 1873 yılında gerçekleştirdiği Hive Seferi’ni de yakından takip etmiştir. St. Petersburg sefiri Kâmil Paşa aracılığıyla Hive seferinin yakından takip edilebilmesi için İstanbul’a yeni haritalar ve ayrıca Hive şehrinin planları gönderilmiştir⁴⁷⁷. Osmanlı Devleti’nin Hariciye Nazırı Mehmed Raşid Paşa, St. Petersburg Sefiri Kamil Paşa’nın Hive Seferi’nin takip edilebilmesi amacıyla göndermiş olduğu evraklar için teşekkür etmekle beraber gelişmeler hakkında Kamil Paşa’dan bilgi göndermeye devam etmesini rica etmiştir⁴⁷⁸.

⁴⁷⁴ Egamberdiyev, M.(2002). “*Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi*”ne Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 30.

⁴⁷⁵ Güngör, E. (2018). “1898 Fergana Olayları ve II. Abdülhamid Han”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (7-2), 500-505.

⁴⁷⁶ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:32. G:75. Lef. 7. 5 Nisan 1872 St. Petersburg Sefâreti’nden Hâriciye Nezâreti’ne

⁴⁷⁷ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:40. G:14. Lef. 1. 12/24 Nisan 1873 St. Petersburg Sefâreti’nden Hâriciye Nezâreti’ne

⁴⁷⁸ BOA, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:42. G:42. Lef. 1 30 Temmuz 1873 Hâriciye Nezâreti’nden St. Petersburg Sefâreti’ne

Hive Hanlığı'nın 1873 yılında Rus kuvvetleri tarafından işgal edilişi sonrasında imzalanan antlaşma metnine dair bazı bilgiler⁴⁷⁹ Osmanlı arşiv vesikalarında bulunmakla birlikte antlaşmaya dair değerlendirmeler de yapılmıştır. St. Petersburg Sefiri Kâmil Paşa'nın Hariciye Nazırı'na 3-15 Ekim 1873 tarihiyle göndermiş olduğu raporda Hive seferinin kesin bir şekilde sonuçlanarak taraflar arasında bir antlaşma imzalanmasına rağmen İngiltere'nin durumdan memnun olmadığı ve gelişmeleri hiçbir zaman olumlu karşılamayacağına dair fikirler ifade edilmiştir⁴⁸⁰.

Osmanlı Devleti ile Hive Hanlığı arasındaki ilişkiler Hive Hanlığı'nın işgali ve Rusya'ya tâbi olmasının ardından da devam etmiştir. 11 Ekim 1875 tarihli bir belgede, Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın kardeşi ve veliahdı olarak adlandırılan Seyyid Ahmed adlı şahsın İstanbul'a geldiğinden ayrıca adı geçen şahsın ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla kendisine 33.701,5 kuruşluk bir meblağ ücretin tahsis edildiğinden bahsedilmiştir⁴⁸¹. 17 Haziran 1887 tarihli bir başka belgede Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın amcaoğlu olduğu ifade edilen İsa Tura (Tora) Han adlı bir kişiye Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) tarafından birinci derece Mecidi Nişanı verilmesinin emredildiği belirtilmiştir⁴⁸². İsa Tura (Tora) bir süre İstanbul'da kaldıktan sonra Rusya sefaretinin ikinci tercümanı Mösyö Maksimof ile beraber kitabet dairesine giderek kendisine gösterilen yardım ve ilgi nedeniyle padişaha teşekkür etmiştir. Ayrıca kendisine müsaade edildiği takdirde Dersaadet'ten hareket ederek Kuduüs'e ve oradan İskenderiye'ye giderek Mısır'ı görmek daha sonra ise Hicaz'a gitmek istediğini bildirmiş

⁴⁷⁹ 1873 Antlaşması'na dair aktarılan bilgiler arşiv vesikalarındaki ve Basiret Gazetesi'ndeki bilgiler ile aynı olduğu için tekrar aktarılmamıştır. Bu bilgiler için Bkz. **BOA**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1340. G:30. Lef. 6/1 8 Ağustos 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne ; **BOA**, Hâriciye Nezâreti Siyâsi Evrâkı (HR.SYS.) D:1340. G:30. Lef. 7/1. 8 Ağustos 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

⁴⁸⁰ **BOA**, Hâriciye Nezâreti Sefâret Evrâkı (HR.SFR.1.) D:44. G:82. Lef. 2. 3/15 Ekim 1873 St. Petersburg Sefâreti'nden Hâriciye Nezâreti'ne

⁴⁸¹ **BOA**, İrade Dâhiliye (İ.DH.) D:709. G:49619. Lef. 1/1. 11 Ekim 1875 Sadaret'ten Mabeyn'-i Hümayun Başkitabeti'ne

⁴⁸² **BOA**, İrade Dâhiliye (İ.DH.) D:1033. G.81394. Lef. 1/126 17 Haziran 1887 Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet Dairesi. Haziran 1887 tarihli bir belgede bahsi geçen İsa Tura (Tora) Han için Hive Hanı'nın biraderi olarak bahsedilmiş ve Tershane-i Amire'yi gezdikten sonra adına bir merasim düzenlendiği ifade edilmiştir. Bkz. **BOA**, Yıldız Parakende Evrâkı Askeri Mâruzatı (Y.PRK.ASK.) D:40. G:41. Lef. 1/1. 26 Haziran 1887 Nezâret-i Umûr-ı Bahriye. İsa Tura (Tora) Han olarak adlandırılan kişi için hem Hive Hanı'nın amcaoğlu hem de biraderi olarak bahsedilmesi bu kişinin Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın kardeşi Atacan Tura olduğunu düşündürmektedir. Nitekim daha önce farklı kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre Atacan Tura'nın İstanbul'a geldiğini ifade etmiştik.

ve yolculuğu için yardım talep etmiştir⁴⁸³. 17 Mayıs 1888 tarihli bir başka belgede ise Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han'ın amcasının hacca gitmek amacıyla Rusya vapuru ile İstanbul'a geleceği Tiflis baş şebenderliğinden aktarılmıştır⁴⁸⁴. Osmanlı arşivlerinde bulunan bu vesikalar Hive hanedanından olan kişilerin işgal sonrasındaki dönemde Hac ibadetlerini yerine getirmek amacıyla Osmanlı Devleti ile ilişkilerini sürdürdüklerini göstermektedir. Hacca gitmek isteyenlerin ibadetlerini yerine getirmek amacıyla İstanbul'a gelmeleri ve Osmanlı Devleti'nden yardım talebinde bulunmalarının temel sebebi Osmanlı Devleti'nin hac organizasyonu ve hacıların güvenliğinden sorumlu olması ile alakalıdır. Türkistan bölgesinden hacca gitmek isteyen Müslümanlar Hazar Denizi kıyısından Astrahan'a buradan Kefe ve Özi güzergâhıyla İstanbul'a gelirler ve burada hac kervanları ile yola çıkarlardı. Rusya haricinde bir diğer güzergâh ise İran üzerinden geçmekte fakat bu güzergâhın güvenliği düşük olduğundan daha az tercih edilmekteydi. Osmanlı Devleti'nin İran ve Rusya ile siyasi ilişkileri Türkistan üzerinden hacca gitmek isteyen hacıların durumları üzerinde de olumlu ya da olumsuz etkiler yaratmıştır. Gerekli durumlarda hacıların güvenliğinin sağlanması amacıyla Osmanlı Devleti diplomatik faaliyetler gerçekleştirmiştir. Osmanlı Devleti, 1568 yılında İran'da hapsedilen Harezmi hacıların kurtarılması amacıyla diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur.⁴⁸⁵

4.4. İşgalin İran Üzerindeki Yansımaları

İran, İngiltere ve Rusya için oldukça stratejik bir konumda bulunduğu gibi İslam coğrafyasını da etkileyecek bir konumda bulunmaktaydı. Şii mezhebine bağlı olan İran Sünni İslam dünyasını coğrafi olarak birbirinden ayırmaktadır⁴⁸⁶. İran yönetimi üzerinde kimi zaman Rus ve kimi zaman İngiliz nüfuzu etkisini göstermiş olmasına karşın İran Türkistan bölgesindeki gelişmelere çekinceli bir şekilde yaklaşmıştır. Rus kuvvetlerinin Hazar Denizi'nin doğusunda faaliyete başlamaları, İran'ı endişelendirmiş ancak Rusya ile

⁴⁸³ BOA, Yıldız Parakende Evrâkı Başkitâbet Dâiresi Mâruzâtı (Y.PRK.BŞK.) D:11. G:74. Lef. 1/1. 7 Temmuz 1887 Başkitâbet Dâiresi

⁴⁸⁴ BOA, Sadâret Hususi Mâruzat Evrâkı (Y.A.HUS.) D:214. G:13. Lef. 1/1. 17 Mayıs 1888 Âmedî-i Divan-ı Hümayun ; BOA, Sadâret Hususi Mâruzat Evrâkı (Y.A.HUS.) D:214. G:13. Lef. 2/1 28 Mayıs 1872

⁴⁸⁵ Sarınay, Y. (2019). "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilig.* (88), 4-5.

⁴⁸⁶ Suavi. *a.g.e.*, 1977, 37.

İran arasında Atrek Irmağı'nı iki taraf arasında sınır olarak belirleyen bir anlaşmanın imzalanması ile İran'ın çekinceleri giderilmiş böylece İran tarafsız bir konuma getirilmiştir⁴⁸⁷. Rus kuvvetlerinin Hive seferi esnasında Atrek nehri bölgesinde İran sınırlarını ihlal ettiğinden daha önce bahsetmiştik. Basiret Gazetesi'nin 23 Nisan 1873 tarihli sayısında Rus kuvvetlerinin İran sınırını ihlal etmesi meselesinin taraflar arasında görüşüldüğü aktarılmıştır. Basiret Gazetesi ise olayı kendi bakış açısından yorumlayarak İran ile Rusya arasında gizli bir ittifak olduğunu belirtmiş ayrıca İran'ın bir İslam devleti olmasına karşın Rusya'nın hareketlerine karşı tavır almamasını eleştirmiştir⁴⁸⁸.

Hive Hanlığı'nda bulunan İranlı köleler diplomatik girişimlerle kurtarılmaya çalışılmıştır. 1851 yılında Hive'ye gelen yüksek rütbeli bir İranlı memur Hive'de bulunan İranlı kölelerin serbest bırakılmaları için girişimlerde bulunmuş ancak bu girişiminde başarılı olamamıştır⁴⁸⁹. Basiret Gazetesi'nin 9 Aralık 1873 tarihli sayısında, Le Journale de St. Petersburg adlı gazeteden Tahran muhabirinin yazdığı bir haber alıntılanmıştır. Haberde Türkmenlerin uzun yıllardan beri İran'ın Esterabad (Gürgen) eyaletine saldırdıkları ve burada yerleşim yerlerini yağmalayarak masum halkı kaçırdıkları ifade edilmiştir. Kaçırılan İranlıların Hive Hanlığı'na götürülerek burada köle olarak satıldıklarının aktarıldığı haberde İranlıların Hive seferinden oldukça memnun oldukları ve köle haline getirilen yurttaşlarının vatanlarına dönmelerinin ümit ettikleri belirtilmiştir. Hive'nin zapt edilmesi ve köleliğin Hive Hanlığı'nda kaldırılması üzerine Esterabad valisi Süleyman Han ile İçişleri Müdürü Necef Kulu adlı yetkili bölgede bulunan Rusya konsolosluğuna giderek Rusya'nın Hive karşısındaki başarısını tebrik etmişlerdir. Ayrıca İranlı kölelerin serbest bırakılmasından dolayı şükranlarını ifade etmişlerdir. Basiret Gazetesi'nin aynı sayısında Hive Hanlığı'nda bulunan İranlı kölelerin serbest kalmalarının Esterabad'da büyük bir sevinç yarattığı, şehirde bulunan camilerin minarelerinden halka haber verilerek fakirlere sadakalar dağıtıldığı ayrıca daha önce bahsi geçen Rusya konsolosu ile memurları için ziyafet ve şenlikler düzenlendiği aktarılmıştır. Serbest kalan İranlı kölelerin Meşhed yolu ile karadan gelmeleri durumunda Türkmenlerin saldırılarına uğrayarak tekrar esir düşebileceklerinden, bu yol yerine Krasnovodsk (Kızılsu) üzerinden Hazar Denizi

⁴⁸⁷ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 101.

⁴⁸⁸ *Basiret*. 11 Nisan 1289 Nu: 909 (23 Nisan 1873)

⁴⁸⁹ Doğan ve Erdoğan. **a.g.m.**, 2016, 980.

güzergâhıyla yola çıkarıldıkları ifade edilmiştir. İran hükümeti serbest kalan esirlerin kabulü için Hadi Han adında bir memuru görevlendirmiş, esirlerin 184'ü Türkmen gemileri ile yola çıkarılırken çocuk ve kadınlar haricinde 270 kişi Kafkas ve Merkür adlı şirketlerin vapurları ile nakledilmiştir⁴⁹⁰. Daha önce Hive Hanlığı'nda kölelerin durumundan bahsederken Rusya tarafından İran hükümetine haber gönderildikten sonra üç kervan halinde 1.500 kişilik bir esir gurubun İran istikametinde yola çıkarıldığını ifade etmiştik. MacGahan'ın aktardığına göre Krasnovodsk ve Kinderli Körfezi üzerinden vatanlarına gönderilen İranlı köleler sağ salim İran'a ulaşırken Atrek vadisi üzerinden kara yoluyla hareket eden İranlı köleler Teke Türkmenlerinin saldırısına uğrayarak tekrar esir olmuşlardır⁴⁹¹. Basiret Gazetesi'nde verilen bilgilerde kadın ve çocuklar hariç 354 İranlı kölenin harekete geçtiği ifade edilirken MacGahan'ın 1.500 köleden ulaşan bir gurubun harekete geçtiğini belirtmesi rakamsal olarak bir çelişki yaratmaktadır. Ancak Basiret Gazetesi ve MacGahan'ın aktarmış olduğu rakamlar aynı İranlı köle gurubu için kullanılmamış olabilir. Hive Hanlığı'nda bulunan kölelerden kaçının geri döndüğüne dair kapsamlı veriler olmadığından İran'a dönen köleler hakkında kesin yargılarda bulunulamaz.

⁴⁹⁰ *Basiret*. 27 Teşrin-i Sani 1289. Nu: 1101 (9 Aralık 1873)

⁴⁹¹ MacGahan. *a.g.e.*, 1995, 189.

5. RUS İŞGALİ SONRASI YAŞANAN DEĞİŞİMLER VE HİVE HANLIĞI'NIN SONU

5.1. Ekonomik Değişimler

Genel olarak ticaret⁴⁹², tarım ve hayvancılığa dayanan Hive ekonomisi için yağma akınları önemli bir yer tutmuştur. 19. yüzyılda Hive Hanlığı'nda vergi yükü artmış, yağma hareketleri zenginlik kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Hive Hanları bilhassa Afganistan bölgesinde yaşayan haklara, Türkmenlere ve Karakalpaklara karşı gerçekleştirmiş oldukları yağma ve talan hareketleri ile ganimetler elde etmişlerdir. Köleleştirilen insanlar da hanların, yüksek rütbeli yöneticilerin ve din adamlarının topraklarında işçi olarak kullanılmışlardır. Tarımsal alanda duyulan işgücü ihtiyacı kölelere karşı duyulan talebin artmasına sebep olmuştur⁴⁹³. Rusya'nın Türkistan bölgesi ile ticareti bölgedeki işgalleri ile doğru orantılı olarak artış göstermiştir. 1868 yılı sonlarına doğru Moskova Gazetesi'nde yayınlanan bir makalede, Rus işgallerinden itibaren 1867 yılına kadar geçen süreç içerisindeki ticaret oranları şu şekilde aktarılmıştır.

Yıl	İthalat	İhracat
1850-1860 ortalaması	1.481.000 ruble	600.000 ruble
1862	3.201.000 ruble	3.274.000 ruble
1863	4.378.200 ruble	3.017.900 ruble

⁴⁹² Hive Hanlığı'nın ticaretinde Buhara Emirliği önemli bir yer tutmuştur. Buhara ile genel olarak, giyisi, örtü, kâğıt, hediyelik eşya, baharat, koku ve çay gibi ürünlerin ticareti gerçekleştirilmiştir. Hive Hanlığı'nda nüfusun yoğun olduğu şehirlerde haftada birkaç kez panayırlar kurulmakta ve bu panayırlarda ticari faaliyetler gerçekleştirilmekteydi. Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2019). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. (2. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi, 458. Orenburg hem Hive hem de Buhara için ticari bir merkez konumunda olmuştur. Hiveli ve Buharalı tüccarlar sık sık Orenburg'a gelerek burada ticaret yapmışlardır. Kazala ise bölgeden Orenburg'a ulaşan güzergâh üzerinde önemli bir ticari konuma sahip olmuştur. Bkz. Schuyler. *a.g.e.*, 2007, 45.

⁴⁹³ Doğan ve Erdoğan. *a.g.m.*, 2016, 980-981.

1864	7.699.700 ruble	4.740.210 ruble
1865	-	3.793.910 ruble
1866	5.055.700 ruble	5.619.700 ruble
1867	8.503.753 ruble	10.275.288 ruble

Tablo 4: Rusya ve Türkistan coğrafyası arasında gerçekleştirilen ithalat-ihracat oranları.⁴⁹⁴

1868 yılına gelindiğinde ise Rusya'nın ticaret hacmi, Taşkent bölgesi ile 30 milyon ruble ve Buhara Emirliği ile 20 milyon rublelik bir orana ulaşmıştır. 1871 yılında Kaşgar bölgesinden Rusya'ya gönderilen malların değeri ise 610 bin ruble olarak hesaplanmaktadır. Genel olarak Türkistan bölgesinden Rusya'ya gerçekleştirilen ihracatın temeli pamuğa dayanmakta ve yıllık 30 bin deve yükü pamuğun Kazan'a gönderildiği tahmin edilmekteydi. Rusya, Türkistan bölgesinden aldığı hammadde türündeki malları işleyerek bu ürünleri Türkistan pazarlarına ithal etme yolunu izlemekteydi⁴⁹⁵. Hive Hanlığı Rusya'ya yıllık olarak 2009 deve yükü mal ihraç ederken, Rusya Hive Hanlığı'na 10/12 sandıklık (büyük sandıklar) ihracat gerçekleştirmekteydi⁴⁹⁶. Rus işgalleri ile beraber bölge ile gerçekleştirilen ticaret hızla artmıştır. Hive Hanlığı'nın işgali sonrası Rusya ile gerçekleştirilen ticaret ve bilhassa pamuk ticareti zirveye ulaşmıştır. 1872 yılında Hive Hanlığı ile Rusya arasında gerçekleştirilen ticaret hacmi 306.932 rubleyken 1898 yılında ticaret hacmi 11.848.200 rubleye çıkmıştır⁴⁹⁷. İşgal sonrası Hive Hanlığı ve Rusya arasında imzalanmış olan 1873 Antlaşması ile Rusya, Hive Hanlığı'nda ticari imtiyazlar kazanmıştır. Rusya ile Hive Hanlığı arasında ki ticaret hacminin genişlemesinde 1873 Antlaşması'nın önemli bir etkisi olmuştur. Hive Hanlığı ile Rusya arasında gerçekleşen pamuk ticaretinin⁴⁹⁸ yıllara göre artışını şöyledir;

⁴⁹⁴ *British Documents On Foreign Affairs*, 38.

⁴⁹⁵ *British Documents On Foreign Affairs*, 38.

⁴⁹⁶ Suavi. *a.g.e.*, 1977, 94. Emin Efendi ise Hivelilerin, yılda 3 bin deve yükünden oluşan çeşitli ürünleri Rusya'ya ihraç ettiklerini ifade etmiştir. Bkz. Emin. *a.g.e.*, 1986, 153. Hive ile Rusya arasında gerçekleştirilen ticarete dair Suavi ve Emin Efendi'nin aktarmış olduğu bilgilerin farklı zaman dilimlerine ait olduğu dikkate alınmalıdır. Suavi eserini 1873 yılında kaleme alırken Emin Efendi seyahatini 1877 tarihinde gerçekleştirmiştir.

⁴⁹⁷ Holdsworth. *a.g.e.*, 1959, 25.

⁴⁹⁸ Orta Asya (Türkistan) pamuğunun verimliliği Osmanlı Devleti'nin ilgisini çekmiştir. 1912-1913 yıllarında bölgede pamuk tohumu ithali gerçekleştirilmesine ve gerçekleştirilecek ithalatlarda gümrük vergisinin

Yıl	Miktar (Pud) ⁴⁹⁹	Miktar (Kg)
1885	50.000 pud	819.034 kg.
1889	150.000 pud	2.457.103 kg
1900	320.000 pud	5.241.819 kg
1905	450.000 pud	7.371.309 kg
1910	600.000 pud	9.828.412 kg

Tablo 5: Hive Hanlığı'ndan Rusya'ya gerçekleştirilen pamuk ihracatını gösteren tablo⁵⁰⁰.

Rusya ile Türkistan arasında gerçekleşen pamuk ticaretindeki artışın ana sebebi Rusya'nın işgal ettiği bölgelerde pamuk üretimini arttırmasıdır. Rusya göçebelerin yaşadıkları bölgelerde artezyen çalışmaları yaparak bölgede pamuk üretimini arttırmayı amaçlamıştır. Taşkent ve Semerkand arasında kalan kurak bölgelerin tarıma açılması için planlar geliştiren Rusya, bölgede pamuk tarımı yapılmasını öngörmüştür. Pamuk yetiştirilmesi için bol su gerektiğinden bölgede zirai sulama için kullanılan pek çok su kanalı 1872 yılında onarılmaya başlanmıştır. Rusya bölgede tarımsal ticareti de teşvik etmiştir. Tarıma açılan bölgelerde üzüm bağları oluşturulmuş, tütün ekimi gerçekleştirilmiş ve verimin arttırılması için çalışmalar yapılmıştır⁵⁰¹.

Rusya ile Türkistan coğrafyası arasında gerçekleştirilen ithalat ve ihracat ortalaması Rusya'nın kendi toprakları içerisinde gerçekleştirdiği ithalat ve ihracat oranını dörde katlamaktadır. 1914 yılına gelindiğinde Rusya'nın ana topraklarında kişi başına düşen ticaret ortalamasınının 15.2 ruble ve km kare başına 98 ruble iken Türkistan'da kişi başına

uygulanmamasına karar verilmiştir. Bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2004). *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 129-131.

⁴⁹⁹ Pud, bir ağırlık birimidir. Tabloda kg cinsine çevrilerek de aktarılmıştır.

⁵⁰⁰ Holdsworth. *a.g.e.*, 1959, 25.

⁵⁰¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 29-33.

ticaret ortalamasının 71.5 ruble ve km kare başına 390 ruble olarak hesaplanmaktadır⁵⁰². Bu rakamlar Türkistan bölgesinin ekonomik olarak Rusya'dan daha verimli olduğunu ortaya koymaktadır. Rusya'nın Türkistan coğrafyası ile artan pamuk ticareti etkisini Rus tekstil endüstrisinde de göstermiştir. Rusya 1860 yılında üretmiş olduğu tekstil ürünlerinin %53'ünü hanlıklara ihraç ederken bu oran 1864 yılında %85'e ulaşmıştır⁵⁰³.

Rusya'nın Türkistan'da işgal etmiş olduğu bölgelerde uygulamış olduğu ekonomi politikalarının yanı sıra İngiltere ve Rusya'nın İran ve Türkistan coğrafyasında sergilemiş oldukları nüfuz mücadelesi İran ve Türkistan'ın ekonomik bağımsızlığını kaybetmesine de sebep olmuştur⁵⁰⁴. Rusya'nın Türkistan bölgesinde kendi çıkarları doğrultusunda ekonomik, tarımsal ve lojistik faaliyetler yürütmesi bölge ile Rusya arasındaki ticareti geliştirmiş olsa da bölge ekonomik anlamda Rusya'ya bağlı bir hale gelmiştir.

5.2. Lojistik Faaliyetler

Rusya, Türkistan coğrafyasını işgal ederken bir yandan da lojistik faaliyetlerini sürdürmüştür. Rusya'nın Türkistan coğrafyasına getirdiği en önemli yenilikler Avrupa tarzında ulaşım ve haberleşme teşkilatı ile yeni şehir idare tarzı olmuştur. Yeni ulaşım ve haberleşme teşkilatlarının yaygınlaşması ile kervan yolları önemlerini kaybetmiş, yeni tip ulaşım araçları kullanılmaya başlanmıştır⁵⁰⁵. Türkistan Genel Valisi General K.P. von Kaufmann bölgede yeni yollar ve telgraf hatları inşa edilmesi için projeler hazırlatmıştır⁵⁰⁶.

Rusya'nın bölgede demiryollarına önem vermesinin ana sebeplerinden biri bölgede kolonileşmeyi kolaylaştırmak amacıyla kurulan yeni şehirler arasındaki ulaşımı sağlamak olmuştur. Demiryolu ağının gelişmesi Rusya'nın bölgedeki gücünü arttırmıştır⁵⁰⁷.

⁵⁰² Zenkovsky. **a.g.e.**, 1967, 80.

⁵⁰³ Doğan, O. ve Erdoğan, A. **a.g.e.**, 2019, 431.

⁵⁰⁴ Karadeniz, Y. (2009). "İran ve Türkistan'da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (20), 56-57.

⁵⁰⁵ Togan. **a.g.e.**, 1942, 262-263.

⁵⁰⁶ *British Documents On Foreign Affairs*, 24-25.

⁵⁰⁷ Alpargu. **a.g.m.**, 2002, 575-576.

Rusya'nın Volga bölgesinden Türkistan coğrafyasının en uzak noktalarına kadar ulaşım ve haberleşme ağını geliştirmesindeki en önemli sebeplerden biri de az asker kullanarak bölgede hâkimiyetini sürdürmek isteği olmuştur. General Romanofski ulaşım ve haberleşmenin askeri önemini şu sözlerle ifade etmiştir;

*“Kuşkusuz bir yandan Kafkasya’da büyük bir askeri birlik oluşturup bulundurmaya uzun zamandan beri ihtiyaç duyulurken diğer yandan Orta Asya’da ilerlemek için uzun bir zaman az bir asker ile yetinmek zorunda kalacağız. Tecrübelerimiz askerlerin Volga’dan Türkistan bölgesine taşınmasının iki yıl sürdüğünü göstermiştir fakat yeni yollardan birinin yapılmasıyla birlikte, birlikleri Kafkasya’dan nakletmek sadece birkaç hafta alacaktır. Kafkasya’daki muazzam güç göz önüne alındığında, bölge için iki-üç taburun ayrılması herhangi bir sıkıntı oluşturmayacak, kolay ulaşım sayesinde yeni topraklarda özel bir kuvvet tutulmasına ihtiyaç kalmayacaktır.”*⁵⁰⁸

Türkmen bölgelerinin ele geçirilmesinin ardından bu bölgelerde demiryolu ağlarıyla Rusya’ya bağlanmaya çalışılmıştır. 1880’li yıllarda Hazar Ötesi demiryolunun yapımına başlanmıştır. Demir yollarının yapımı sadece askeri ve siyasi olarak değil ekonomik olarak da Rusya’ya güç sağlamıştır. Ulaşım ağlarının gelişmesi yeni ekonomik kaynaklara ulaşımı kolaylaştırmıştır. Bölge de ulaşım ağının gelişmesi ile yerel ekonomiler de canlanmıştır⁵⁰⁹. 1910 yılına gelindiğinde Türkistan’daki demiryolu hatlarının uzunluğu 3.338 kilometreye ulaşırken 1926 yılında 4.900 kilometre uzunluğuna ulaşmıştır⁵¹⁰. 20. yüzyıl başlarında Taşkent ve Orenburg arasında inşa edilen bir hat ile Türkistan coğrafyası Rusya’ya tek bir hat ile bağlanmıştır⁵¹¹.

⁵⁰⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 39-40.

⁵⁰⁹ Necef. *a.g.e.*, 2003, 321-322.

⁵¹⁰ Togan. *a.g.e.*, 1942, 263.

⁵¹¹ Alpargu. *a.g.m.*, 2002, 575-576.

5.3. Nüfusun Değişimi

Rusya, Kazak bölgelerine yayılırken, 1861 yılında Çar II. Aleksandr'ın emri ile Rus Kozakları da bölgeye yerleştirilmeye başlanmıştır⁵¹². 1914 yılı öncesinde Kazak bozkırlarına 1 milyon kadar Rus köylüsünün yerleştirilmiştir⁵¹³. Rusya, Türkistan coğrafyasında gerçekleştirdiği işgalleri bölgeye dışarıdan göçmen getirmek suretiyle de kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Bir yandan Türk boylarını birbirlerine düşürmeye çalışan Rusya bir yandan da nüfus dengesini değiştirmek amacıyla bölgeye Polonyalı, Alman ve Yahudi göçmenler getirmiştir.⁵¹⁴ Rusya'nın, Türkistan bölgesine sistemli bir şekilde yapmış olduğu iskânlar, kale ve yerleşim inşâları bölgede Rusya'nın kalıcılığını sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. İşgal edilen bölgelerde yerel yönetimlerinde dâhil edildikleri bir yönetim sistemi kurulmuş ancak ilerleyen dönemde yerel yönetimlerde Rus kanunlarının kuvvetlendirilmesi adına düzenlemeler yapılmıştır. Meydana getirilen yerel yönetimlerin askeri nitelikli olması Rusya'nın bölgede hâkimiyetini kabul ettirebilmesi açısından önemli bir yere sahip olmuştur.⁵¹⁵ Hive Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde yaşanlara Özbek kimliğinin benimsetilmesine çalışan Rusya, bölgede çıkarılmakta olan Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi aracılığıyla Türkistan'da yaşanan Rusları bilinçlendirmeye çalışmıştır⁵¹⁶. Türkistan Genel Askeri Valiliği'nin kurulduğu yıllarda⁵¹⁷ bölge nüfusunun durumunu şöyledir;

Orenburg Bölümündeki Kazak Bozkırı	Nüfus (kişi)
Ural Oblastı ⁵¹⁸	490.000
Turgay Oblastı	350.000

⁵¹² Egamberdiyev. **a.g.t.**, 2002, 57-58.

⁵¹³ Benningsen. **a.g.e.**, 1981, 14.

⁵¹⁴ Egamberdiyev. **a.g.t.**, 2002, 31-40.

⁵¹⁵ Çapraz. **a.g.m.**, 2011, 75-76.

⁵¹⁶ Egamberdiyev. **a.g.t.**, 2002, 31-40.

⁵¹⁷ Türkistan Genel Askeri Valiliği 11 Temmuz 1867 tarihinde II. Aleksandr'ın emri ile kurulmuş ve General K.P. von Kaufmann neredeyse sınırsız yetkilere sahip olarak yeni idarenin ilk askeri valisi olmuştur. Bkz. Saray. **a.g.e.**, 1984, 17.

⁵¹⁸ Oblast, Çarlık Rusya'sı döneminde yerel yönetim birimleri için kullanılan bir ifadedir.

Batı Sibirya Bölümündeki Kazak Bozkırı	
Akmolla Oblastı	260.000
Semipalat Oblastı	350.000
Türkistan Genel Askeri Valiliği	
Sirderya Oblastı	771.500
Yedisu Oblastı	550.000
Zerevşan Oblastı	200.000
Turan'ın Bağımsız Topraklarının Muhtevası	
Buhara Emirliği	1.500.000
Hokand Hanlığı	600.000
Hive Hanlığı	300.000
Afgan Türkistanı	300.000
Amuderya (Bölgesi)	100.000
Türkmen Toprakları	600.000
Bütün Turan	6.371.000

Tablo 6: Türkistan Genel Askeri Valiliği kurulduğu yıllarda Türkistan nüfusunu gösteren tablo⁵¹⁹.

⁵¹⁹ Somuncuoğlu Türkistan'nın nüfusuna dair aktarmış olduğu bilgileri *Srednyaya Aziya*. (Haz. L. Kostenko) (St. Petersburg 1871), 88. adlı kaynaktan aldığını ifade etmiştir. Somuncuoğlu. **a.g.t.**, 2006, 6-7.

Basiret Gazetesi, 30 Mayıs 1873 tarihli sayısında TGAV'nin nüfusunu 1868-1869 yılları için şu şekilde aktarmıştır;

Türkistan Genel Askeri Valiliği Nüfusu	Nüfus (Kişi)
Sırderya (Seyhun) (Oblastı)	865.461
Yedi Derya (Yedisu) (Oblastı)	486.927
Kulca (Oblastı)	114.237
Toplam	1.466.625

Tablo 7: Türkistan Genel Valiliği'ne dair nüfus bilgilerini gösteren tablo⁵²⁰.

Bu tarihlerde Türkistan coğrafyasında resmi bir nüfus sayımı gerçekleştirilmediğinden dolayı nüfusa dair verilen bilgilerin doğruluğu şüphelidir. Ancak elde edilen bilgilere göre TGAV'nin nüfusunun 1.466.625 ile 1.521.500 kişi arasında olduğu ifade edilebilir.

1872 yılında Türkistan'a yerleştirilmiş olan Rus göçmenlerin sayısı, üçte biri askeri koloni yerleşimcileri olmak üzere 60 bin olarak tahmin edilmektedir⁵²¹. 1897 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımına göre Türkistan Genel Askeri Valiliği'nde (Sırderya, Semireçi, Zakaspi, Fergana ve Semerkand) nüfus 5.271.775 kişi olarak hesaplanırken 1905 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımında nüfus 5.280.983 olarak hesaplanmıştır. Genel Valilik sınırları içerisinde yaşamakta olan Türk ve Müslüman ahalinin mevcudu 4.643.150 iken toplam nüfus içerisindeki oranları da %88 olarak hesaplanmıştır⁵²². Türk ve Müslüman nüfusun bölge nüfusu içerisinde %88'lik bir oran oluşturması geriye kalan %12'lik nüfusun hangi etnik kökene dayandığı sorusunu akla getirmektedir. Kalan %12'lik nüfus tamamen Rus yerleşimcilerden oluşmasa dahi 1872 yılına dair bölgede 60 bin Rus

⁵²⁰ *Basiret*. 18 Mayıs 1289. Nu: 941 (30 Mayıs 1873)

⁵²¹ *British Documents On Foreign Affairs*, 33.

⁵²² Egamberdiyev. *a.g.t.*, 2002, 36.

yerleşimci olduğu tahminiyle karşılaştırıldığında Rus yerleşimcilerin sayıları oldukça artmış olmalıdır. 1897 yılında gerçekleştirilen nüfus sayımı bazı bölgelerde hane bazlı ve tahmini olarak gerçekleştirilmiştir. Bu nedenle 1897 yılına ait veriler tamamiyle güvenilir değildir. 1897 nüfus sayımına göre TGAV’de etnik köken ve Rusya’da inanç bazında nüfus dağılımı şöyledir;

Etnik Grup	Nüfus İçerisindeki Oranı
Özbekler	%35.77
Kazak ve Kırgızlar	%44.36
Tacikler	%6.73
Türkmenler	%4.98
Karakalpaklar	%2.26
Ruslar	%3.75
Diğerleri	%2.15

Tablo 8: 1897 yılında Türkistan Genel Askeri Valiliği’nde nüfus oranlarını gösteren tablo. (Buhara Emirliği, Hive Hanlığı ve Yedisu Oblastı’nın nüfusları bu oranlara dâhil değildir.)⁵²³

İnançlar	Sayı (bin olarak)	Yüzde
Ortodoks, Tek Tanrı İnancı	87.123,6	%69.4
Eski Ayinciler	2.204,6	%1.8
Roma Katolikleri	11.468	%9.1

⁵²³ Somuncuoğlu. a.g.t., 2006, 7-8.

Protestan Lüteranlar	3.572,7	%2.8
Hindular	5.215,8	%4.2
Müslümanlar	13.907	%11.1
Toplam	123.491,7	%100

Tablo 9: 1897 yılında Rusya’da inançlara göre nüfus dağılımını gösteren tablo⁵²⁴.

Türkistan Genel Askeri Valiliği’nin ve Hive Hanlığı ile Buhara Emirliği’nin nüfuslarının 1911 yılında 9.838.100 olarak hesaplanmaktadır. Ayrıca bu nüfusun %5’ini yani 483 bin kişilik kısmını Rus ve Avrupalı Hıristiyanların oluşturmaktadır. Geri kalan 9.355.100 kişilik nüfusu ise Müslüman ahalî oluşturmaktadır. 1918 ve 1921 yıllarında meydana gelen kıtlıklarda yerli ahalinin sayısında azalma yaşanırken Rus nüfusunda bir artış yaşanmıştır⁵²⁵. Türkistan’a yerleşen Rus yerleşimcilerin bir kısmını asker ve memurlar oluştururken, bir kısmını toprak serfliğinden kurtulan Rus köylüleri ile Rus şehirlerinden göç edenler oluşturmuştur. Türkistan coğrafyasında Rus nüfusunun artmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. Türkistan Genel Askeri Valiliği çıkardığı miras ve toprak kanunları ile bölge halkın topraklarına el koymuştur. 1877 yılında Fergana bölgesinde kurulması planlanan Yeni Mergelan adlı şehrin kurulabilmesi için yerli halkın toprakları ellerinden alınmış ayrıca yeni kurulacak şehre yerli halkın taşınması yasaklanmıştır. Bölge halkına yüklenen ağır vergiler ise halkın gelir kaynaklarını kısıtlamış ve bu nedenle halk topraklarını Rus idarecilere teslim etmiştir. Elde edilen yeni topraklara ise gereken her türlü maddî yardım yapılarak Rus yetkililer tarafından Rus göçmenler yerleştirilmiştir. Rus göçmenler için yapılan masraflar ise bölge halkından toplanan vergilerden karşılanmıştır⁵²⁶.

⁵²⁴ Somuncuoğlu. **a.g.t.**, 2006, 7-8.

⁵²⁵ Togan. **a.g.e.**, 1942, 25.

⁵²⁶ Egamberdiyev. **a.g.t.**, 2002, 50-56.

5.4. Rusya'nın Türkistan Müslümanları Üzerindeki Uygulamaları

Rusya, Orta Asya'da Türk ve Müslüman ahalinin topraklarını işgal etmeden önce sadece bölge hakkında bilgi toplamakla yetinmemiş ayrıca İslam dini hakkında da bilgi edinmiştir. Rusya'nın işgal ettiği bölgelerdeki dini yapıyı ve idareyi öğrenme çabasının asıl amacı bölge halklarının isyan ve huzursuzluğuna sebep olmak istemeyişidir. Orta Asya'nın Türk ve Müslüman ahalisine karşı, dini yapıyı bozmadan ve bu yapıya bir saldırı gerçekleştirilmeden yaklaşımları, bölge ahalsinin Hıristiyan bir gücün eline düşmeyi önemsememesine sebep olmuştur⁵²⁷. Bölge halkının işgallerin ilk dönemlerinde büyük çaplı isyanlara girişmemelerinin bir diğer sebebi de merkezi bir gücün egemenliği altında huzursuzluktan kısa bir süre de olsa kurtulmaları olabilir⁵²⁸. Rusya erken dönemlerde işgal ettiği bölgelerde Müslümanlara karşı katı bir siyaset izlerken daha sonraki dönemlerde geleneksel İslami yapının korunmasına özen göstermiş ve bölgede süren “ortaçağ” yapısını korumaya çalışmıştır. Bir Ortodoks misyoneri ve Kazan Dinler Akademisi profesörü olan Nikolas İlminsky'nin Türk toplulukları için ayrı milli kimlikler oluşturma ve eğitim yolu ile Müslümanların Hıristiyanlaştırılmalarına yönelik projeleri, 19. yüzyılın ikinci yarısında uygulanmaya başlanmıştır. Rusya'nın Müslümanlara karşı daha sakin bir politika izlemesinin sebebi ise Rusya'nın bölge halkının modern eğitimle bilinçlenmesini ve kendisine karşı yaşanabilecek “milli” uyanış hareketlerini önleme isteği olmuştur⁵²⁹. Rusya'nın bölge Müslümanları üzerinde uyguladığı din değiştirme ve eğitim politikaları da muhafazakârlığı arttırmış böylece bölge halkı içe kapanmıştır⁵³⁰.

Türkistan Genel Askeri Valisi General K.P. von Kaufmann, Türkistan'ın yerli halkının incelenmesi amacıyla “Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi”nin kuruluşunu

⁵²⁷ Suavi. **a.g.e.**, 1977, 32.

⁵²⁸ *British Documents On Foreign Affairs*, 36. 1866 yılında Taşkent'i ziyaret eden Orenburg Valisi General Kryanovski şehir halkı tarafından sevinçle karşılanmış ve kendisine dilekçeler verilmiştir. Valiye verilen iki dilekçe örneğinde Rus memurlarına ve otoritesine övgüler düzülürken, bir devlet içerisinde iki devlet olmayacağı (Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı) bu nedenle Rusya'nın bölgeyi imparatorluğun diğer bölgeleri ile bütünleştirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Bkz. *British Documents On Foreign Affairs*, 15. İşgallerin erken dönemlerinde Türkistan'da Ruslara karşı bir isyan gerçekleşmemesi bölge halkının tamamen Rus otoritesine boyun eğdiğini göstermemektedir. Nitekim 1878, 1882, 1892, 1893, 1898 ve 1916 yıllarında Hokand bölgesinde pek çok isyan gerçekleşmiş ve isyanlar kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Bkz. Konukçu. **a.g.m.**, 1998, 215.

⁵²⁹ Benningsen. **a.g.e.**, 1981, 11-15.

⁵³⁰ Roux. **a.g.e.**, 2014, 401.

sağlamış ayrıca aynı amaç doğrultusunda Taşkent'te “Orta Asya İlim Araştırmaları Kurumu” açılmıştır. Yayımlanmaya başlanan gazetenin amaçları; bölge halkını yerel hükümetin faaliyetleri hakkında bilgilendirmek, yerli halkın Rusya hükümetine karşı sempatisini kazanarak bağlılığını sağlamak, Rusya'yı işgalci olarak değil bir medeniyet temsilcisi olarak yerli halka tanıtmak ve Rusya'nın bölgeye kalıcı olarak yerleştiğini yerli halka benimsetmek olarak belirlenmiştir. Gazetenin redaktörlük görevini beş yıl boyunca General K.P. von Kaufmann'ın üstlenmiş olması Kaufmann'ın gazete ve faaliyetlerine verdiği önemi göstermesi açısından kayda değerdir⁵³¹. Rusya Türkistan'da eğitim, basın ve ekonomi yolları ile nüfuzunu artırma çabasının dışında bölge halkının önde gelen ailelerine mensup çocukları alıkoyarak bu çocukları Rus yanlısı bir şekilde yetiştirmeye de çalışmıştır. Emin Efendi, bizzat karşılaştığı bir olayı aktarırken, alıkonularak Rusya'ya götürülen ve burada Rus eğitimi alan bir kişinin tesadüfen karşılaştığı kardeşini tanımadığını hatta alıkonan kişinin ana dilini dahi unutarak Rusça konuştuğunu ifade etmiştir⁵³².

Özetle Rusya işgal ettiği Türkistan'ın sosyal, dini ve kültürel yapısı üzerinde baskısını giderek arttırmıştır. Rusya'nın Türkistan'da uyguladığı baskı, camii ve medrese sayılarında her geçen yıl yaşanan azalma ile ortaya konmaktadır. 1912 yılında Buhara Emirliği ile Hive Hanlığı dışında kalan bölgelerde 26.279 cami bulunurken, 1941 yılında Buhara Emirliği ve Hive Hanlığı dâhil olmak üzere bu sayı 1.312'ye düşmüştür⁵³³. 1924 yılından sonraki dönemde ise Hive Hanlığı'nda bulunan 94 caminin çoğu ve 63 medresenin tamamı kapatılmıştır⁵³⁴.

⁵³¹ Egamberdiyev. **a.g.t.**, 2002, 16-20

⁵³² Emin. **a.g.e.**, 1986, 43.

⁵³³ Roux. **a.g.e.**, 2014, 411.

⁵³⁴ Saray. **a.g.e.**, 1998, 170.

5.5. Hive Hanlığı'nın Sonu

19. yüzyıl sonlarında Türkistan coğrafyasında iç işlerinde Rusya'nın müsaade ettiği kadar bağımsız ancak dış işlerinde tamamıyla Rus kontrolü altında bulunan iki hanlık bulunmaktaydı. Siyasi ve askeri açıdan Türkistan Genel Askeri Valiliği tarafından kontrol edilen bu hanlıklardan, Buhara Emirliği'nin yüz ölçümü 200 bin km² iken Hive Hanlığı'nın yüz ölçümü yaklaşık 55 bin km² idi⁵³⁵. İşgal sonrasında Hive Hanlığı'nın ilgasına kadar hanlığın başına üç han geçmiştir. II. Muhammed Rahim Bahadır Han 1864-1910 yıllarında, oğlu İsfendiyar Töre 1910-1918 yıllarında ve son olarak Abdullah Han 1918-1920 yıllarında hanlığı idare etmişlerdir⁵³⁶. Hive Hanlığı işgal edildikten sonra Rusya tarafından tamamen ilhak edilmek istenmişse de bu isteğini gerçekleştirememiştir. 2 Aralık 1904 tarihinde Türkistan Genel Askeri Valisi tarafından Hive Hanlığı'nın tamamen Rusya'ya ilhakı teklif edilmişse de bu sırada gerçekleşen Rus-Japon Savaşı nedeniyle ilhak gerçekleşmemiştir. 28 Ocak 1910 tarihinde Stolypin başkanlığında toplanan Rusya Bakanlar Kurulu Hive Hanlığı'nın reformlar yaptırılarak bir geçiş dönemine sokulmasını ve Rusya'ya tamamen bağlanmasını kararlaştırmıştır. Gerçekleştirilmesi planlanan reformlar; posta-telgraf merkezleri açmak, Hive parasının yerine Rus parasının kullanımını sağlamak, Hive Hanı'nın nezaretinde sulama işleri ile ilgilenecek bir Rus memur kadrosu görevlendirmek, yerliler için Rus okulları açmak vb. gibi reformlardı. Geçiş süreci ile ilhak kararı alınmış olmasına karşın Rusya henüz Hive Hanlığı'nı tamamen işgal edebilecek durumda değildi⁵³⁷.

1912-1916 yıllarında Hive Hanlığı dâhilinde arazi vergilerinin ağırlığından dolayı boylar arasında ayrılıklar ortaya çıkmıştır. Yomud Türkmenlerine bağlı Okuslar ile Taşavuz ve Hive çevresinde yaşayan Özbekler arasında 1912 yılında ortaya çıkan çatışmalar 1916 yılına kadar sürmüştür. Bu durum hanlıkta genel bir kargaşa doğurmuştur⁵³⁸. 1912 yılında başlayan karışıklıklar sırasında başlarında Muhammed Kurban Serdar adlı bir reisi geçiren Yomud Türkmenleri onu Han ilan etmişlerdir.

⁵³⁵ Andican, A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. (1. Baskı). İstanbul: Emre Yayınları, 70.

⁵³⁶ Suavi. a.g.e., 1977, 106.

⁵³⁷ Hayit. a.g.e., 1975, 267.

⁵³⁸ Hayit. a.g.e., 1975, 267.

Muhammed Kurban Serdar, han ilan edildikten sonra Cüneyd Han adını almış ve bu isimle anılmaya başlanmıştır. 1916 başlarında Hive'ye saldırarak şehri ele geçiren Cüneyd Han başbakanı idam ederek Hive Hanı İsfendiyar Han'ı kendisine bağlı bir kukla haline getirmiştir. Cüneyd Han'ın güçlü şahsiyeti ve yönetimi Hive idarecileri tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu nedenle Hiveli idareciler Cüneyd Han üzerinde siyasi bir baskı kurmuşlardır. Siyasi baskılara dayanamayan Cüneyd Han Hive'yi terk ederek İran'a çekilmek zorunda kalmıştır. Cüneyd Han'ın ortaya çıkardığı karmaşa sonrasında Hive'yi terk etmesi Ceditçilik hareketini ve Pehlivan Niyaz Yusuf liderliğindeki Genç Hiveliler gurubunu güçlendirmiştir⁵³⁹.

20. yüzyıl başlarında, Rusya hâkimiyeti altında iç çatışmalarla varlığını sürdürmeye çalışan Hive Hanlığı'nda, Ceditçilik hareketi etkisini göstermeye başlamıştır. Kendilerini yetiştirmiş Kırımlı ve Kazanlı Tatar aydınları başta olmak üzere Türkmen, Kazak, Kırgız ve Özbek aydınlarının etkisiyle Ceditçilik fikri Türkistan'da yayılmaya başlamıştır. Ceditçi aydınlar fikirlerini özellikle eğitim ve basın yolu ile yayma gayretinde olmuşlardır. 1905-1920 yılları arasında pek çok aydın tarafından çeşitli isimlerle gazete ve gergiler çıkarılmıştır. Türkistan'da özel basının temellerini atan gazeteler, Terakki (Taşkent), Hurşid (Taşkent), Serke(Petersburg), Qazad Gazeti (Altıntöbe/Troisk), Dala (Altıntöbe/Troisk), Şöhret (Taşkent), Buhara-i Şerif (Buhara), Turan (Buhara), Semerkand(Semerkand), Sedâ-yı Türkistan (Taşkent), Sedâ-yı Fergana (Hokand) iken dergiler ise Aykab (Altıntöbe/Troisk), Ayna (Semerkand), Alaş (Taşkent) Sarıarka (Semey) gibi yayınlardır⁵⁴⁰.

Hive Hanlığı'nda yaşamakta olan reformist aydınlar kendilerini Genç Hiveliler olarak adlandırmaktaydılar. Hive Hanı II. Muhammed Rahim Bahadır Han ve sonrasında tahta çıkan İsfendiyar Han reformist faaliyetlerde bulunan Ceditçilerin faaliyetlerine göz

⁵³⁹ Andican., **a.g.e.**, 2003, 70.

⁵⁴⁰ Kocaoğlu, T. (2002). "Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti / Komünist İhtilâl ve Türk Halkları Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991)". H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. **Türkler**. Cilt:18 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları, 744.

yummuşlardır⁵⁴¹. Hiveli Ceditçiler 1910 yılı itibariyle kendilerine Genç Hiveliler adını vermişler ve bu tarihte Ceditçilik hareketi siyasi bir boyut kazanmıştır⁵⁴².

Rusya'da 1917 yılında gerçekleşen Bolşevik Devrimi sonrasında Genç Hiveliler siyasi taleplerde bulunmaya başlamışlardır. Genç Hiveliler bu sırada tahtta bulunan İsfendiyar Han'dan reformcu kanattan gelenlerinde temsil edileceği bir meclis kurulmasını talep etmişlerdir. İsfendiyar Han, 5 Nisan 1917 tarihinde bir beyanname yayınlayarak 50'ye yakın vekilin katılımı ile bir parlamento açılmasını kabul ettiğini bildirmiştir. Açılacak olan parlamentonun bakanlar kurulunu atama yetkisi de bulunacaktı. Genç Hiveliler çalışmaları esnasında aralarında ihtilaf çıkmamasına dikkat etmişlerdir. Parlamento, 26 Nisan 1917 tarihinde beyler ve Genç Hiveliler'den oluşan 32 kişilik bir vekil grubunun katılımıyla açılmıştır. Pehlivan Niyaz Hacı Genç Hiveliler grubunun başında bulunmaktaydı. Parlamentoda alınan karar ile Genç Hiveliler'den Baba Ahun parlamento başkanı olarak seçilirken Mat Murad başbakan olarak seçilmiştir⁵⁴³. Genç Hiveliler'in başbakan ve parlamento başkanını belirleyecek güçte olmaları, onların parlamentoda çoğunluğu oluşturduklarını göstermektedir.

Genç Hiveliler'in parlamentoyu açtırıp yönetimi ele geçirmeleri büyük toprak sahibi beyleri ve aşiret reislerinin istemedikleri bir gelişme olmuştur. Hive parlamentosunun açıldığı sıralarda Cüneyd Han da İran'dan dönmüş ve parlamentonun kapatılarak Genç Hiveliler'in yönetimden uzaklaştırılması konusunda İsfendiyar Han'a baskı yapmaya başlamıştır. Baskılara dayanamayan İsfendiyar Han, Haziran'da hükümeti dağıtarak parlamentoda bulunan Genç Hiveliler'i tutuklatmıştır. Takibattan kaçabilen ceditçi liderler ise çalışmalarını gizlice yürütmeye başlamışlardır. Genç Hivelilerin yönetimden uzaklaştırılmasından sonra da karışıklar devam etmiştir. Bu tarihlerde gerçekleşen 1917 Bolşevik Devrimi hanlıkta yaşanan karışıklıkları daha da arttırmıştır. Hive'de bulunan Rus garnizonunun askerleri Bolşeviklerin saflarına katılmışlar, Genç Hiveliler ise Han'a karşı Ruslar ile işbirliği arayışlarına girmişlerdir. Cüneyd Han ise hem

⁵⁴¹ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 268.

⁵⁴² Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

⁵⁴³ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 268. Kocaoğlu, Beylerin (Bek) Hive Hanı'nın taraftarları olduklarını ifade etmektedir. Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

İsfendiyar Han'a hem de Ruslara karşı mücadele vermekte idi⁵⁴⁴. 30 Eylül 1918 tarihinde Cüneyd Han'ın oğlu İşim, İsfendiyar Han'ı öldürmüştür. İsfendiyar Han'ın öldürülmesiyle harekete geçen Cüneyd Han, İsfendiyar Han'ın kardeşi Said Abdullah'ı tahta çıkararak yönetimi tekrar ele geçirmiştir. Görünüşte Hive Hanı Said Abdullah Han iken aslında hanlığı yöneten Cüneyd Han'ın kendisi idi⁵⁴⁵. Genç Hiveliler, Cüneyd Han'ın iktidarı ele geçirmesi üzerine Ürgenç'i kendilerine merkez olarak seçerek burada Kızıl Ordu yetkilileri ile iletişime geçmişlerdir. 1918 Hazira'nın da bir toplantı gerçekleştiren Genç Hiveliler bu toplantı sonucunda Hive İhtilal Komitesi'ni kurmuşlardır⁵⁴⁶.

Bolşevik Devrimi sonrasında meydana çıkan özgürlükçü hava içerisinde Müslüman aydınlar tarafından bazı kongreler toplanmaya başlamıştır. 25 Kasım 1917 tarihinde Hokand'da toplanan kongrede aydınlar tarafından Türkistan Müslümanlarının Bolşeviklere karşı tutumunun ne olacağı tartışılmış ve bu kongre sonunda Türkistan Milli Muhtariyeti ilan edilmiştir. İlk olarak kurulan bu muhtar devletin gücü oldukça sınırlı olmuştur. Milli bir parası ve askeri bulunmayan Türkistan Milli Muhtariyeti'nin Buhara Emirliği'ne yaptığı yardım başvurusu da sonuçsuz kalmıştır. Bolşevik idaresi her ne kadar özgürlükçü vaatlerle ortaya çıksa da 1918 yılı başlarında harekete geçerek Hokand'a bir saldırı gerçekleştirmiştir. Ermeni Taşnak Cemiyeti'nin de yardımı ile topa tutulan Hokand şehri 1918 Şubat'ında yakılarak halkı kılıçtan geçirilmiştir. Varlığını ancak birkaç ay sürdürebilse de Türkistan Milli Muhariyeti'nin Hiveliler ve Buharalılar için örnek teşkil ettiği ifade edilebilir⁵⁴⁷. Rusya'da meydana gelen ihtilâlin ortaya çıkardığı özgürlükçü ortam gereğince Rusya'ya bağlı olarak varlığını sürdürmekte olan Buhara ve Hive hanlıkları ortadan kaldırılarak yerlerine halk cumhuriyetleri kurulmuştur⁵⁴⁸.

Cüneyd Han 1919 yılında iktidarda bulunduğu sırada Ruslar ile Hiveliler arasında çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bolşevik Devrimi'nin getirdiği özgürlükçü ortamın da etkisi ile 9 Mart 1919 tarihinde Hive Hanlığı'na kendi kaderini tayin hakkı tanınmıştır⁵⁴⁹.

⁵⁴⁴ Andican. **a.g.e.**, 2003, 71.

⁵⁴⁵ Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

⁵⁴⁶ Andican. **a.g.e.**, 2003, 71.

⁵⁴⁷ Konukçu. **a.g.m.**, 1998, 216.

⁵⁴⁸ Roux. **a.g.e.**, 2014. 410.

⁵⁴⁹ Alpargu. **a.g.m.**, 2002, 571.

Ancak kısa bir süre sonra devrimin getirdiği “sözde” özgürlükçü ortam ortadan kalkmaya başlamıştır. Rusya’nın bölgede bulunan Bolşevikler ve komünistler aracılığıyla Hive’nin iç işlerine sürekli müdahalesi, özgürlük ortamının Rusya’nın müsaade ettiği derecede olduğunu göstermektedir. Türkistan Cephesi İhtilal ve Harp Şurası ile Sovyet Hükûmeti’nin Türkistan Komisyonu Aralık 1919 tarihinde, “Cüneyd Han ve yandaşlarının kanlı diktatörlüğünden Hive emekçilerini kurtarmak” bahanesiyle Hive Hanlığı’na karşı bir harekât düzenlemeye karar vermiştir. Dörtgöl adlı mevkidен harekete geçen Rus kuvvetleri Hive Hanlığı topraklarına girerek bir ay kadar süren bir mücadele sonunda 25 Ocak 1920 tarihinde Hive şehrini ele geçirmişlerdir. Bu sırada Rus kuvvetleri ile beraber bulunan Genç Hiveliler’in “Hive İhtilal Komitesi” 1 Şubat 1920 tarihinde bir kurultay düzenlemişler ve Halk kurultayı olarak adlandırılan bu kurultayın aldığı karar ile Hive’de hanlık sistemi kaldırılarak Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilan edilmiştir. Hive Hanlığı’nın ortadan kalkması ile birlikte Cüneyd Han Hive’yi terk etmiş ve Bolşevikler ile yeni yönetime karşı mücadelesini sürdürmek üzere Hive’nin çöl kesimlerine çekilmiştir. Hive Hanlığı’nın son hanı Said Abdullah Han ise tahttan çekildiğini açıklamış ve Ruslar tarafından sefalet içinde öleceği Moskova’ya götürülmüştür⁵⁵⁰.

Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin kurulduğu ilan edildikten kısa bir süre sonra Rus Kızıl Ordu’su tarafından desteklenmekte olan Hive İhtilal Komitesi tarafından Birinci Harezmi Halk Kongresi düzenlenmiştir⁵⁵¹. Kongrede alınan kararlar gereğince, Genç Hiveliler’in lideri konumunda bulunan Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf Devlet Başkanlığı görevine getirilirken önde gelen bir başka Genç Hiveli Baba Ahun Selimbay Başbakanlık görevine getirilmiştir. İçişleri Bakanlığı görevine ise aynı zamanda Hive İhtilal Konseyi başkanlığını görevini de yürütmekte olan Cuma Niyaz Sultanmurat getirilmiştir. Rusların Hive’yi tamamen ilhak etmeyip burada bir halk cumhuriyeti kurmalarına göz yummasının birkaç sebebi bulunmaktadır. Öncelikle bu tarihlerde devam etmekte olan iç savaş ve yayılmakta olan Basmacılık hareketi Hive’ye doğrudan müdahaleyi zorlaştırmakta idi. Rusların, bölgede Bolşevikleri temsil edecek yeterli derecede komünist alt yapısı da bulunmamaktaydı. Ayrıca Bolşevikler bu süreç içerisinde bölgede komünist alt yapı oluşturabileceklerini düşünmüşler ve Hive’de meydana gelen gelişmelerin Buhara için de

⁵⁵⁰ Andican. **a.g.e.**, 2003, 71-73.

⁵⁵¹ Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

bir örnek teşkil edeceğini düşünerek Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin varlığını bir süre daha sürdürmesine müsaade etmişlerdir. Nihayetinde, 13 Eylül 1920 tarihinde Harezmi Halk Cumhuriyeti ile Sovyet Rusya Hükümeti arasında 24 madden oluşan bir iş birliği atlaşması imzalanarak Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin varlığı Rusya tarafından tanınmıştır⁵⁵².

1920 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin ilk anayasası oluşturulurken 1922 yılında bazı değişiklikler yapılarak ikinci anayasası kabul edilmiştir⁵⁵³. Görünüşte yeni ve dinç bir yapı göstermesi beklenen Harezmi Halk Cumhuriyeti kuruluşu sonrasında da iç karışıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin hükümetini oluşturan Genç Hiveliler devleti ve yönetimi mümkün olduğunca bağımsız hale getirme çabası içerisinde olmuşlardır. Ancak Sovyet idaresi Genç Hiveliler'in çabalarının aksine Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin bağımsız bir şekilde hareket etmesine izin vermeyecektir. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen sonra Koçkaroğlu adlı bir kişinin liderliğinde Harezmi Komünist Partisi kurulmuştur. Moskova'nın da desteğini alarak kısa sürede güçlenen Harezmi Komünist Partisi 1921 yılında bir hükümet darbesi gerçekleştirerek başta Devlet Başkanı Pehlivan Niyaz Hacı Yusuf olmak üzere tüm hükümet üyelerini tutuklatmıştır. 1921 yılı Mayıs'ında toplanan İkinci Halk Kongresi aldığı karar ile Ata Mahdum'un başkanlığını yapacağı yeni bir hükümet oluşturmuştur. Yeni kurulan hükümetin ömrü Hive'de bulunan Sovyet temsilcisi Bik adlı memurun hükümeti görevden alarak üyelerini tutuklatması nedeniyle kısa olmuştur. Sovyetlerin Hive hükümetini görevden alabilecek güçte bir temsilcisinin varlığı, Rusya'nın Harezmi Halk Cumhuriyeti içerisindeki gücünü göstermesi açısından önemlidir. Tüm olumsuzluklara ve Sovyet müdahalelerine karşın Hiveli Ceditçiler, Sovyetlerin uygulama çabası içerisinde buldukları uyum politikaları karşısında mücadele etmeye devam etmişlerdir⁵⁵⁴.

Harezmi Halk Cumhuriyeti kurulduğunda Cüneyd Han'ın Hive'den uzaklaşarak çöl bölgelerine çekildiğini daha önce ifade etmiştik. Cüneyd Han burada Sovyetlere karşı mücadelesini sürdürmeye devam etmekte idi. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin tutuklanan Genç Hiveli idarecilerinden kaçıp kurutulanlar daha önce kendisine karşı mücadele

⁵⁵² Andican. **a.g.e.**, 2003, 81.

⁵⁵³ Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

⁵⁵⁴ Andican. **a.g.e.**, 2003, 81-82.

içerisinde oldukları Cüneyd Han'a sığınmışlardır. Cüneyd Han 10 Ocak 1924 tarihinde kuvvetlerini toplayarak Hive şehrini kuşatsa da destek olarak gönderilen Sovyet birlikleri tarafından geri püskürtülmüştür⁵⁵⁵. 29 Eylül 1924 tarihinde Beşinci Harezmi Halk Kongresi kongre binasında toplanmış iken Kızıl Ordu (Sovyet) birlikleri de kongre binasının etrafını sarmış bulunuyorlardı. Bu şartlar altında toplanan kongre Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin ilgası kararını vermiştir. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin de ortadan kalkması ile Genç Hiveliler'in bir kısmı Sovyet yönetimi ile anlaşmış, bir kısmı Basmacılar'a katılmış ve bir kısmı da İran Horasan'ında ki Türkmen bölgelerine göçmüştür⁵⁵⁶. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin ortadan kaldırılması sonrasında yönetimi de Harezmi İhtilâl Komitesi devralmıştır⁵⁵⁷. Ekim 1924 tarihinde Harezmi İhtilâl Komitesi yönetimi de feshedilmiştir. 1924 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti ortadan kaldırıldığı gibi Buhara'da oluşturulan halk cumhuriyeti de ortadan kaldırılmıştır⁵⁵⁸.

1924 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin toprakları yapay olarak kurulan Türk Cumhuriyetleri arasında bölüştürülmüştür. Harezmi Halk Cumhuriyeti'nin toprakları Türkmenistan, Özbekistan ve Kara Kalpakistan sınırları içerisinde kalacak şekilde bölüştürülmüştür. 1926 nüfus sayımlarına göre Harezmi bölgesinin nüfusu 725.815 olmakla beraber nüfusun 314.850'si Özbekistan'a, 286.501'i Kara Kalpakistan'a ve 124.461'i Türkmenistan'a bölüştürülmüştür⁵⁵⁹. Toprakları bölüştürüldükten sonra Harezmi bir eyalet haline gelerek Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalmıştır. Özbek S.S.C. sınırları içerisinde kalan Harezmi Eyaleti'nin yönetim merkezi ise Hive şehrinden Ürgenç şehrine taşınmıştır⁵⁶⁰. Yapay olarak oluşturulan ve S.S.C.B.'ne bağlı olarak varlıklarını sürdüren Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Kazakistan gibi cumhuriyetlerde 1936 yılına değin bazı değişiklikler gerçekleştirilmiştir⁵⁶¹.

⁵⁵⁵ Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

⁵⁵⁶ Andican. **a.g.e.**, 2003, 82.

⁵⁵⁷ Kocaoğlu. **a.g.m.**, 2002, 749.

⁵⁵⁸ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 274.

⁵⁵⁹ Togan. **a.g.m.**, 1950, 255.

⁵⁶⁰ Hayit. **a.g.e.**, 1975, 274.

⁵⁶¹ Roux. **a.g.e.**, 2014, 410.

6. SONUÇ

Rusya'nın Türkistan bölgesine karşı duymuş olduğu ilgi ekonomik ve siyasi sebeplere dayanmaktadır. I. Petro (1689-1725) Hive Hanlığı'na hâkim olarak Hindistan ve Çin'in ekonomik zenginliklerinden faydalanmak istemiştir. 1717 seferi öncesinde Hive Hanlığı'ndan, himayesine girmek amacıyla iki kez Rusya'ya elçi gönderilmiştir. Rus çarı I. Petro bu himaye taleplerini kabul etmesine karşın Hive Hanlığı fiili olarak Rus himayesi altına girmemiştir. Rusya'nın Hive Hanlığı'nı himaye altına alamaması, I. Petro'nun Hive Hanlığı'nı ele geçirmeye yönelik isteğini arttırmış olmalıdır. Başarısızlıkla sonuçlanan himaye taleplerinden kısa bir süre sonra 1717 yılında Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy komutasındaki Rus kuvvetleri Hive Hanlığı'nı ele geçirmek üzere bölgeye gönderilmiştir. Ancak bu sefer neredeyse tüm Rus kuvvetlerin imha edilmesi ile sonuçlanmıştır. Bu mağlubiyeti sonrasında Hive Hanlığı, Rusya'nın bölgede ele geçirmek istediği birincil hedef haline geldiği ifade edilebilir. Bu mağlubiyet sonrası Hive Hanlığı'nın ele geçirilmesi konusunun I. Petro'nun vasiyetine dahi konu olması Hive Hanlığı'nın birincil bir hedef haline geldiğini göstermektedir. 1839 yılında General Perovski komutasındaki kuvvetlerin mağlubiyeti Rusya'ya bölgedeki diğer hanlıkları ele geçirmeden Hive'nin ele geçirilemeyeceğini göstermiştir. Nitekim 1839 seferi sonrasında 1873 yılına kadar Hive Hanlığı'nı ele geçirmek üzere kapsamlı bir sefer gerçekleştirilmemiştir. Rusya, 1873 yılına kadar Türkmen bölgelerinin bir kısmını, Hokand Hanlığı'nı ve Buhara Emirliği'ni hâkimiyeti altına almıştır.

Rusya, 1873 yılına kadar bir yandan Hive Hanlığı sınırlarına kadar Türkistan coğrafyasındaki yayılışını sürdürürken bir yandan da Hive Hanlığı'na dair istihbarat toplamıştır. 1858 yılında İgtaniyev heyetinin pek çok bilim dalından mühendis ve araştırmacı ile Hive Hanlığı'na gönderilmesi Rusya'nın Hive Hanlığı'na dair istihbarat topladığını kanıtlamaktadır.

Rusya, 1873 seferi öncesinde Hive Hanlığı'na karşı bir sefer gerçekleştirilmesinin zorunlu hale geldiğini bölgedeki gücünden çekindiği için İngiltere'ye açıklamaya

çalışmıştır. Rusya'nın seferi zorunlu görmesinin sebebi Hive Hanlığı'nın Rus topraklarına karşı gerçekleştirmiş olduğu saldırılar ve Slavların esir edilerek Hive pazarlarında köle olarak satılması olmuştur. Ancak bahsi geçen saldırıları Hive Hanlığı'nın gerçekleştirip gerçekleştirmediği belirsizdir. Hive Hanlığı'nın da Rusya'ya karşı gerçekleştirilen saldırılarda payı olduğunu ifade eden yazarlar bulunmakla birlikte aslında Hive Hanlığı'nın bu saldırılarda herhangi bir rolünün olmadığını ifade eden yazarlarda bulunmaktadır. 1873 seferi başladığında Hive Hanı'nın derhal Rusya ile barış yapma çabaları içerisine girmesi Hive Hanlığı'nın Rusya'ya karşı gerçekleştirilen saldırılarda fiili olarak yer almadığını göstermektedir. Hive Hanlığı, Rusya ile bir barış gerçekleştirmenin yolunu ararken daima topraklarında yaşayan göçebeleri hedef göstermiştir. Hive Hanlığı, topraklarında yaşayan göçebeler üzerinde hakimeyet kuramadığı için kendi toprakları üzerinden bu göçebelerin Rusya'ya karşı saldırılar düzenledikleri ve Slavları köleleştirdikleri argümanını savunma olarak kullanmıştır. Hive Hanlığı gerçekte topraklarında yaşamakta olan göçebeler üzerinde tam bir hâkimiyet kuramamıştır. Ancak Hive Hanlığı'nın kendi topraklarında hâkimiyet kuramaması Rusya'ya Hive'nin işgali için aradığı fırsatı vermiştir. Hive Hanlığı'ndan kendi topraklarına gerçekleştirilen saldırıları önlemek Rusya için 1873 seferinin görünür sebebi olsa da işgal sonrasında Rusya'nın bölgede uygulamış olduğu politikalar Hive Hanlığı'nı siyasi ve ekonomik hedefleri doğrultusunda işgal etmek istediğini ortaya koymaktadır.

Rusya sefer kararı alındığında amacının sadece Hive Hanlığı'nı hizaya getirmek ve kendi topraklarına karşı gerçekleştirilen saldırılara son vermek olduğunu İngiltere'ye bildirmiştir. Ancak Rusya, kuvvetleri Hive Hanlığı'nı işgal ettikten sonra Hive Hanlığı'nın bağımsızlığına son vermiş ve Hive Hanlığı'na ağır bir darbe vuran 1873 Antlaşma'sı taraflar arasında imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Hive Hanlığı topraklarının büyük bir kısmını kaybetmiş ve en önemlisi Rusya'ya önemli ticari ve hukuki imtiyazlar verilmiştir. 1873 yılı sonrasında Rusya sürekli olarak Hive Hanlığı ile arasında gerçekleşen ticaretin hacmini arttırmıştır. İşgal sonrası dönemde Hiveli tüccarlar, Rus tüccarlar ile mücadele edemeyecek duruma gelmişlerdir. 1873 Antlaşması ile sadece iç işlerinde “özgür” özerk bir hanlık şeklinde varlığını sürdüren Hive Hanlığı'nda Rus nüfuzu da etkisini arttırmıştır. Nitekim “özgür” olmasına karşın Hive Hanlığı iç işlerine dair kararlar alırken Rusya'ya danışmak zorunda kalmıştır. Tüm bu gelişmeler 1873 seferinin Hive Hanlığı'nı “yola

getirmek” için değil, Rusya’nın 1717 yılından beri hedefinde olan Hive hâkimiyetini gerçekleştirmek amacıyla düzenlendiğini göstermektedir.

Rusya Türkistan coğrafyasında yayılmaya başladığında bölgede kendisine rakip olarak İngiltere’yi karşısına almıştır. Bu iki devletin Orta Asya’da yayılışlarına dair kendi özel sebepleri vardır. Ancak iki devletin bölgedeki faaliyetleri senkronize bir şekilde incelendiğinde aralarındaki rekabetin birbirlerinin bölgede harekete geçmesine sebep olduğu görülecektir. Rusya’nın 1839 yılında Hive Hanlığı’na karşı bir sefer başlattığı sırada İngiltere Afganistan üzerine bir sefer düzenlemiştir. 1873 yılında Hive Hanlığı’nın işgal edilmesi sonrası İngiltere Afganistan üzerine bir sefer daha düzenlemiştir. Özetle 19. yüzyılda Orta Asya’nın hızla işgal edilmesinde devletler arası rekabetin önemli bir yer tuttuğunu ifade edebiliriz.

Hive Hanlığı’nın işgali sırasında Rus kuvvetlerine karşı en fazla direnenler Yomud Türkmenleri olmuştur. Hive şehrinin Rus kuvvetleri teslim edilmesi sırasında dahi Ruslara karşı koymaya çalışan Yomud Türkmenleri sefer sonrasında ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Hive Hanlığı’ndan istendiği gibi işgal sonrasında Yomud Türmenlerinden de savaş tazminatı istenmiştir. Yomud Türkmenleri kendilerinden istenen 300 bin rublelik savaş tazminatını vermeyi kabul etmelerine rağmen Rus kuvvetleri tarafından saldırıya uğramışlardır. Yomud Türkmenlerine karşı General Golovatcheff komutasındaki kuvvetlerle düzenlenen harekât sırasında 300-400 bin ruble değerinde Türkmen malının yakılıp yok edilmesi, harekâtın tazminatın ödetilmesinden ziyade Türkmenleri direnişlerinden dolayı cezalandırmak amacıyla gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Harekât sırasında yüzlerce masum Türkmen çocuk, yaşlı ve kadın ayırt edilmeksizin öldürülmüştür. Nitekim harekât sadece Türkmenlerin kendilerinden istenen tazminatı ödemeleri için gerçekleştirmiş olunsaydı 300-400 bin rublelik Türkmen malı yakılıp yıkılmaz ve çocuk, kadın, yaşlı ayırt etmeksizin yüzlerce Yomud Türkmeni katledilmezdi.

Hive Hanlığı, işgal edildikten sonra Rusya hanlıkta nüfuzunu arttırmıştır. 1920 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti kurulmuş ancak Rusya bölgedeki nüfuzunu kullanarak 1924 yılında Harezmi Halk Cumhuriyeti’nin ilga edilmesini sağlamıştır. Eski, Hive Hanlığı

toprakları suni olarak kurulan Sovyet cumhuriyetlerinden Özbekistan, Türkmenistan ve Kara Kalpakistan toprakları arasında paylaştırılmıştır. Böylece Rusya amacına ulaşarak 1717 yılından beri topraklarına katmak istediği Hive Hanlığı'nı sonsuza dek ortadan kaldırmıştır.

KAYNAKLAR

- Alpargu, M. (2007). “Özbekler”. *DİA*. (C.34) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Alpargu, M. (2002). “Türkistan Hanlıkları”. H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:8 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Andican, A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- Armaoğlu, F. (2014). *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Âtîf, M. (1999). *Kaşgar Tarihi Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*. (Haz. İsmail Aka, Vehbi Günay ve Cahit Telci) Kırıkkale: Eysi Kitap ve Yayın.
- Bartold, V.V.(2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. D. Ahsen Batur) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Basiret Gazetesi⁵⁶²
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. (2004). *Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI.-XX. Yüzyıllar)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.
- Baumann, RF. (2002). “Rusya'nın Türk Bölgelerinde Yayılması”. H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:18 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Benningsen, A., Quelquejay, C.L. (1981). *Step'te Ezan Sesleri Sovyet Rejimi Altındaki İslam'ın 400 Yılı*. (Çev. Nezih Uzel) İstanbul: Selçuk Yayınları. (Eserin Orjinali 1967'de Yayımlanmıştır).
- BOA,HR.SFR.1.32.75.1
- BOA,HR.SFR.1.32.75.2
- BOA,HR.SFR.1.32.75.3
- BOA,HR.SFR.1.32.75.4
- BOA,HR.SFR.1.32.75.5
- BOA,HR.SFR.1.32.75.6
- BOA,HR.SFR.1.32.75.7
- BOA,HR.SFR.1.40.14.1

⁵⁶² Haber niteliği taşıyan yazıların tarihleri metin içerisinde verilmiştir.

BOA,HR.SFR.1.42.42.1
BOA,HR.SFR.1.44.82.2
BOA,İ.DH.709.49619.1.1
BOA,İ.DH.1033.81394.1.1
BOA,İ.HR.259.15477.1.1
BOA,HR.SYS.1338.12.5.1-2-3
BOA,HR.SYS.1338.90.2.1
BOA,HR.SYS.1340.30.6.1
BOA,HR.SYS.1340.30.7.1
BOA,HR.SYS.1363.25.1.2
BOA,HR.SYS.1955.44.2.1
BOA,Y.PRK.ASK.40.41.1.1
BOA,Y.PRK.BŞK.11.74.1.1
BOA,Y.A.HUS.214.13.1.1
BOA,Y.A.HUS.214.13.2.1
BOA,Y.PRK.HR.5.81.1.1

Bonvalot, G. (1970-80), *Esir Yurt Orta Asya'dan*. Tercüman Yayınları.

British Documents On Foreign Affairs: Reports And Papers From The Foreign Office Confidential Print. (Part I, Series B, Volume 11). General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard. University Publications of America, 1987-1991.

Çapraz, H. (2011). “Çarlık Rusyası'nın Türkistan'da Hâkimiyet Kurması”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (24).

Çelik, M.B. (2009). *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Devlet, N. (2014). *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2019). *Batı Türkistan Hanlıkları (Kuruluştan Yıkılışa)*. (2. Baskı). Ankara: Berikan Yayınevi.
- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2017). “XIX. Yüzyılda İngiliz Sömürgeciliğinde Hindistan’ın Yeri ve Önemi”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (16-3).
- Doğan, O. ve Erdoğan, A. (2016). “XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Türk Topuluklarında Kölelik ve Köle Ticareti”. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. (15-3).
- Donnelly, A. (1988). “The Mobile Steppe Frontier The Russian Conquest and Colonization of Bashkiria and Kazakhstan to 1850”. M. Rywkin. *Russian Colonial Expansion to 1917*. London. Mansell Publishing Limited.
- Egamberdiyev, M. (2002). “*Türkistanskiye Vedomosti Gazetesi*”ne Göre Türkistan’da Ruslaştırma Siyaseti (1870-1917). Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Emin, M. (1986). *İstanbul’dan Orta Asya’ya Seyahat*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Erdoğan, A. (2013). *İngiliz Kaynakları ve Seyahatnamelere Göre XIX. Yüzyılda Türkistan (Orta Asya) Şehirlerinin (Buhara, Hive, Taşkent, Hokand, Semerkand) Sosyal Kültürel ve Ekonomik Durumu*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahraman Maraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahraman Maraş.
- Erman, A.(2011). *Seyahatnamelerin Işığında “Orta Asya Türk Şehri”: Bir Tipoloji Çalışması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Ankara.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2002). “Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusunun Teşekkülü”. H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:8 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Gündoğdu, A. (2007). *Hive Hanlığı Tarihi (Yadigâr Şibaniler Devri:1512-1740)*. Ankara: Tutubay Yayınları
- Güngör, E. (2018). “1898 Fergana Olayları ve II. Abdülhamid Han”. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (7-2).
- Habberton, W.(1965). *Russia The Story of a Nation*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Hacıosmanoğlu, E. (2006). *Rusya’nın Orta Asya Hanlıklarını İşgalinin Son Safhası (1864-1884)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Hayit, B. (2004). *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hizmetli, S. (2011). “Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü”. *İstem*. (9-17).
- Holdsworth, M. (1959). *Turkestan in the Nineteenth Century*. Oxford: Central Asian Research Center.
- İllyev, M. (2003). *1873-1924 Döneminde Türkistan Türkmenlerinde Siyasi, Sosyal ve Kültürel Hayat*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- İnalçık, H. (1948). *Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karadağ, G. (2006). *Avrupalı Gezginlerin Seyahatnamelerine Göre 19. Yüzyılda Batı Türkistan Hanlıkları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar.
- Karadeniz, Y. (2009). “İran ve Türkistan’da İngiliz-Rus Mücadelesi (1856-1869)”. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. (20).
- Karal, E.Z.(2011). *Osmanlı Tarihi V. Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E.Z.(2011). *Osmanlı Tarihi VII. Islahat Fermanı Devri 1861-1876*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kocaoğlu, T. (2002). “Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti / Komünist İhtilâl ve Türk Halkları Rus İhtilâlleri ve Türk Halkları / Sovyetler Birliği'nin Yayılma Siyaseti (1905-1991”., H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Cilt:18 Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Koç, D. (2015). “Rus İşgalinden Evvel Hive Hanlığı’na Gelen Rus Asker Ve Elçileri”. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, (215).
- Konukçu, E. (1998). “Hokand Hanlığı.” *DİA*. (C.18). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kurat, A.N. (2014). *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917’ye Kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- MacGahan, I.A.(1995). *Hive Seyahatnamesi ve Tarihi Musavver*. (Çev: Kolağası Ahmed), (Haz. İsmail Aka ve Mehmet Ersan), (Eserin orijinali 1876’da yayımlandı), İzmir: Akademi Kitabevi.
- Mac Kenzie, D. (1988). “The Conquest and Administration of Turkestan 1860-65”., M. Rywkin. *Russian Colonial Expansion to 1917*. London. Mansell Publishing Limited.

- Mantayev, T. (2006). *Bir Tarih Kaynağı Olarak Muravyev ve Velihanov'un Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Nalbandoğlu, M. (1970). *Türklere Karşı Rus Vahşeti*. İstanbul: Muhit Yayınları.
- Necef, E.N. (2003) *Hazar Ötesi Türkmenleri*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Özaydın, A. (1997). "Hârizm". *DİA*. (C. 16). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Riasanovsky N.V. ve Steinberg M.D. (2011). *Rusya Tarihi*. (Çev. Figen Dereli). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.(Eserin orijinali 1963'te yayımlanmıştır).
- Roux, J-P. (2014). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*. (Çev. Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınları. (Eserin orijinali 1997'de yayımlanmıştır).
- Sabol, S. (2002). "Orta Asya'da Rus-İngiliz Rekabeti"., H.Celal Güzel, K.Çiçek ve S. Koca. *Türkler*. Ankara. Yeni Türkiye Yayınları.
- Saray, M. (1981). *Dünden Bugüne Afganistan*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Saray, M. (1998). "Hive Hanlığı" *DİA*. (C. 18) Cilt: 18. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Saray, M. (1993). *Kazak Türkleri Tarihi Kazakların Uyanışı*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Saray, M. (1993). *Kırgız Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Saray, M. (1984). *Rusların Orta Asya'yı Ele Geçirmeleri*. Ankara: O.D.T.Ü Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Saray, M. (1993). *Türkmen Tarihi*. İstanbul: Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık.
- Saray, M. (1984). *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*. İstanbul: İstanbul Matbaası.
- Saray, M.(2003). *The Russian, British, Chinese and Ottoman Rivalry in Turkestan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sarımay, Y. (2019). "Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul". *Bilig*. (88).
- Schuyler, E. (2007). *Türkistan, Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (Çeviren Firdevs Çetin ve Halil Çetin). (Eserin orijinali 1876'da yayımlandı). İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Stumm, H. (1876). *The Russian Campaign Against Khiva in 1873*. Calcuta: Foreign Department Press.

- Suavi, A. (1977). *Hive Hanlığı ve Türkistan'da Rus Yayılması*. (Haz. Rıza Akdemir). İstanbul: Orkun Yayınevi.
- Somuncuoğlu, B.T. (2006). *Türkistan'da Eğitim (1865-1917) ve Çarlık Rusya'sının Sosyo-Politik Açısından Eğitime Yaklaşımı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Şeşen, R. (1992). "Şeybânîler." *DİA*. (C. 6) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uygun, E. (2017). *İngiliz Gazetesi "Levant Herald"a Göre Rusların Türkistan'ı İşgal Siyaseti (1859-1878)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ordu.
- Taşagül, A. (2003). "Mangışlak." *DİA*. (C. 27) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Togan, Z.V. (1942). *Bugünkü Türkîli Türkistan ve Yakın Tarihi Cilt: I Batı ve Kuzey Türkistan*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevi.
- Togan, Z.V. (1950). "Hârizm." *İ.A.* (C.5, K.1) İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Togan, Z.V. (1969). *Hâtıralar Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri*. İstanbul: Tan Matbaası.
- Topal, K. (2014). *19. Yüzyılda İngiltere'nin Türkistan Siyaseti*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Türkoğlu, İ. (2010). "Şeybânîler." *İ.A.* (C. 39.) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Uzman, N.(2008). *İttihat ve Terakki Dönemi Türk-Rus İlişkileri (1908-1918)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kars.
- Vambery, A. (1993). *Bir Sahte Dervişin Orta Asya Gezisi*. İstanbul: Ses Yayınları.
- Vernadsky, G. (2009). *Rusya Tarihi*. (Çev. Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak). İstanbul: Selenge Yayınları. (Eserin orijinali 1969'da yayımlanmıştır).
- Yalçınkaya A. (2006). *Sömürgecilik Pan-İslamizm Işığında Türkistan*. Ankara: Lalezar Yayınları.
- Yetişgin, M. (2014). *A History Of Turkistan In The Nineteenth Century: Motives, Process and Aftermath of Russian Invasions*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Zenkovsky, S.A. (1967). *Pan-Turkism and Islam in Russia*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.

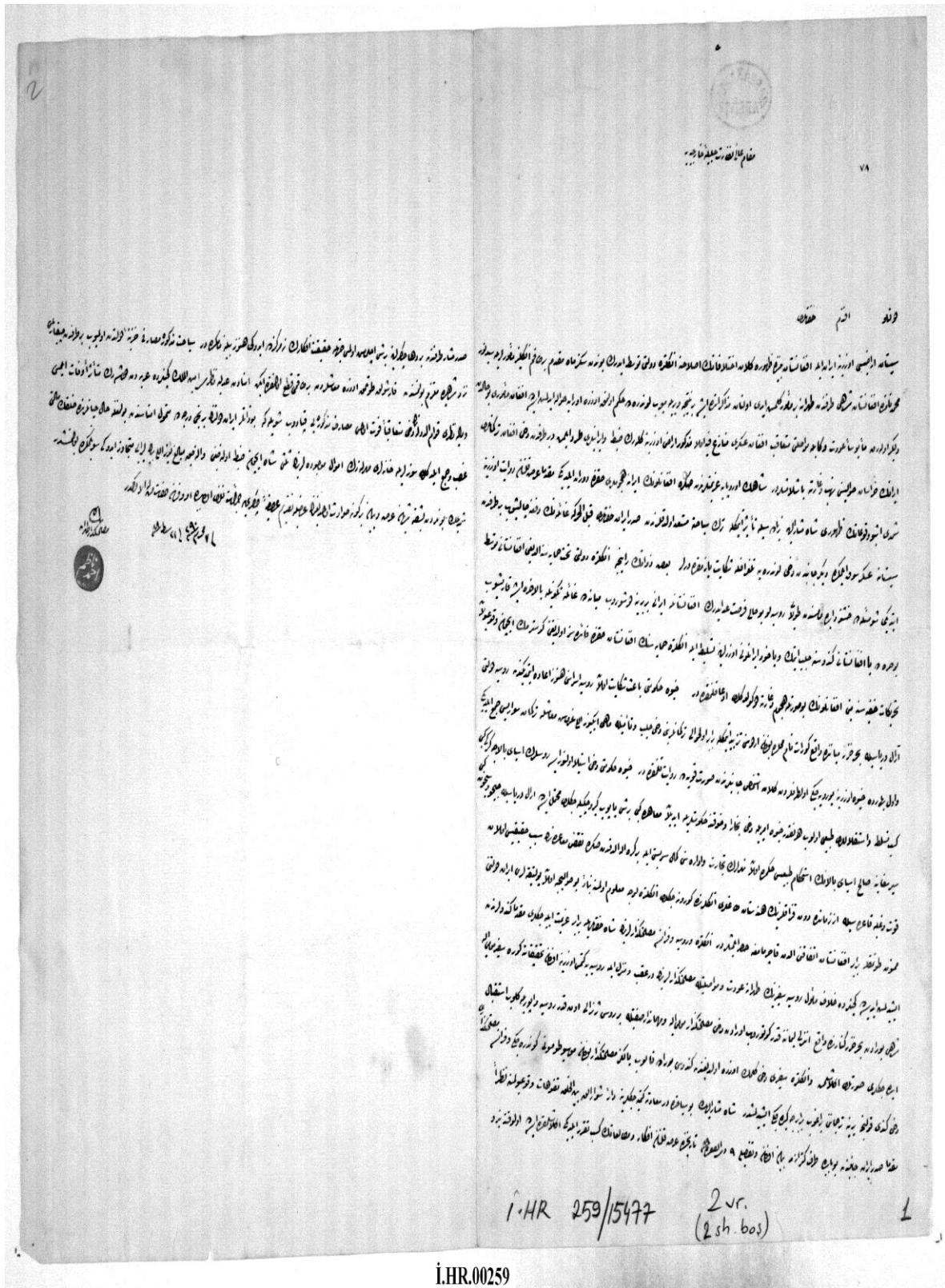
Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele (XVIII.-XX. Asır Başları)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

EKLER

Ek-1; Rusya'nın İran ve Afganistan'ı birbirine düşürmek istediği ve Hive Hanlığı üzerine bir sefer düzenlemek amacıyla asker topladığına dair BOA belgesi.

İ.HR.00259

Ek-2; Rusya'nın Herat'ta bir konsolosluk açtığına, İran'ın Afganistan aleyhinde kışkırtıldığına ve Rusya ile İran arasında gizli bir antlaşma yapılmış olabileceğinde dair BOA belgesi.

دولتو افغ حفته
رويه لوراك ختيره ديبانه كهمره كيه پسته ايله خلكي و كان حفته لغت زنه هيرنه عور قوتيه بوكره خراسانه افغانه محبو كوره بوزنه اوله باصط لقيده طماندگوراك
خراسانه طرطيه كنه اوله رويه لوراك ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
بو جزراك طماندگوراك ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
كيزه خراسانه حاكم لوراك ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
افغانه افغانه ايكه ستولا اولور ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
الجمه افغ ايرانوراك ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
سفا ريبسته نامورين طوقوره تيركوره جور حورادنه قيبته بولنده و حقه و حقيقت ماره يك الطبع نيم اولونيه كه عورده تفصيره اولونور و ايرانوراك ختيره ديبانه كهمره و كيا بجزرك ايرنه سلطون بره قويه اولوبه كه جيبسه اولدره و ايرانوراك
بباده نوره و درضا حبيبه حفته لغت زنه هيرنه عور قوتيه بوكره خراسانه افغانه محبو كوره بوزنه اوله باصط لقيده طماندگوراك

HR.SYS 1338/90

2

HR.SYS. 01338

Ek-3; Golos Gazetesi'nden alınan bilgilere göre Rusya ile Hive arasında imzalanacak antlaşma metninin taslağına dair BOA belgesi.

عدوس نام روسی آخرت سنک لوی محمد کلاچ تاربخی نسوخته روسیه ایلده خیده خانگی بنیش عهد اولدجه عهد نام لایحه سی عنوانی کورینوا
 نظارت عالی
 تفتیش و نظارت
 عدد

خیده خانگی ایلم روسیه دولتی بیخ عهد اولدجه عهد نام سنک شروط آیدیل سنک اولدجهی دولت اولدجه در
 برنجی ماره خیده خانگی تعینات حربیه اولد اولدوره روسیه ایکی ملیت روسیه تاریخ ایدجهک دیوانلک سکریوتاریک دولت لایحه سی کلامه صوموط عتیق طوفنه
 دیردیجک دخیده ناک دارول سنوسی انجه درت یوزدیجک روسیه پالیغ اولدیفنده بالاره ذکر اولدنه بلغ یری سن طوفنه تاریخ اولدجه و مکرورشیرت
 طوفنه روسیه دیردیجک انجه ناک تاریخ سن خیده خانگی کفالت ایدجهک
 ایچی ماره بلغ مذکورک تاریخ لری کئی تالییه ایچی ام دیر نام نوزک سال بنیش و کئی اولدوره واقع ایدجک نفوس سوزخانه نام کرچک
 برقع ایلم ندر مذکورک ساحل سازه بسیلک نفوس حادی قونقوا شهرزه روسیه سکری بولدی برقع
 ایدجهی ماره روسیه سکری خیده طوریغنی بولدیجک تمام اولدجه لری ارز اولدجه اهالی طوفنه تارک اولدجه
 روسیه ماره خیده خانگی اخلق اتقاسی رجانه لیه اولد معاضه اعیانیه موبدا لغوارله بقده
 بسنجی ماره خیده کاکاه خانک اراده سی تخش حکومت سنق اولدجه
 اتچی ماره ام ریانه زی خیده خانقک حدود طبیعی اولدجه و ندر مذکورک صلح طوفنه واقع اولدجه خیده لوران تعوض بولننه بالجه
 ممالک خیده نفوس آنا سنک بجلا اهالی طوفنه روسیه کربنه ایتم معاضه مکانه بجای ایدکل اولدقده
 بیسجی ماره جنک قومانک حکم قومانک بولننه روسیه سکری سال حال اعتداسک اولدقده خیده خانقک باقی تخش خراج ایدجهک
 عهد نام تعصیه دامت اولدجه قدر بولدیجک حادی اولدیفنی سوزخانه تعصیهت اید اولدجه قمانده

HR. SYS 1340/30
6

HR.SYS.01340

Ek-4; St. Petersburg Sefiri'nin Hariciye Nezareti'ne bir Orta Asya Haritası gönderdiğine dair BOA belgesi.

19 - 1 677 / 190
En İyi Olan
Kısmetli Reis
Cemalpaşa
4 Nisan 1900

Yazdığım
1. Orta Asya Haritası
2. Orta Asya Haritası
3. Orta Asya Haritası
4. Orta Asya Haritası
5. Orta Asya Haritası
6. Orta Asya Haritası
7. Orta Asya Haritası
8. Orta Asya Haritası
9. Orta Asya Haritası
10. Orta Asya Haritası

ce ve -
1/2 kuruş -

Ek-5; Hariciye Nezareti'nin St. Petersburg Seferi'nden Hive meselesine dair bilgi akışını sürdürmesini istediğine dair BOA belgesi.

1598
Sublime Porte.
Ministere des Affaires Etrangères.

No 251 33342
No 251 100
Hariciye
Mevki'de Mektup

L 30 Jalluz 1853

Monsieur le Ministre,

Je me réjouis de votre réponse par laquelle
vous a bien voulu me faire connaître que vous
avez pris en considération mon projet de
voyage en Perse, et qu'il y a lieu d'en
faire l'objet d'une mission spéciale.
Cela me rassure et me donne de l'espoir.
Je prie Dieu qu'il vous en facilite l'exécution,
et qu'il vous rende le voyage profitable et agréable.
J'ai l'honneur d'être, Monsieur le Ministre,
votre très respectueux serviteur,
Le Secrétaire d'Etat,
N. P. de Persse.

Monsieur le Secrétaire d'Etat,
J'ai l'honneur de vous adresser ci-joint
les instructions que vous m'avez données
par votre lettre du 22 Mars 1853, et
de vous en remercier.

Ek-6; St. Petersburg Sefiri'nin Hive Hanlığı'nın işgali konusunda yazmış olduğu rapora dair BOA belgesi.

MR. SFR. (1) 1878. 12. 15

54/82

St. Petersburg, le 15 Decembre 1878.

Monsieur le Ministre,

J'ai l'honneur de vous adresser ci-joint un rapport que j'ai eu l'honneur de présenter à Sa Majesté l'Empereur le 12 courant, et qui concerne l'occupation de la Sibirie orientale par les Russes.

Je vous prie d'agréer, Monsieur le Ministre, l'assurance de ma haute estime et de mon profond respect.

St. Petersburg, le 15 Decembre 1878.

Le Ministre des Affaires Étrangères.

Le Secrétaire d'État, G. de Selys-Longchamps.

Ek-7; Osmanlı Devleti'nin Türkistan hanlıkları üzerinde nüfuzunu arttırması gerektiğine dair BOA belgesi.

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

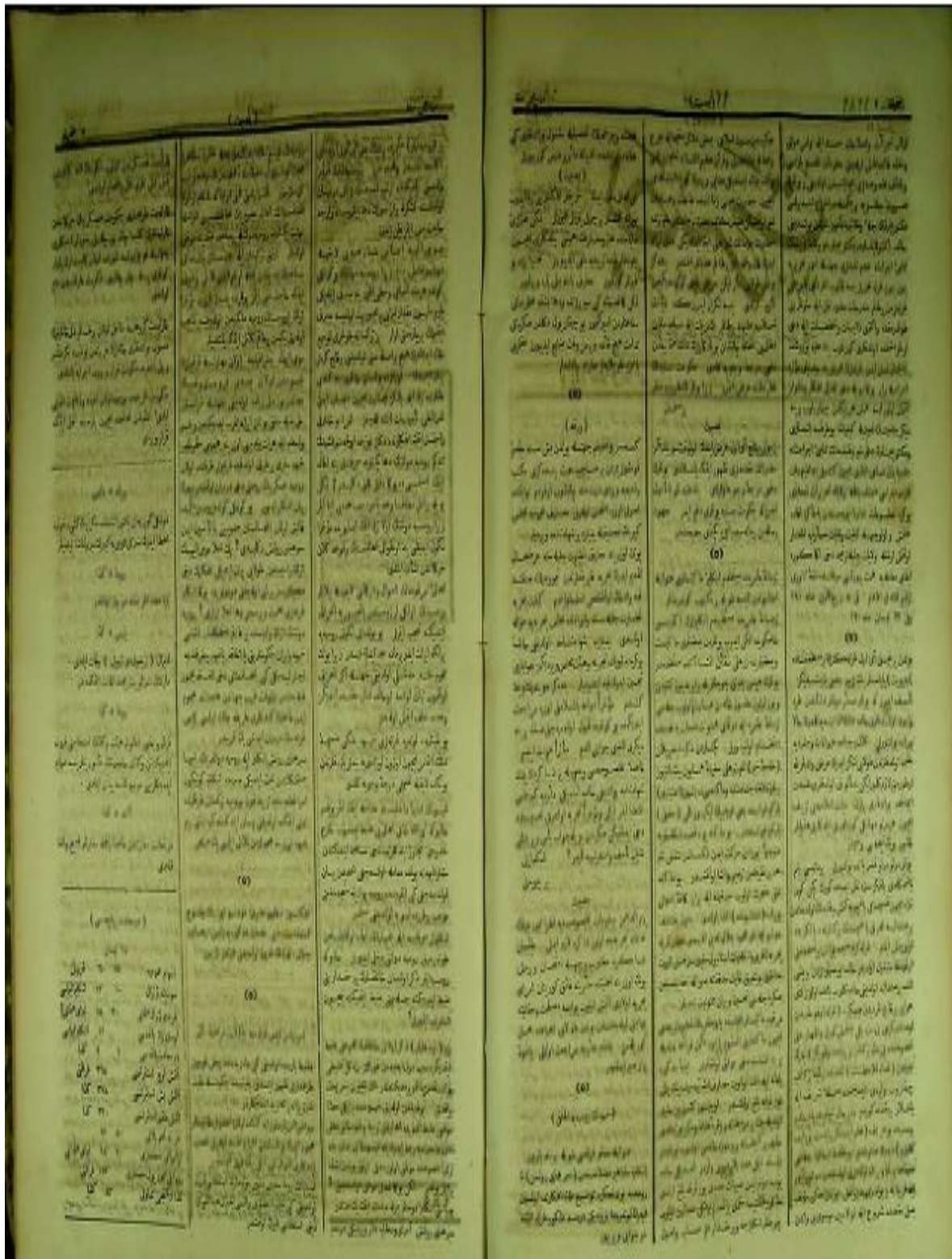
Handwritten Ottoman Turkish text on two pages, likely a diplomatic document or decree. The text is written in a cursive script and covers the entire surface of both pages. There are some red ink markings and stamps, including a circular seal on the left page and a rectangular stamp at the bottom of the right page. The document is numbered '2' in the top right corner of the right page.

HR.SYS.01955.00044.002

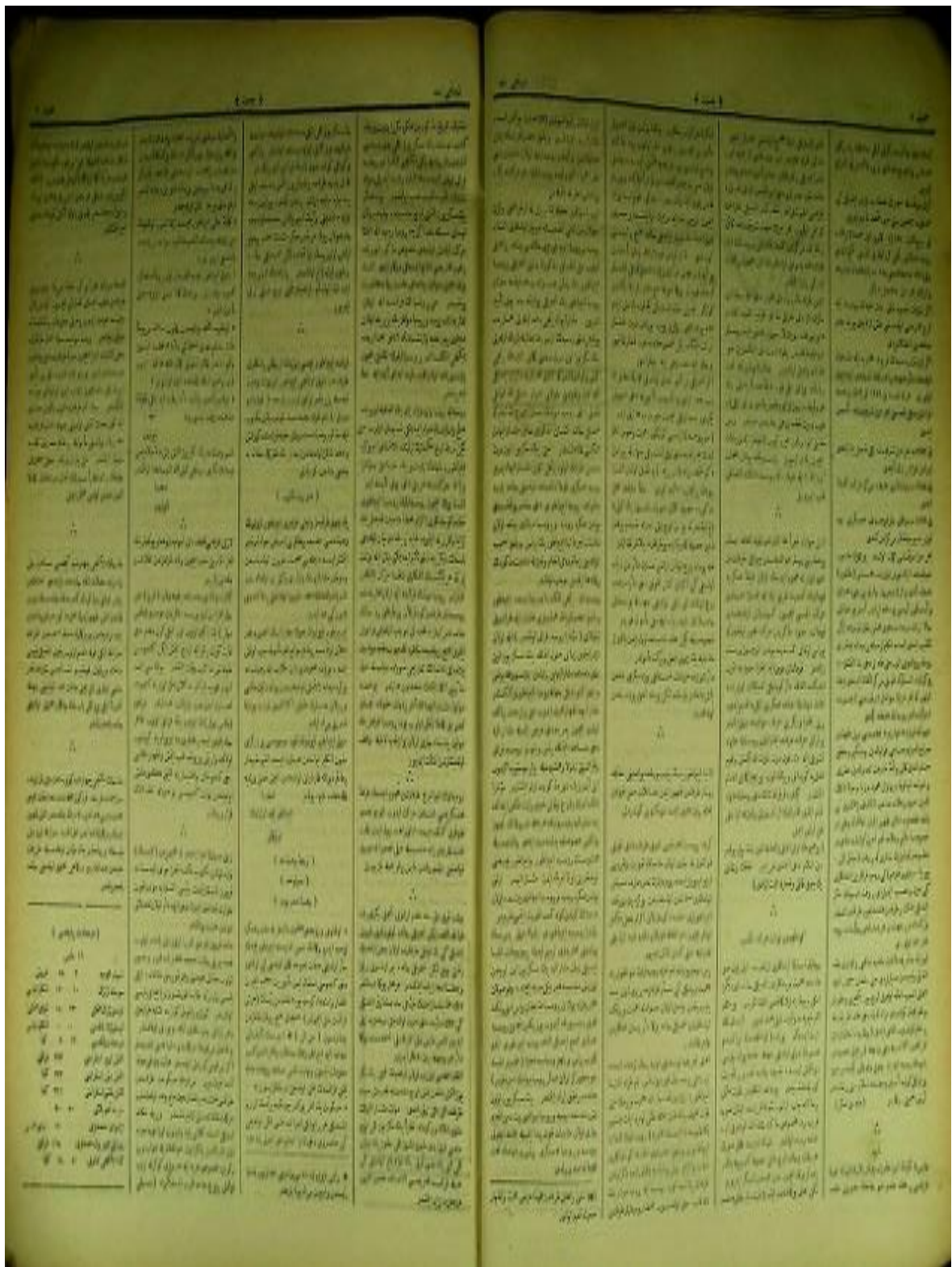
Ek-8; Rus kuvvetlerinin Türkmenleri vurmak üzere İran sınırını geçtiklerine dair 11 Nisan 1289 tarihli Basiret Gazetesi.

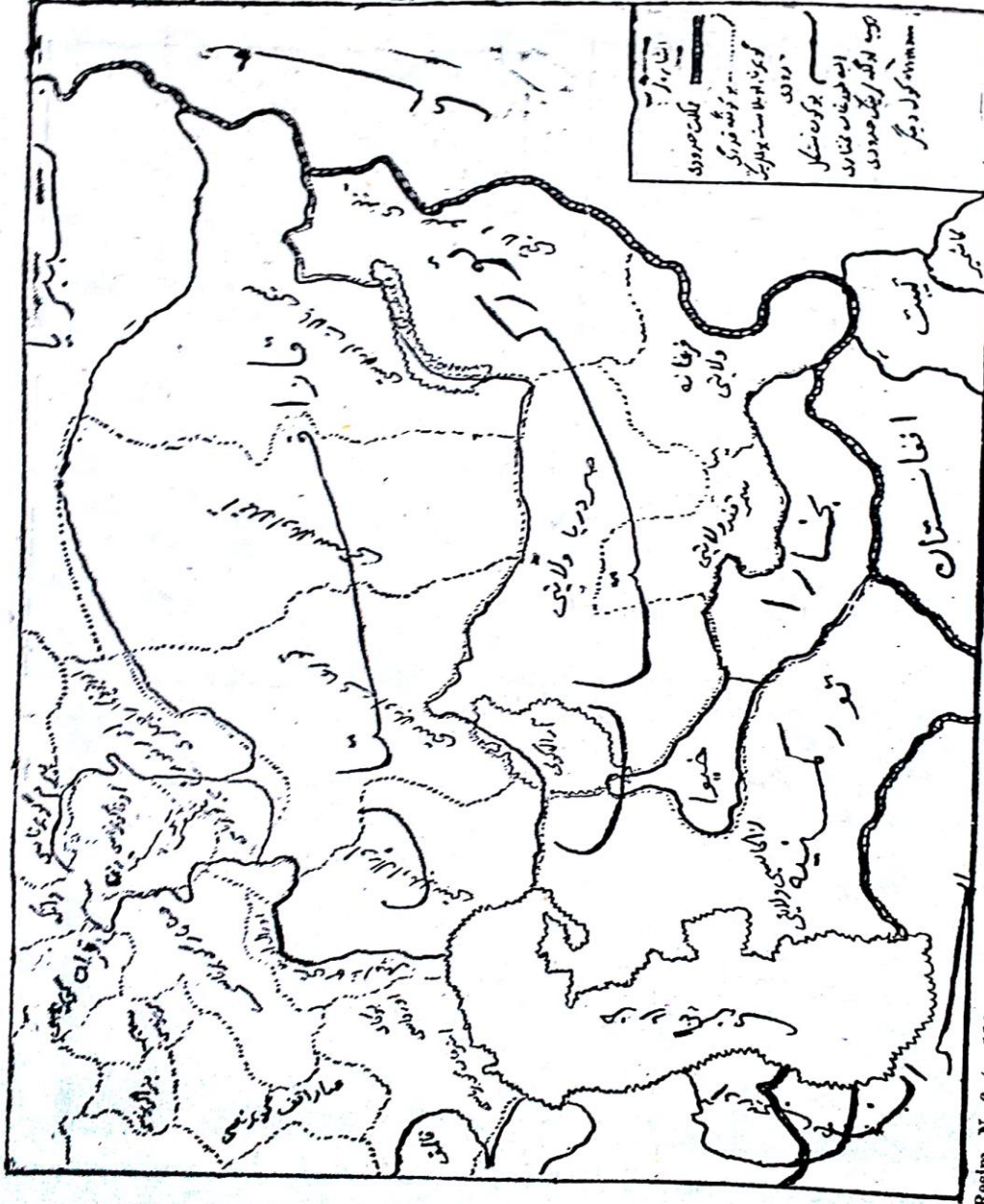
Ek-9; Hive Hanlığı'nın Rusya'ya ilhaki hakkında Moskova Gazetesi'nden alınarak yayımlanan habere dair 25 Nisan 1289 tarihli Basiret Gazetesi.

Ek-10; Hive Hanlığı üzerine Orenburg yolu ile gönderilen kuvvetlere dair 17 Mayıs 1289 tarihli Basiret Gazetesi.

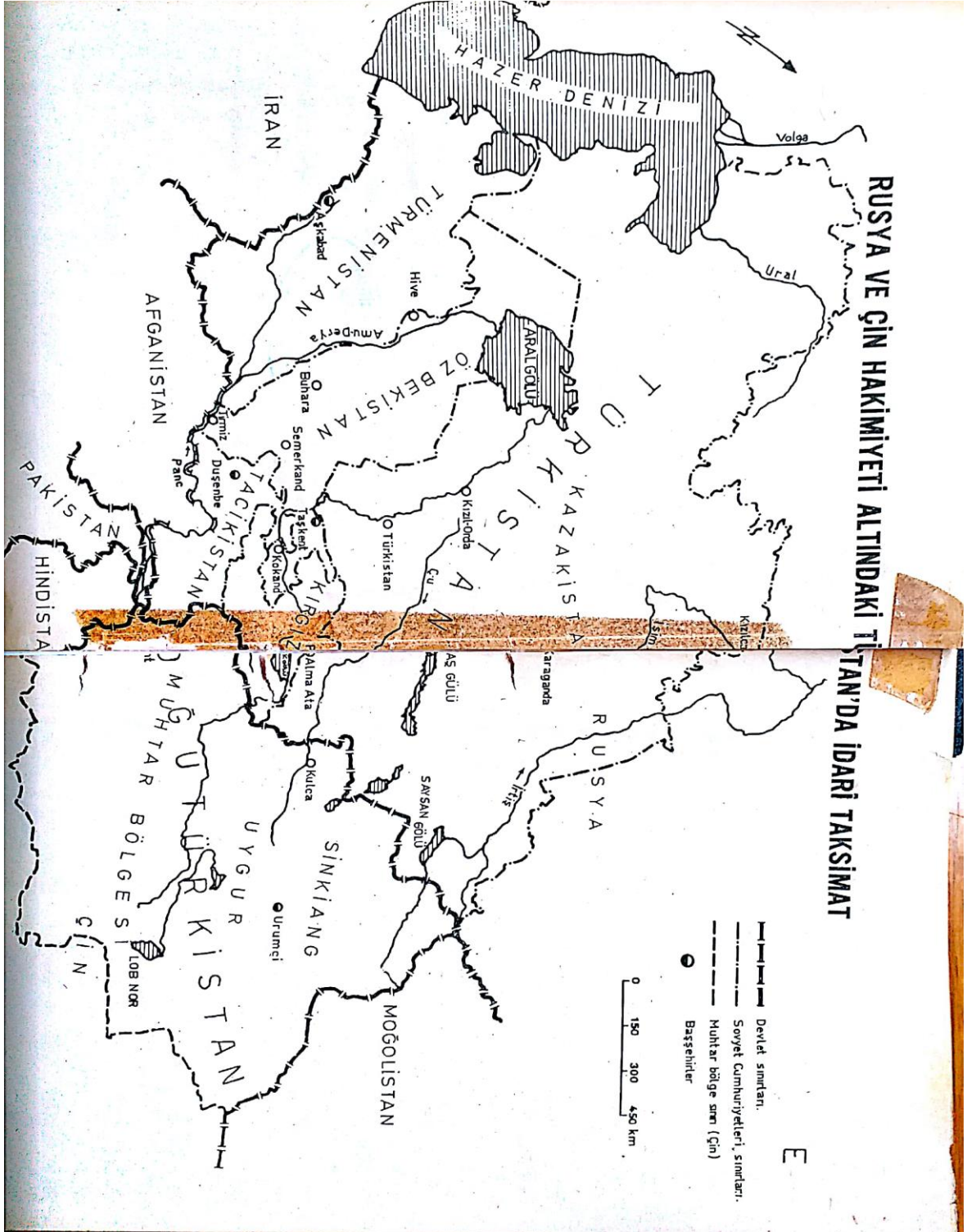

Resim, N. 6 (s. 186) — Rusya'nın doğusunda teşekkül uğur unda 1917 inkılabı başında uğraşılan «Mühtariyetli Müslüman ülkeleri federasyonu» haritası. (A. Bennigson, La Presse des Musulmans de Russie avant 1920, p. 232-3).

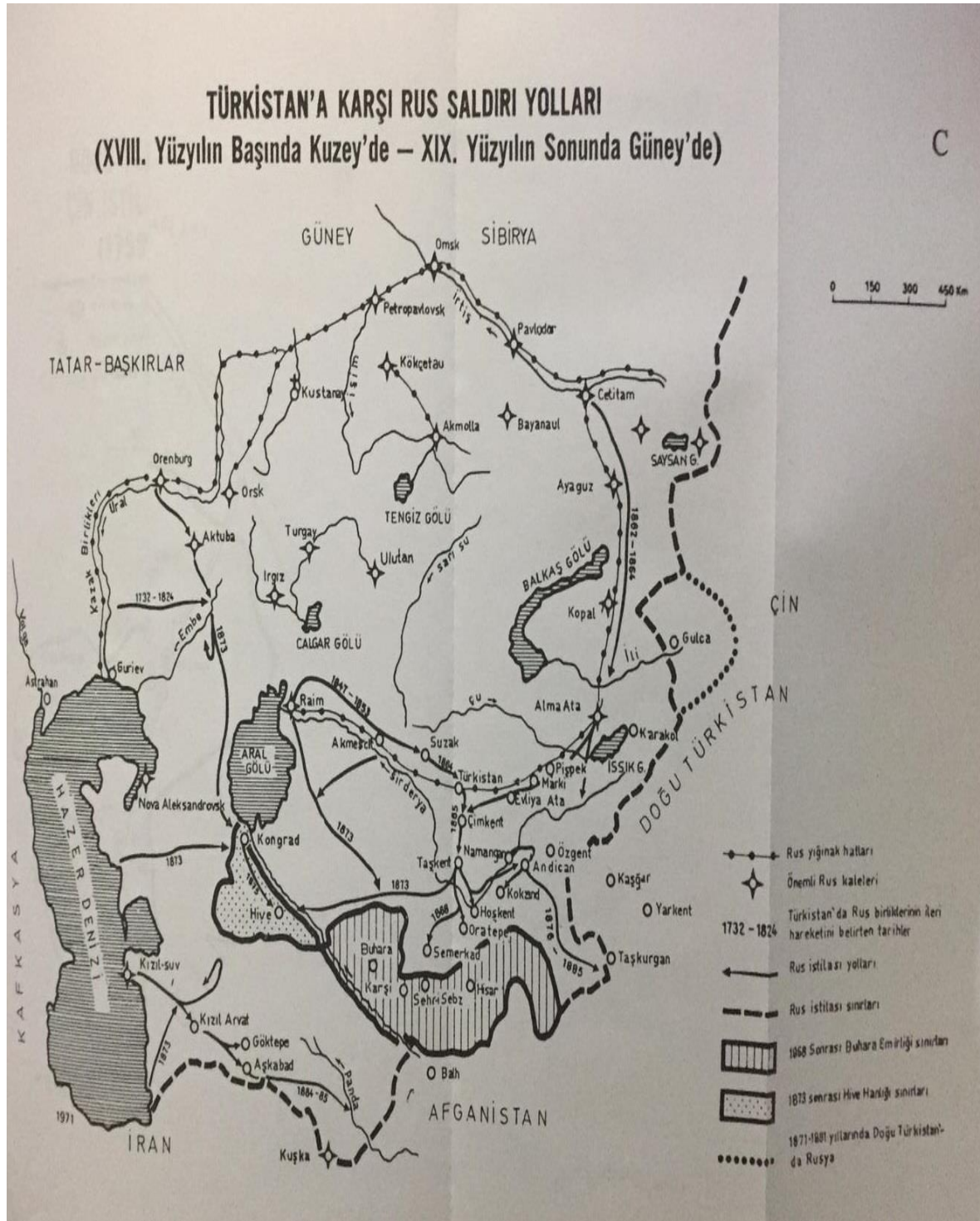
⁵⁶³ Togan, Z.V. (1969).Hâtıralar Türkistan ve Diğer Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültür Mücadeleleri. İstanbul: Tan Matbaası, 626.

Harita-2; Rusya ve Çin hâkimiyeti altında Türkistan'ın idari taksimatını gösteren harita⁵⁶⁴.

⁵⁶⁴ Hayit. a.g.e., 1975, ekler.

Harita-3; Türkistan'a karşı gerçekleştirilen Rus saldırı güzergâhlarını gösteren harita.⁵⁶⁵

⁵⁶⁵ Hayit. a.g.e., 2004, ekler.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : BUDULGAN, Seyit Ali
Uyruğu : T.C.
Doğum tarihi ve yeri : 1991 / İstanbul
Medeni hali : Bekar
e-mail : seyidalibudulgan@gmail.com

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı	2019
Lisans	Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	2014
Lise	Gaziosman Paşa Plevne Lisesi	2010

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
2018	Yozgat Bozok Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü	Araştırma Görevlisi
2018	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tarih Bölümü	Araştırma Görevlisi

Yabancı Dil

İngilizce

